

Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století

sborník příspěvků
z mezinárodní konference
konané ve dnech
15.–16. května 2002
věnovaný
Lubomíru Slezákovi
k 70. narozeninám

STUDIE
SLOVÁCKÉHO MUZEA
UHERSKÉ HRADIŠTĚ
7/2002

Publikace byla vydána s finanční podporou Města Uherské Hradiště.

Obsah

Lubomír Slezák jubilující	5
HLAVNÍ REFERÁTY	
Lubomír Slezák: Úspěchy a prohry zemědělského družstevnictví	9
Jan Rychlík: Obecné a specifické rysy nucené kolektivizace ve východní Evropě	21
Václav Průcha: Vývoj zemědělské výroby v Československu v období socializace vesnice	31
DISKUZNÍ PŘÍSPĚVKY	
Lidmila Němcová: Družstevní principy a zemědělské družstevnictví	49
Miloš Charbuský: Pojetí družstevnictví v ustavujícím programu České strany agrární	53
Luboš Velek: Liberalismus, svépomoc a státní intervence v agrárním programu mladočechů na přelomu 19. a 20. století	57
Teodorička Gotovska – Henze: Zemědělské družstevnictví v politice Bulharského zemědělského lidového svazu (BZLS) do konce první světové války	67
Miloš Trapl: Zemědělské družstevnictví a Československá strana lidová	73
Natália Krajčovičová: Kolonizácia a družstevníctvo	79
Josef Harna: Generace Brázdy a koncepce zemědělského družstevnictví	89
Jiří Novotný–Jiří Šouša: K úloze úvěrních družstev na venkově v českých zemích do 2. světové války	99
Viktor Petrovič Danilov: Osudy zemědělství v Rusku (1861–2001)	107
Zdravka Michajlova: Zemědělské družstevnictví v Bulharsku do roku 1944	121
Novica Veljanovski: Zemědělské družstevnictví v Jugoslávii ve 20. století se zvláštním zřetelem k Makedonii	125
Jaroslav Vaculík: Význam družstevnictví pro české krajany v zahraničí a reemigranty	131
Jiří Dvořák: Družstevní hnutí v regionu jihozápadních Čech v době meziválečné (zemědělské družstevnictví v oblasti NSJ)	135
Gustav Novotný: Lesní družstva a družstevnictví v českých zemích	149
Pavel Zdycha: Vlastnictví půdy a výkon poľovného práva na Slovensku v historickom prehľade ..	163
Jiřina Junčová: Hospodářská družstva skladištní a výrobní v Čejetickách a v Benešově (Příspěvek k prvorepublikánskému zemědělskému družstevnictví.)	167
Alena Mikovcová: Zemědělské družstevnictví a Vysoká škola zemědělská v Brně (1919–1949) ..	177
Vlastislav Lacina: Obnova demokratického zemědělského družstevnictví v českých zemích v letech 1945–1948	189
Jan Pešek: Peripetie slovenského poľnohospodárskeho družstevníctva po druhej svetovej vojne ...	195
Samuel Cambel: Nitriansky roľnícky program z apríla 1948 – pokus o družstevnú cestu rekonštrukcie slovenského poľnohospodárstva	207
Jana Burešová: Združstevňovanie alebo kolektivizace zemědělství po roce 1948?	223
Jiří Topinka: Specifika kolektivizace v českém pohraničí (1949–1960)	229
Michal Barnovský: Přestávka mezi první a druhou etapou kolektivizácie	235
Mariana Štamova: Přestavba zemědělského družstevního hnutí v Bulharsku (1944–1989)	243
Vladimír Ďurčík: Klady a zápory rozvoja družstevníctva v banskobystrickom regióne do roku 1989 a súčasný stav (na príklade malých obcí)	247
Elena Šúbertová: Víťazstvá a prehry poľnohospodárskeho družstevníctva v SR koncom 20. storočia	253
Milan Štefanovič: Uspôsobovanie poľnohospodárskych družstiev do trhového mechanizmu (1990–1992)	259
Jaroslav Čmejrek: Zemědělské družstevnictví v programech politických stran po roce 1989	263
Petr Blažek–Michal Kubálek: Agrární politické strany a hnutí ve vybraných postkomunistických stranických systémech	275
Seznam účastníků konference a autorů příspěvků	295

Contents

Lubomír Slezák Celebrates His Seventieth Birthday	5
MAIN PAPERS	
Lubomír Slezák: Victories and Defeats of Cooperative Farming	9
Jan Rychlík: General and Specific Factors in Forcible Collectivisation in Eastern Europe	21
Václav Průcha: The Development of Agricultural Production in Czechoslovakia during the Period of Country Socialization	31
CONTRIBUTIONS TO DISKUSSION	
Lidmila Němcová: Co-operative principles and agricultural co-operatives	49
Miloš Charbuský: The Concept of Cooperative Farming in the Constitutive Program of the Czech Agrarian Party	53
Luděk Velek: Liberalism, Self-help and State Interventions in the Young Czechs' Agrarian Program at the Turn of 19 th and 20 th Centuries	57
Todorička Gotovska – Henze: Agricultural Cooperatives in the Policy of Bulgarian Agricultural People's Union (BZLS) before the end of the First World War	67
Miloš Trapl: Zemědělské družstevnictví a Československá strana lidová	73
Natália Krajčovičová: Colonization and Cooperative Farming	79
Josef Harna: The „Brázda“ Generation on Agricultural Cooperatives	89
Jiří Novotný – Jiří Šouša: On the Role of Loan Cooperatives in Czech and Moravian Village Prior to World War II	99
Viktor Petrovič Danilov: The Fortunes of Agriculture in Russia, 1861–2001	107
Zdravka Michajlova: Agricultural Cooperatives in Bulgaria before 1944	121
Novica Veljanovski: Agricultural Cooperatives in the 20 th century Yugoslavia with Special Respect to Macedonia	125
Jaroslav Vaculík: The Significance of Cooperative Enterprise for Czech Expatriates Abroad and Re-emigrees	131
Jiří Dvořák: Cooperative Movement in the Region of Southwest Bohemia in the Inter-War Period (Cooperative Farming in the Region of South-Bohemian Committee for National Economy) ..	135
Gustav Novotný: Lesní družstva a družstevnictví v českých zemích	149
Pavel Zdycha: Land Ownership and Hunting Privilege Practice in Slovakia: A Historical Survey ..	163
Jiřina Junčová: Trade Cooperatives for Storage and Manufacturing in Čejetický and Benešov (A Contribution to Cooperative Farming During the First Republic)	167
Alena Mikovcová: Agricultural Cooperatives and Brno Institute of Agriculture (1919–1949)	177
Vlastislav Lacina: The Restoration of Democratic Cooperative Farming in the Czech Lands in the Years 1945–1948	189
Jan Pešek: The Peripeteia of Slovak Cooperative Farming After the Second World War	195
Samuel Cambel: The April 1948 Nitra Peasant Programme – an Attempt to Reconstruct Slovak agriculture through Cooperatives	207
Jana Burešová: Collectivization or „Cooperativization“ of Agriculture after 1948?	223
Jiří Topinka: The Specific Features of Collectivization in Czech Borderlands (1949–1960)	229
Michal Barnovský: A Pause between the First and the Second Phase of Collectivization	235
Mariana Stamova: The restructuring of agricultural cooperative movement in Bulgaria (1944–1989) ..	243
Vladimír Ďurčák: The Pros and Cons of Cooperative Farming Development in the Banská Bystrica Region since 1949 until Present (as Demonstrated on Small Settlements)	247
Elena Šubertová: Wins and losses of agricultural co-operatives in Slovakia at the end 20 th century ..	253
Milan Štefanovič: The Adaptation of Agricultural Cooperatives to the Processes of Free Market Mechanism	259
Jaroslav Čmejrek: Cooperative Farming in the Political Parties Agendas After 1989	263
Petr Blažek – Michal Kubálek: Agrarian Political Parties and Movements in Selected Post-Communist Political Party Systems	275

Lubomír Slezák jubilující

V tomto roce se v plné svěžesti dožil sedmdesáti let významný historik hospodářských dějin a dlouholetý spolupracovník Slováckého muzea Doc. PhDr. Lubomír Slezák, DrSc. Pochází ze Slovácka, kde se 15. května 1932 narodil v Miloticích jako nejstarší ze čtyř dětí krejčího. V době nacistické okupace byl jeho otec zatčen, odsouzen za odbojovou činnost a v lednu 1945 popraven.

Studoval na gymnáziu v Kyjově a poté v letech 1951–1956 historii na Lomonosovově státní univerzitě v Moskvě. Po absolvování vysoké školy nastoupil jako učitel na společenskovední katedru Vysoké školy zemědělské v Brně. Vedle výuky se věnoval výzkumu protifašistického odboje. Z tohoto tematického okruhu připravil několik dílčích studií a v roce 1965 obhájil kandidátskou disertační práci „Partyzánské hnutí na jihovýchodní Moravě“. Ta vyšla knižně společně se studií Josefa Příkryla pod názvem „Jihovýchodní Morava v boji proti okupantům“.

V průběhu šedesátých let přešel Lubomír Slezák na nově založenou katedru sociologie vesnice a zemědělství a zabýval se hlavně sociologií venkova. Zemědělské problematice zůstal věrný i poté, když v rámci tzv. normalizace byla katedra dějin sociologie na Vysoké škole zemědělské v Brně zrušena a L. Slezák byl v roce 1972 přijat do brněnské pobočky

tehdejšího Ústavu československých a světových dějin. Zde se věnoval dějinám zemědělství ve 20. století s těžištěm vývoje po druhé světové válce. Z této silným ideologickým tlakům vystavené problematiky s tehdy vzácnou faktografickou seriozností připravil průkopnickou monografii „Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce“ (1978) a výsledky své badatelské práce v oblasti kolektivizace shrnul v knize „Združeněná vesnice“ (1981). Z této tematiky se také v roce 1989 habilitoval na Filosofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně a obhájil doktorskou disertaci.

V devadesátých letech přešel doc. Slezák do brněnské pobočky nově vzniklého Historického ústavu AV ČR a jeho badatelský zájem se přesunul do meziválečného období. Především se soustředil na problematiku meziválečné pozemkové reformy a státního intervencionismu v zemědělském podnikání. Výsledky své badatelské práce publikoval v řadě analytických studií a souhrnně spolu s Vlastislavem Lacinou v knize „Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR“. Šíři jubilentova vědeckého záběru ukazuje jeho rozsáhlá bibliografie uvedená v Moderních dějinách 10 (Praha 2002).

Badatelskou práci Lubomír Slezák doplňoval a příležitostně doplňuje přednáškami na Mendlově zemědělské a lesnické univerzitě v Brně. Významnou součástí odborných aktivit představovala i organizační činnost. V letech 1993–1996 zastával funkci vedoucího pobočky Historického ústavu v Brně, byl členem řady odborných komisí a redakčních rad, mj. Moderních dějin vydávaných Historickým ústavem a Slovácka vydávaného Slováckým muzeem. Badatelé zabývající se moderními zemědělskými dějinami oceňují Slezákův podíl na přípravě mezinárodních symposií historiků-agraristů pořádaných v Uherském Hradišti.

Ti, kdo doc. Slezáka blíže znají, cení zvláště jeho cílevědomost, rozvážnost při rozhodování a schopnost posuzovat problémy s nadhledem. Přejeme jubilentovi dobré zdraví a zdar v další práci na poli moderní historie.

Vlastislav Lacina

HLAVNÍ REFERÁTY

Úspěchy a prohry zemědělského družstevnictví

LUBOMÍR SLEZÁK

„Jediným hnutím naší doby, které má duši a neohraničený horizont, je hnutí družstevní“.

George Russel, irský spisovatel
a průkopník zemědělského družstevnictví

Zemědělské družstevnictví představuje jeden z významných fenoménů 20. století. Jeho rozšíření bylo obdivuhodné, pozitivní dopady na práci a život rolnictva zcela zásadní. Mezinárodní ústav práce v Ženevě zveřejnil v roce 1928 statistiku, podle níž fungovalo v tehdy sledovaných 48 zemích 369 588 družstev všech typů, přičemž na zemědělská družstva připadl největší díl. Na celém světě bylo tehdy kvalifikovaně odhadováno 400 000 družstev se 100 000 000 členy.¹ Do sedmdesátých let 20. století vzrostl počet členů družstev ve světě na 500 000 000, do konce století na 700 000 000.² Spolu s rodinnými příslušníky šlo zhruba o 3 miliardy lidí, tedy téměř polovinu světové populace, nějakým způsobem dotčené družstevní myšlenkou.

Také v Československu představovalo zemědělské družstevnictví po celou dobu existence nejpočetnější a hospodářsky nejvlivnější odvětví v rámci družstevního podnikání vůbec. Platilo to především pro období do Mnichova 1938.³ I po druhé světové válce si zemědělské družstevnictví tuto pozici udržovalo, bohužel však jen do února 1948.⁴ V následujících desetiletích centrálně plánované ekonomiky, která tradičnímu družstevnictví nepřála, se začal prosazovat pokles jeho podílu až na 30 % k roku 2000. V poslední dekádě minulého století se navíc muselo zemědělské družstevnictví poprvé smířit s faktem, že se ocitlo, posuzováno počty družstev, až na druhém místě za družstevnictvím bytovým.⁵

Tradiční zemědělské družstevnictví zažilo za více než 100 let trvání etapy rozkvětu a blahobytu, střídané obdobími stagnace, živoření a dokonce pokusů o likvidaci v druhé polovině dvacátého století. Samotné zemědělství dospělo dnes k pomyslné křižovatce, stále ještě nerozhodnuté, po které z možných cest se bude ubírat. Nelze se proto ani podívat, zjistíme-li, že dnešní zemědělská družstva se netěší v širší české veřejnosti velké důvěře. Často jsou vnímána jako pohrobek komunistické éry. Je to svým způsobem ironie: zemědělská družstva, která byla v období tzv. diktatury proletariátu trpěna jako „polosoukromá“ forma podnikání jen do doby, než budou pohlcena státním sektorem, jsou po listopadu 1989 oceňována jako objev a produkt reálného socialismu. Uvažují tak i mnozí studenti vysokých škol, u nichž bychom to očekávali nejméně. Z mnoha desítek dotázaných posluchačů Západočeské univerzity v Plzni vyslovilo 40 % přesvědčení, že družstevnictví, včetně zemědělského, nemá u nás perspektivu a jeho ekonomický význam bude klesat. Pro 43 % posluchačů jsou družstva staromódní a 34 % respondentů je hodnotí jako silně levičová.⁶

Předpoklady a hlavní principy

Počátky zemědělského družstevnictví spadají do druhé poloviny 19. století, do doby, kdy se definitivně prosadily nové, složitější formy podnikání a kdy rolnictvo získalo osobní svobodu jako první předpoklad pro spolčování. Dlouho před tím se hospodářský koloběh v zemědělství omezoval převážně na okruh rolníkovy rodiny. Jeho světem byla obec, nejbližší sousedé a příbuzenstvo. Zajímalo jej pouze to, co souviselo s chodem hospodářství, vše ostatní vnímal jako kulisu, pouhou ozvěnu čehosi, co pro něj nemělo většího významu.⁷ Právě zde můžeme objevit kořeny sedláckova egoismu, odcizenosti od okolního světa a konzervatismu, jak je nepřekonatelně pojmenoval a zhodnotil I. A. Bláha.⁸ V této před-

družstevní etapě byl hospodářský výsledek rolníkovy práce pouze dílem jeho individuálního úsilí. Teprve po zrušení poddanství, s rozmachem průmyslového a obchodního podnikání dochází ke kultivaci venkova, který se probouzí ze své uzavřenosti. Slábne význam tradic, prosazují se nové, efektivnější způsoby hospodaření, rozšiřuje se kulturní obzor rolnických vrstev. To vše byly příznivé předpoklady pro uskutečnění myšlenky družstevní svépomoci.

Koncepce zemědělských družstev sledovaly jako hlavní cíl zlepšení hospodářského, sociálního a kulturního postavení rolnictva cestou vzájemné solidarity a spolupráce. Družstva měla chránit a posilovat hospodářsky slabé v soutěži s ekonomicky silnějšími a mocnějšími. Družstevnictví vždy sledovalo současně cíle hospodářské, kulturní a mravní. Ve smyslu hospodářském šlo o zlepšení rentability podnikání, šíření hospodářského pokroku a celkové ulehčení rolníkovy práce. Kulturní a morální hodnoty spočívaly v ochraně slabých jedinců, v posilování jejich sebevědomí a ve zvyšování vzdělanosti a zušlechťování morálky vesnické společnosti.⁹

Uvedené zásady a principy se zrodily v epoše liberálního kapitalismu a do praxe byly uváděny s vědomím, že hlavním pilířem podnikání v zemědělství vždy bude zemědělec jako individuální výrobce a současně soukromý vlastník. Družstevnictví mu mělo jeho celkovou situaci pouze vylepšit. Na přelomu 19. a 20. století se však začaly některé družstevní konstrukce spojovat s rovnostářskými a socialistickými vizemi a dostaly podobu tzv. družstevního socialismu. Jeho hlavním teoretikem a propagátorem u nás byl F. Modráček, jemu názorově blízký byl J. Macek. Družstevnictví se mělo stát v určitém období formou přeměny kapitalistického zřízení ve společnost družstevního socialismu. Zde se projevil silný vliv programu družstevního socialismu francouzského národohospodáře a profesora právnické fakulty pařížské univerzity Ch. Gida. Jeho práce byly u nás vydávány ještě v době, kdy se zřetelně prokazovalo, že jde o utopii bez možnosti praktického uskutečnění.¹⁰

Dějinná rekapitulace

Jako historicky první se u nás objevila družstva úvěrní. Jejich vznik byl reakcí na nedostatek levného úvěru v bankách, zvl. v době, kdy se české bankovníctví teprve rodilo. Praxe brzy potvrdila, že to byl nejučinnější způsob „vysvobození národa z chudoby a peněžní závislosti“.¹¹ Od osmdesátých let 19. století se začala prosazovat spořitelní a úvěrní družstva podle zásad F. W. Raiffeisena a F. C. Kampelíka.¹² Vznikala na venkově, měla malý prostor působnosti, v němž se všichni znali a jejich provoz byl relativně levný. S výjimkou pokladníka nebyla práce volených funkcionářů honorována. Na konci 19. století fungovalo u nás již 32 těchto peněžních ústavů.¹³

Úvěrní družstva se stala prvními propagátory družstevních myšlenek vůbec, takže brzy došlo k zakládání i družstev neúvěrních. Postupně se zformovaly, podle charakteru činnosti, čtyři základní skupiny neúvěrních družstev: 1. družstva obchodní (nákupní, prodejní, odbytová, zásobovací), 2. družstva zpracovatelsko-výrobní (lihovarnická, škrobářská, lnářská, mlékářská, mlýnská), 3. družstva provozní, resp. pomocná (meliorační, strojní, chovatelská, elektrářská), 4. družstva výrobní (v ČSR vznikla po první světové válce a v literatuře jsou známa jako zemědělská výrobní družstva – ZVD).¹⁴ Tradiční zemědělská družstva se etablovala buď jen v předvýrobní fázi reprodukčního procesu v hospodářství soukromého rolníka (např. úvěr či nákup), nebo jen v povýrobní (prodej či družstevní zpracování produktů), nebo v obou fázích. Vlastní proces prvovýroby přitom probíhal plně a vždy v režii rolníka na půdě, která byla v jeho soukromém držení. Na rozdíl od toho ZVD se realizovala téměř výhradně ve výrobní fázi, na půdě a v hospodářských objektech, které byly v kolektivním vlastnictví družstevníků.

V prvním roce existence Československa působilo na jeho území 6 566 zemědělských družstev, z nichž bylo 4 478 (68 %) družstev úvěrních a 2 088 (32 %) neúvěrních.¹⁵ Do

roku 1927 vzrostl jejich počet na 9 482, z toho 5 326 (56 %) bylo družstev úvěrních a 4 156 (44 %) neúvěrních. Vrcholu bylo dosaženo v roce 1937, kdy statistika ministerstva zemědělství podchytila v celé ČSR 11 512 zemědělských družstev. Z nich připadlo 6 075 (53 %) na družstva úvěrní a 5 437 (47 %) na neúvěrní.¹⁶ Z neúvěrních družstev patřilo do skupiny obchodních 27 %, zpracovatelských 24 % a provozních (pomocných) 49 %.¹⁷ Pozoruhodný je nejen rychlý nárůst počtu družstev během dvacetiletí republiky (šlo téměř o dvojnásobek z roku 1919), ale i fakt, že neúvěrní družstva rostla rychleji než úvěrní. Přesto si však úvěrní družstva udržovala početní primát před neúvěrními. Síla tehdejšího zemědělského družstevnictví vynikne, když si uvědomíme, že představovalo 69 % podíl ze všech činných družstev v republice. Zemědělská družstva úvěrní i neúvěrní zahrnovala přes milion zemědělských usedlostí, tedy zhruba dvě třetiny jejich celkového počtu.¹⁸

Nemalou zásluhu na rozvoji družstev měly jejich svazové orgány. Zajišťovaly revizní, organizační i zastupitelskou činnost. Do roku 1918 fungovalo 8 družstevních svazů, po převratu 12. V roce 1921 je zastřešil Centrokooperativ, který se stal nejvyšším orgánem zemědělského družstevnictví. Z 12 zemských svazů působily v Čechách dva české a jeden německý, na Moravě dva české a jeden německý, ve Slezsku po jednom český, polský a německý, na Slovensku dva slovenské a na Podkarpatské Rusi jeden, který byl společný pro družstva rusínská a maďarská. V uvedených 12 svazech bylo soustředěno kolem 90 % všech zemědělských družstev v zemi.¹⁹

V průběhu meziválečné pozemkové reformy bylo vytvořeno na části zabrané zemědělské půdy 1 446 nových a relativně malých družstev s 82 877 členy. Bylo jim přiděleno 126 027 ha půdy (necelých 9 ha na družstvo), přičemž z veškeré půdy, přidělované rolníkům v rámci reformy to představovalo pouhých 7 %. Šlo o sdružení drobných zemědělských usedlostí za účelem doplňkového rozvoje dobytkařství a rybníčního hospodářství.²⁰

V letech okupace českých zemí německým fašismem byl zrušen Centrokooperativ a nahrazen Ústředním svazem zemědělských družstev v Čechách a na Moravě. Do té doby dobře fungující družstevní ústředny byly nahrazeny čtyřmi družstevními svazy a do nich byla povinně začleněna všechna zemědělská družstva. Do čela družstevních svazů, obchodních ústředí a větších družstevních kolektivů byli dosazeni němečtí komisaři s mimořádnými pravomocemi. Mezitím docházelo v rámci obcí a okresů k nucenému slučování družstev, která měla společný předmět podnikání, takže jejich celkové počty klesly. Nutnost ekonomicky dotovat třetí říši si vynutila zavedení tvrdých dodávkových povinností pro zemědělce a jejich neplnění bylo sankcionováno. Zemědělci si mohli ponechat jen nejnужnější množství krmiv a osiv a tzv. samozásobitelskou (záchovnou) dávku. Valné hromady družstevníků a volby představenstev byly během války zakázány, což vedlo v praxi k utlumení všech družstevních aktivit.²¹

Po druhé světové válce došlo na čas k obnovení demokratického charakteru zemědělského družstevnictví a hledaly se cesty jeho dalšího růstu. Obojí se zpočátku dařilo. V roce 1945 působilo 4 534 zemědělských družstev různých typů, do roku 1946 se zvýšil jejich počet na 5 199, za rok nato jich bylo 6 478 a po únorovém převratu 7 204.²² Za necelé tři roky tak došlo k nárůstu počtu družstev o 63 %. Co je však především hodno zaznamenání, je do té doby nevídaný růst počtu strojních družstev. V roce 1937 jich bylo jen 161 (5 453 členů), v roce 1946 již 547 (17 219 členů), v roce 1947 došlo k rozšíření na 2 571 (45 252 členů) a po únoru se počet ustálil na 4 814 (120 350 členů).²³ Strojní družstva se měla stát „trumfem“ při pozdějším zakládání JZD, jakousi „školou socialismu“, cestou, po níž přejdou zemědělci bez větších potíží do jednotných zemědělských družstev, jako kolektivních výrobních podniků sovětského typu. Vznik strojních družstev byl proto podněcován dotacemi 50 000 Kčs na nákup traktorů, pluhů, elektromotorů aj. techniky.

Po komunistickém převratu v únoru 1948 došlo k reorganizaci zemědělských družstev a k jejich rušení (např. kampeličky byly z moci úřední včleněny do Státní spořitelny). Část

družstev byla zestátněna, část měla přejít do jednotných zemědělských družstev, která měla nahradit všechna, do té doby prosperující, tradiční zemědělská družstva. Se zakládáním JZD se začínalo v obcích s dlouhou tradicí družstevnictví. Věřilo se, že vše půjde hladce, že zemědělci, po zkušenostech z družstevní spolupráce, se nebudou kolektivizaci vzpírat. Opak byl však pravdou. Právě členové tradičních zemědělských družstev se bránili vstupu do JZD, dokonce více než nedružstevníci.²⁴ Ještě větší zklamání způsobili organizátorům JZD členové několika desítek zemědělských výrobních družstev. Také oni se postavili tvrdě proti splynutí s JZD a teprve na počátku padesátých let byli proti své vůli do nich začleňováni.²⁵

Po dobu více než 40 let představovala JZD specifické družstevní organizace, v nichž se projevovaly principy, na jejichž podkladě se zrodilo zemědělské družstevnictví, stále méně a ve stále více zformalizované, neaplikovatelné podobě. Princip samosprávy byl nahrazen vnitrodružstevní demokracií, avšak s obsahem zcela formálním. Družstevnictví v podobě JZD bylo v padesátých letech zahrnuto Mezinárodním družstevním svazem do kategorie nepravého družstevnictví, pro které bylo typické, že bylo řízeno státem a na státu bylo existenčně závislé.²⁶ JZD se nikdy nestala prostředkem vzájemné solidarity a svépomoci, ale nástrojem třídního boje. Byl to důsledek skutečnosti, že řízení společnosti se praktikovalo po linii orgánů komunistické strany a na základě politických principů. JZD byla od počátku považována komunistickým režimem za cosi méněcenného, za jakousi dočasnou formu podnikání. Měla být tolerována jen do doby, než začne společnost přecházet od socialismu ke komunismu. Pak měla být pohlcena státním zemědělským sektorem, považovaným za hospodářsky nejefektivnější a politicky nejčistší formu podnikání v zemědělství.

Z bývalých samostatných zemědělců se stávali v JZD řadoví zaměstnanci, tradiční selský stav byl ekonomicky, morálně a mnohdy i fyzicky likvidován.²⁷ V důsledku mnoha deformací a chyb při zakládání JZD a v průběhu jejich hospodaření se dlouho nedostával ani stále proklamovaný vzestup zemědělské produkce. Až v druhé polovině šedesátých let, tedy za dvacet let od konce války, bylo dosaženo úrovně hrubé zemědělské produkce z roku 1936.²⁸ Byl to také důsledek potlačení pocitu u družstevníků, že pracují na svém a že je třeba snažit se o lepší než průměrné výsledky, protože nakonec komunistická strana a státní orgány vše nějak „přerozdělí“, aby všichni dostali stejně.

Teprve v 70. letech se situace začala zlepšovat a přírůstky výroby se stabilizovaly. Navzdory gigantománii v podobě slučování JZD do velkých celků, kdy docházelo k prohloubení odcizení členů od vedení, začaly růst příjmy členů JZD a zlepšovalo se i zásobování obyvatelstva zemědělskými produkty. Bylo toho však dosahováno za cenu vysokých nákladů a díky dotacím státu do družstevního a státního sektoru zemědělství v podobě 35 miliard Kč ročně v průběhu 80. let.²⁹ Po listopadu 1989 se však ukázalo, že přes vysoký objem zemědělské produkce zaostávala naše zemědělská výroba za Belgií, Dánskem, Francií, SRN a dalšími zeměmi západní Evropy. Hektarové výnosy obilovin, brambor, cukrovky a také užitkovost hospodářských zvířat byly v ČSR v průměru o 20 % nižší (podobně jako produktivita práce), než ve vyspělých západních zemích.³⁰

Otázky a otazníky

V praxi o zemědělském družstevnictví dlouhodobě přetrvává několik ne zcela objasněných problémů a otázek. Jedna z prvních by mohla znít: Jaké bylo sociální složení družstevních kolektivů a které skupiny rolníků dominovaly v jednotlivých typech družstev? Při hledání odpovědi nutno vyjít z faktu, že družstva byla vesměs zakládána jako důsledně otevřené instituce, takže jejich členy se mohli teoreticky stát všichni zájemci, pokud byli ochotni plnit povinnosti, které z členství vyplývaly. V praxi byl však zájem o vstup do družstev velmi diferencovaný. Největší byl mezi malými a středními zemědělci, což nepřekvapuje, víme-li, že přirozeným úkolem družstev byla ochrana zájmů právě těchto sociál-

ních skupin.³¹ Byla tomu také přizpůsobena organizace, stanovy a celý vnitřní řád družstev. Např. úvěrní družstva vznikala proto, aby poskytovala levný úvěr malým a středním rolníkům, kteří byli pro banky ekonomicky málo zajímaví.

Můžeme také předpokládat, že slabý zájem o družstevnictví byl mezi vlastníky nejmenších, nesoběstačných hospodářství. Byli ekonomicky příliš slabí na to, aby se jim členství hospodářsky výrazněji vyplácelo, snad s výjimkou úvěrních družstev. Na stranu těch, kteří stáli většinou mimo družstevní organizace, můžeme zahrnout i velké pozemkové vlastníky. Bývali kapitálově dostatečně zabezpečeni a pokud potřebovali úvěr, byly jim dveře bank vždy otevřené. Nelákala je ani neúvěrní družstva. Přesto je můžeme v některých typech družstev objevit, nikdy však nepředstavovali početnější skupinu. Důvody? Zatím co pro malé, střední a mnohdy i velké rolníky byl vstup do družstva nutností, často dokonce aktem sebezáchovy, mohli úspěšně podnikat vždy i mimo družstva.

Souhrnné údaje za české země v delším časovém úseku, které by zachycovaly sociální a majetkové poměry členů zemědělských družstev, nejsou k dispozici.³² Zemědělský ekonom E. Reich si na počátku třicátých let opakovaně stěžoval, že neexistuje statistika o pohybu a počtu členů družstev, o jejich složení podle skupin povolání a že je vůbec dlouhodobě zanedbáváno vědecké studium zemědělského družstevnictví.³³ Sám provedl rozbor majetkových poměrů členů hospodářských skladištních družstev z 30. let a zjistil, že 90 % z nich představovali zemědělci (z nich byla velká většina rolníků do 20 ha), 10 % připadalo na nezemědělce, tedy vesnické intelektuály a bezzemky.³⁴ Podobná byla i skladba členské základny družstevních lihovarů z doby před druhou světovou válkou: 80 % tvořili zemědělci s výměrou obhospodařované půdy do 20 ha, 19 % od 20 ha do 100 ha a jen 1 % podnikatelé nad 100 ha.³⁵

Pokračující vědecké bádání by mělo odpovědět také na další otázku: jak obstály v rychle se měnícím světě hlavní principy, na nichž bylo založeno zemědělské družstevnictví? Je zcela evidentní, že zemědělské družstevnictví nezůstávalo po dobu existence stejné, jeho charakter se měnil, mj. i proto, že svým způsobem kopírovalo zemědělskou prvovýrobu se všemi složitými a rozpornými peripetiemi jejího vývoje a odráželo hluboké demografické proměny, kterými procházelo vesnické společenství. Projevilo se to např. v úloze zisku, kterou hrál, resp. hraje dnes v družstevním podnikání. Klasická zemědělská družstva byla totiž zakládána spontánně na principu hospodářské výhodnosti pro jejich členy. Hlavním impulsem jejich zrodu nebyl tedy zisk, do té doby prvořadá pohnutka veškeré hospodářské činnosti, ale pouze osobní zájem a prospěch družstevníků. Žádné další velké národohospodářské cíle nebyly sledovány. Také Ch. Gide byl přesvědčen, že „cílem družstevnictví jest právě potlačení nebo aspoň zmenšení na míru nejmenší záliby v zisku v naší hospodářské organizaci.“³⁶ V průběhu 20. století můžeme pozorovat odklon od proklamovaného principu. Tlak konkurence nakonec způsobil, že i v zemědělských družstvech se stával zisk stále výraznějším měřítkem úspěšnosti hospodaření. Spolu s tím se posouval význam také dalších zásad výstavby družstev. Např. v důsledku organizačních koncentrací slábl vliv družstevníků na vedení družstevních kolektivů a v důsledku posilování role placených aparátů docházelo k poklesu účasti řadových členů při volbách vedení družstev.

Změnami prošla i původně proklamovaná politická indiferentnost družstev. Politické strany brzy pochopily význam družstevnictví při politickém ovlivňování venkovského obyvatelstva. Např. v českých zemích již na počátku 20. století bylo pod vlivem agrární strany 1 600 kempeliček a raiffeisenek a na 500 konzumních, odbytových, skladištních, strojních aj. družstev.³⁷ Byly to především družstevní centrály, které se staly důležitými základnami politických stran a podílely se na formování silných kapitálových skupin. Z 12 družstevních svazů, do nichž se sdružila družstva v jednotlivých zemích republiky, byla nejsilnějším, co do počtu členů, Ústřední jednota hospodářských družstev v Praze, která úzce kooperovala s agrární stranou (na kapitálu Agrární banky se podílela 25 %). Kontakty s agrární

stranou měli i vedoucí činitelé Ústředního svazu českých hospodářských společenstev v Brně. Lidová strana měla silné pozice v Ústřední jednotě českých hospodářských společenstev úvěrních v Brně a ve Svazu hospodářských družstev československých v Praze. Lidová strana prosazovala svůj vliv v družstevních svazech na Slovensku.³⁸

Zemědělská výrobní družstva – poučná epizoda

Zemědělská výrobní družstva vznikla u nás po první světové válce podle italského vzoru a byla experimentem, do té doby nevyzkoušeným. Mimořádný jev, jakým byla první pozemková reforma v letech 1919–1935, zplodil i tuto mimořádnou formu podnikání v zemědělské prvovýrobě, zcela vybočující ze zaběhaných zvyklostí. Míra kooperace v ZVD měla podobu totálního, ale zcela dobrovolného sdružení výrobních prostředků a práce družstevníků a také jejich odměňování v závislosti na výsledcích hospodaření.

Členy ZVD byli vesměs bývalí dělníci vyvlastněných velkostatků. Žádné vysoké cíle si nestanovili – šlo o slušné přežití, o zvýšení životní úrovně a zabezpečení rodinných příslušníků vším potřebným. Výsledky pracovního snažení se mohly z tohoto pohledu jevit družstevníkům jako dobré, z pohledu národohospodářského bývaly průměrné až podprůměrné. ZVD pracovala s vysokými náklady, nejednou se ztrátami a nakonec pro špatné hospodaření, rozkrádání majetku, neshody mezi družstevníky, se většina ZVD ještě do Mnichova rozpadla. Několik jich přežilo okupaci za druhé světové války a po květnu 1945 k nim přibyla další. Pokud však opět sama nezanikla, byla po únoru 1948 násilím přeměněna na JZD. Obecně lze konstatovat, že šlo sice o pochopitelný, ale z řady důvodů nenaplněný pokus několika set zemědělských dělníků přiblížit se formou zemědělského výrobního družstevnictví celkové úrovni soukromých zemědělců. ZVD zůstávají v rámci celého zemědělského družstevnictví poučnou epizodou: potvrdila, dávno před násilnou socialistickou kolektivizací, že v podmínkách tržního hospodářství nemohou kolektivní výrobní podniky konkurovat soukromému sektoru. ZVD neobstála především ekonomicky a nezískala sympatie ostatních zemědělců. A nejde jenom o naši, ale i zahraniční zkušenost.³⁹

Družstevnictví jako zachránce selského stavu?

Většina nadějí, s nimiž zemědělci vstupovali do družstev, došla dříve či později svého naplnění. V jednom se však agrární ideologové a organizátoři zemědělského družstevnictví zmýlili – v přesvědčení, že pomocí družstevnictví může být zachráněno tradiční zemědělství a venkovské společenství vůbec. V čem spočívala jejich vize? V literatuře z konce 19. a první poloviny 20. století se čas od času (s postupem let stále častěji) poukazyvalo na údajné nebezpečí, které hrozilo venkovu a zemědělství z překotného růstu měst. Městské aglomerace přitahovaly ty, kteří ztráceli možnost obživy v zemědělství (jejich počet stále narůstal), odsávaly nejlepší síly venkova a měnily sedláky na dělníky v průmyslu, dopravě a obchodě. Znepokojení živila nechtěně i statistika, jejíž zjištění byla nekompromisní a potvrdzovala výše naznačený trend. Naše i zahraniční literatura byla těchto obav plná, začalo se volat po návratu k půdě.

V čele těchto vizionářů stál francouzský ekonom J. Melinè, který z obavy o osud venkova publikoval v roce 1905 výzvu vládám evropských zemí, zakončenou patetickým zvoláním: „Vraťte se k zemi, k této matce živící veškeré lidstvo“.⁴⁰ Mnozí jeho následovníci se shodovali na tom, že růst měst dosáhl již ve třicátých letech 20. století kulminačního bodu a stává se vážnou hrozbou pro lidstvo. Je logické, že čím více se prosazoval demografický proces úbytku zemědělského obyvatelstva, tím více prostoru bylo v literatuře věnováno volání po návratu k rodné hroudě. Hlavním nástrojem k vyřešení rozporu mezi městem a venkovem se mělo stát zemědělské družstevnictví, jako řízený způsob podnikání, stojící proti anarchii a živelně se prosazujícím zákonům trhu. Anglický průkopník zemědělského družstevnictví J. Belloc tehdy napsal, že pokud sedláci neztvrdí nad touto anarchií, všech-

ny tradice evropské civilizace zahynou.⁴¹ S podobnými návrhy na řešení se setkáváme v sousedním Rakousku, v Německu a několika dalších evropských zemích. Sázka na zemědělské družstevnictví jako hráz, schopnou zastavit negativní rozpínavost měst, se objevovala i v domácích publikacích, podporovaná vírou, že s rozvojem družstevnictví „další příliv venkovského obyvatelstva do měst bude omezený.“⁴²

Útěk ze zemědělství se však prosazoval nezadržitelně nejen v Evropě, ale na celém světě.⁴³ Z dnešního pohledu je zřejmé, že šlo o proces přirozený, nezvratný, s řadou pozitivních dopadů na celou společnost. Vidina, že směr vývoje společnosti bude udávat venkov a zemědělské obyvatelstvo a že pomoci tomu má družstevnictví, se nenaplnila. I zde šlo od počátku o iluzi, vzdálenou reáliím dějinného vývoje. Nutno však připustit, že šlo o vizi, která nestála u zrodu zemědělského družstevnictví. Byla mu implantována vůdci družstevního hnutí dodatečně, aniž se družstevní hnutí samo pasovalo na zachránce selského stavu. Dnes už tyto programy nepoutají ani u nás, ani jinde ve světě větší pozornost.

Nezanedbatelná role zemědělského družstevnictví

Tradiční české, resp. československé, zemědělské družstevnictví můžeme přiřadit k evropské špičce. Peněžní, obchodní a organizační systém, s léty stále zdokonalovaný, významně posiloval ekonomicky slabší část zemědělců a blahodárně ovlivňoval i jejich myšlení a jednání. Český ekonom J. Macek ocenil roli družstevnictví takto: „Přes to, že v různých oborech společenského života provedli Čechové znamenitá díla svépomocí, nelze říci, že by svépomoc byla u nás heslem oblíbeným. Spíše se zdá opak. Náš průměrný občan ve svých denních nesnázích spíše volá po státní pomoci, místo aby se vzbudil a pomohl si sám anebo aby sdružil několik stejně postižených k vzájemnému přispění a společnému postupu proti společnému zlu. K tomuto útočišti se uchylují mnozí našinci teprve, když už to jinak nejde.“⁴⁴

Byť zde Macek hovoří o roli svépomoci jako o jednom z základních principů družstevnictví všeobecně, můžeme jeho slova vztáhnout i na oblast zemědělství. V čem měl autor pravdu a v čem se mýlil? Předně – výtky, že v našich podmínkách se občané uchylovali ke kolektivním aktivitám vždy v krajní nouzi, se zdá být nespravedlivá. Volání potřebných o pomoc, adresované obci či státu, je přece přirozené – nevyžaduje větší iniciativu, je nejpohodlnější a nejlacinější. A teprve potom, když podobné volání není vyslyšeno, se hledají jiné již obtížnější a riskantnější cesty k nápravě chyb a odstranění potíží, třeba i ve formě družstevní spolupráce. Je sice pravda, že myšlenka svépomoci učila zemědělce nespolehat se na pečovatelskou roli státu a místo toho důvěřovat sobě a podobně smýšlejícím spoluobčanům, ale všechno chce svůj čas, zvláště v případech výrazně individualisticky uvažujícího rolníka. Navíc Mackovo hodnocení je z roku 1923 a zobecňuje zkušenosti za poměrně krátkou dobu, v případě zemědělského družstevnictví za léta jeho „dětství a dospívání“. Dnes víme, že nejlepší období mělo tehdy teprve před sebou a pak se mohla i jeho role jevit v lepším světle.

Souhlasit však můžeme s Mackovým oceňováním celkového společenského přínosu kolektivních svépomocných aktivit. Nepřikládal jim velký význam a roli hlavního „hnacího motoru“ rozvoje společnosti spatřoval v aktivitách mimo družstevní kolektivy. A zdá se, že do tohoto schématu zapadá i zemědělské družstevnictví. Víme dnes např., kdy a proč vzniklo, jak narůstal počet družstev a jejich členů, jaké bylo jejich odborné zaměření, kdy dosáhla svého zenitu. Máme také statisticky prokázáno, že v rámci družstevnictví vůbec hrálo zemědělské družstevnictví po dlouhou dobu prvořadou roli (pokud šlo o počty družstev a velikost členské základny), ale na vesnici, mezi samotnými zemědělci, se nikdy nepodařilo družstevně podchytit celou populaci. Tak např. na přelomu 20. a 30. let, což byla zlatá éra zemědělského družstevnictví, bylo ze 100 zemědělských závodů nad 2 ha jen 40 % organizováno v některém z neúvěrných družstev.⁴⁵ Větší míru organizovanosti může-

me objevit pouze v družstvech úvěrních, což je pochopitelné vzhledem k řečenému o roli peněžních družstev vůbec.

Jak se však prosadily družstevní myšlenky např. v potravinářském průmyslu? Relativně silnou pozici si vydobily družstevní lihovary. Z celkového počtu 924 lihovarů v letech 1932–1933 jich bylo 886 (96 %) družstevních (v Čechách 303, na Moravě a ve Slezsku 233, na Slovensku 334, na Podkarpatské Rusi 16). V desetiletém průměru 1922–1932 zpracovaly v rámci ČSR 76,5 % brambor a 15,3 % řepy. Dobře si vedly i družstevní sušárny na čekanku a cukrovku. Počátkem třicátých let jich bylo zaevidováno 61, z nich 29 (47,5 %) bylo družstevních. Naopak – slabou pozici mělo družstevnictví ve škrobárenství, kde bylo dodáno v průměru let 1924–1933 z celkového množství brambor, zpracovaných ve škrobárnách, jen 5 % zemědělskými družstvy (nejvíce z Čech, velmi málo z Moravy a Slezska, na Slovensku škrobárenská družstva nebyla vůbec). Zanedbatelné bylo v té době také družstevní pěstování a prodej chmele, malý byl podíl zemědělských konzumních družstev na družstevním prodeji brambor (18,0 %), rýže (14,8 %), luštěnin (9,9 %) a cukru (6,1 %).⁴⁶

V počátcích bylo družstevní zpeněžování živočišných produktů. V roce 1933 bylo sice v ČSR ze 753 mlékárenských závodů 479 (64 %) družstevních (286 na Moravě a ve Slezsku, 128 v Čechách, 58 na Slovensku a 7 na Podkarpatské Rusi), ale ročně se v nich zpracovávalo pouze 10 % veškeré produkce mléka v ČSR. Ve stejném období byla družstevně zpeněžována jen desetina tržního obilí, málo rozvinuté bylo také odbytové zemědělské družstevnictví, s výjimkou prodeje strojů, osiv a umělých hnojiv.⁴⁷

I z těchto kusých dat můžeme vyvodit, že na prvním místě, z hlediska rozsahu a významu, se po většinu doby nacházelo družstevnictví úvěrní, za ním, se zpožděním a s menší kapacitou, působila nejrůznější odvětví neúvěrního družstevnictví. Úvěrní družstevnictví bylo v období mezi světovými válkami dáváno v zahraničí za vzor ostatním zemím.⁴⁸ Hlavní význam zemědělského družstevnictví proto nutno hledat uvnitř zemědělství, kde velmi kladně působilo na práci a život rolníků. Představovalo formu záchytné sociální sítě, vzniklé bez pomoci státu a současně spojovalo přednosti kolektivismu s přednostmi soukromého podnikání, bez oslabení materiální zájmovosti rolníka na výsledcích hospodaření. Neohrožovalo zemědělskou malovýrobu a její samostatnost, naopak tím, že zvyšovalo úspěšnost hospodaření družstevníků, dělalo malovýrobu ještě odolnější. Nikde nepřispělo k socializaci zemědělské výroby. Základem družstevního podnikání zůstával po celou dobu zemědělec jako individuální výrobce a současně soukromý majitel. V tomto směru také potvrdilo svoji spjatost s tržní ekonomikou.

Zemědělská družstva byla zakládána především zemědělci a pro zemědělce. Prostor, v němž měla působit, nikdy nepřesáhl hranice prvovýroby a nejbližších odvětví zpracovatelského průmyslu. Neměla ambice soutěžit s podnikatelskými kruhy mimo zemědělství. Jejich hlavním posláním bylo uspokojování každodenních potřeb rolníků. Družstevní zpracovatelské podniky byly vesměs malé výrobní, které nemohly a ani nechtěly konkurovat velkým podnikům. Zemědělské družstevnictví se proto nestalo určujícím faktorem ekonomického vývoje společnosti. Bylo však nezanedbatelným doplňkem hlavních ekonomických aktivit, realizovaných v oblasti velkého průmyslového a obchodního podnikání. Jeho možnosti nejsou ani dnes vyčerpány.

Poznámky:

- 1 F. Houdek, Družstevná myšlienka a družstevníctvo. In: Roľník a jeho družstevníctvo, Bratislava 1939, s. 133 an.
- 2 L. Němcová–V. Průcha, Základní rysy vývoje družstevnictví ve světě a v Československu. In: Studie z hospodářských dějin 13, Praha 1999, s. 7.
- 3 Mezi světovými válkami zaznamenala statistika přes 40 hospodářských oborů, v nichž se prosazova-

- la družstevní myšlenka (B. Knížek, Sociologie družstevního hnutí, Praha 1929, s. 7). Koncem dvacátých let minulého století bylo v Československu z celkového počtu fungujících družstev 64 % družstev zemědělských, koncem třicátých let byl podíl zemědělských neúvěrných družstev (v rámci neúvěrného družstevnictví) 59 %. A. Hůlka, Zemědělské družstevnictví, Praha 1931, s. 22; Vývoj družstevnictví na území ČSFR, Praha 1992, s. 207.
- 4 Tamtéž, s. 211.
 - 5 Ročenka družstevní asociace ČR Praha. Stručná fakta a čísla o českém družstevnictví za rok 2000, DAČR Praha 2000 (DAČR je asociací družstevních svazů všech typů družstev kromě družstev peněžních).
 - 6 Srov. M. Pavlák, Nové národohospodářské funkce družstev v postkomunistické společnosti. In: Výuka družstevnictví na vysokých školách. Sborník prací z prvního odborného semináře, Praha 1999, s. 58. Dále M. Hesková, Odpovídá současné povědomí o družstevnictví jeho bohaté tradici? Tamtéž, s. 37–44.
 - 7 Blíže viz M. Řepa, Moravané nebo Češi? Vývoj českého národního vědomí na Moravě v 19. století, Brno 2001, s. 31 an.
 - 8 I. A. Bláha, Sociologie sedláka a dělníka, Praha 1937, s. 131 an.
 - 9 V. Th. Totomianc, Družstevní anthologie, Praha 1923. Výňatky z prací R. Owena, H. Schulze-De-litzche, V. Th. Totomiance, Ch. Gida aj. Dále A. Hůlka, c.d. a F. Houdek, c.d.
 - 10 Za hlavní sílu nenásilné přeměny společenského zřízení považoval Ch. Gide spotřební družstevnictví, které mělo ovládnout celý vnitřní trh, vytvořit nezbytný kapitál a s jeho pomocí proniknout do průmyslu a zemědělství. Pak mělo dojít k ustavení družstevní republiky, jejíž vznik zařadil na konec 20. století. Viz Ch. Gide, Družstevnictví, Praha 1931; L. Němcová–V. Průcha, c.d., s. 19; I. Bažantová, Družstevnictví a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení, Praha 2002, s. 28–30.
 - 11 I. Bažantová, c.d., s. 62.
 - 12 Raiffeisenky se ujalý jako název hlavně ve Slezsku, podobně jako v sousedním Německu, Rakousku a Švýcarsku. V Čechách a na Moravě se vžilo označení kampeličky.
 - 13 J. Honcová, Vznik a rozvoj československých zemědělských družstev do roku 1938. In: Sociologie venkova a zemědělství 2, 1992, s. 9.
 - 14 Občas se můžeme setkat i s odlišným pojmenováním uvedených skupin družstev, vesměs se však jedná pouze o terminologickou záležitost, podstata členění zůstává stejná. Viz Vývoj družstevnictví na území ČSFR, c.d., s. 217–218; J. Jelínek, Zemědělské družstevnictví. In: L. Němcová a kol., Vybrané kapitoly z českého družstevnictví, Praha 2001, s. 128–149.
 - 15 Dvacet let československého zemědělství, 1918–1938, Praha 1938, s. 192–193.
 - 16 Tamtéž. Ekonom L. Špírk uvádí pro rok 1937 celkem 11 568 zemědělských družstev, z nich 6 149 úvěrných (53 %) a 5 419 neúvěrných (47 %). Jde o zanedbatelnou odchylku od oficiálních údajů ministerstva zemědělství, podíl družstev zůstává nezměněný. Srov. F. Lom a kol., Zemědělská ekonomika, Praha 1971, s. 53.
 - 17 Tamtéž.
 - 18 Dvacet let československého zemědělství, c.d., s. 194; Vývoj družstevnictví na území ČSFR, c.d., s. 150.
 - 19 F. Obrtel, Zemědělské družstevnictví v Československu, Praha 1928, s. 30 an.; E. Reich, Základy organizace zemědělství Československé republiky, Praha 1934, s. 568; Dvacet let československého zemědělství, c.d., s. 181.
 - 20 Ve všech zákonech o pozemkové reformě byl zakotven jako hlavní princip přiděl půdy do soukromého vlastnictví. Teprve v druhé instanci se připouštěl omezený přiděl půdy družstevním kolektivům. Viz Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti. In: Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference 21. a 22. 4. 1994, Uherské Hradiště 1994.
 - 21 J. Jelínek, c.d.; Vývoj družstevnictví na území ČSFR, c.d., s. 151–154.
 - 22 L. Špírk, Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidově-demokratické ČSR, Praha 1959, s. 167–168; Zemědělská družstva v Čechách a na Moravě, přičleněná k Ústřední radě družstev. Mapa a statistické přehledy, Praha 1948.
 - 23 F. Lom a kol., c.d., s. 63.
 - 24 Někteří historici se v šedesátých letech minulého století tímto problémem zabývali a vesměs prokázali, že mezi tradičním družstevnictvím a JZD existovala propast, kterou se nepodařilo překlenout. Viz Z. Antoš, K návaznosti předsocialistických a socialistických forem zemědělského družstevnictví v českých zemích. In: Československé zemědělství očima historiků, Praha 1969, s. 63–71; V. V. Marjinová – G.P. Murašková, Rozorané meze, Praha 1971, s. 82 an.
 - 25 L. Slezák, Předchůdci jednotných zemědělských družstev? In: Naše družstevnictví v predvečer kolektivizácie, Bratislava 1997, s. 53–59.
 - 26 L. Němcová, Družstevnictví a jeho úloha v ekonomice zemí východní a střední Evropy. In: Systém centrálně plánovaných ekonomik v zemích střední a jihovýchodní Evropy a příčiny jeho rozpadu, Praha 1994, s. 61.

- 27 Dramatické osudy sedláků od konce druhé světové války až do šedesátých let 20. století zachytil na podkladě bohatého pramenného materiálu K. Jech v publikaci s příznačným názvem *Soumrak selského stavu*, Praha 2001.
- 28 Historie a současnost zemědělství očima statistiky. Český statistický úřad, Praha 1998, s. 7.
- 29 J. Slabý, *Zemědělské družstevnictví*. In: *Vývoj družstevnictví na území ČSFR*, c.d., s. 159.
- 30 J. Kraus, *Předpoklady českého zemědělství z hlediska vstupu České republiky do Evropské unie*, Praha 1997, s. 21–22; J. Šilar, *Pokles významu zemědělství v národním hospodářství a zvláštní přístup k němu*. *Politická ekonomie* 4, 1994, s. 496 an.
- 31 Před druhou světovou válkou nepanovala mezi ekonomy shoda, pokud šlo o rozdělení zemědělských závodů do jednotlivých velikostních skupin. Výsledkem kompromisu byla nakonec kategorizace, při níž se vycházelo z velikosti půdního fondu a výsledků hospodaření a kterou také používal Státní úřad statistický: *Parcelová hospodářství do 2 ha, malé selské podniky 2–5 ha, střední selské podniky 5–20 ha, velké selské podniky 20–100 ha a velkostatky nad 100 ha*. Často a nejasněji se k problematice vyjadřoval K. K. Osaulenko, viz např. *Pojem selských závodů se zřetelem na výsledky jejich hospodaření v Čechách a na Moravě*. In: *Věstník České akademie zemědělské* 16, 1940, s. 132–149; dále L. Slezák, *Změny ve velikosti a struktuře zemědělských závodů v českých zemích v meziválečném období*, *Český časopis historický* 2, 1993, s. 205–223.
- 32 Široce, z celoevropského pohledu, se popisovanou tematikou zabýval M. I. Tugan-Baranovskij, průkopník ruského družstevního socialismu. Údaje, které shromáždil, v mnohém potvrzují naznačené tendence, byť ilustrují situaci, která panovala na počátku 20. století, tedy v raném období zemědělského družstevnictví a která se nemusela beze zbytku opakovat v dalším vývoji ani u nás ani jinde ve světě. *Srov. Sociální základy družstevnictví*, Praha 1930, s. 265–282.
- 33 E. Reich, c.d., s. 579.
- 34 Tamtéž, s. 571.
- 35 Dvacet let československého zemědělství, c.d., s. 182.
- 36 Ch. Gide, *Družstevnictví*, Praha 1931, s. 111. Mezi dvanáct ctností, které Ch. Gide zformuloval a které vyjadřovaly etické poslání družstev, zařadil na jedno z čelných míst také odstranění ziskuchtivosti.
- 37 R. Franěk – V. Lacina, *Základní rysy vývoje zemědělství v českých zemích v období imperialismu*. In: *Vědecké práce Zemědělského muzea* 21, Praha 1981, s. 261.
- 38 F. Obrtel, c.d., s. 30; Z. Kárník, *České země v éře první republiky (1918–1938)*, I. díl, Praha 2000, s. 493.
- 39 Podrobněji o literatuře, zabývající se výrobním družstevnictvím v této podobě viz L. Slezák, *Zemědělské družstevnictví jako historický problém*. In: *Studie k moderním dějinám*. Sborník příspěvků k 70. narozeninám V. Laciny, Praha 2001, s. 225–237.
- 40 Podle R. Rolíček, c.d., s. 243.
- 41 Podle publikace *Rofník a jeho družstevnictvo*, c.d., s. 64.
- 42 Tamtéž, s. 109; dále V. Kuhn–E. Reich–J. Tesař–V. Vůle–B. Vlácil, *Malá encyklopedie zemědělství*, Praha 1937.
- 43 Podle anglického historika E. Hobsbawma byl zánik rolnictva „nejdramatičtější a nejdalekosáhlejší sociální změnou druhé poloviny dvacátého století, změnou, která nás navždy oddělila od světa minulosti“. E. Hobsbawm, *Věk extrémů. Krátké dvacáté století 1914–1991*, Praha 1998, s. 297.
- 44 J. Macek, *Svépomoc na poli hospodářském*, Praha 1923, s. 3.
- 45 E. Reich, c.d., s. 571.
- 46 Tamtéž, ss. 463–464, 474, 310, 574–575.
- 47 Tamtéž, ss. 477 a 573.
- 48 Americká delegace, která v roce 1932 navštívila Československo a která z popudu prezidenta F. D. Roosevelta studovala zkušenosti evropského družstevnictví, ocenila vysokou úroveň také našeho družstevního podnikání, včetně zemědělského. L. Němcová, *Družstevnictví a jeho úloha v ekonomice země východní a střední Evropy*, c.d., s. 59.

Victories and Defeats of Cooperative Farming

Abstract

Cooperative farming represents one of the most notable phenomena of the modern Czech history. It began in the late 19th century and reached its climax in the mid 20th century. The emergence of cooperative farming was caused by a necessity to overcome or at least diminish the negative phenomena of the ruling economic order. The goal was to improve economic, social and cultural status of the peasantry through mutual solidarity and cooperation. The cooperatives were supposed to protect and strengthen the economically weak in their competition with the strong and the powerful. The first to emerge were loan

cooperatives (*Kampeličkas* and *Raiiffeisenkas*), followed by other types, such as trade cooperatives (distilleries, creameries, mills and others), managing cooperatives (for machines, irrigation, power supply) and production cooperatives (a several tens of cooperatives established during the land reform in the years following the First World War).

In 1919, there were already 6,566 agricultural cooperatives of all kinds in Czechoslovakia (68% loan cooperatives, 32% other types). This number further grew up to 11,512 in 1937 (53% loan cooperatives, 47% other types). After the Second World War, which paralyzed cooperative activities and reduced the numbers of cooperatives, democratic principles of agricultural cooperatives were revived for a short period of time. In the years 1945 – 1948, the number of cooperatives grew by 63%. However, it still was not enough to reach the 1937 level. After the 1948 communist coup, agriculture and farming were subject to forced collectivization and united agricultural cooperatives (JZD) were being established. The JZDs replaced all forms of traditional agricultural cooperative enterprise and at the same time negated the basic principles, upon which this enterprise had been built. The year 1989 represented the beginning of a general agricultural reform and subsequent rehabilitation of cooperative enterprise in its traditional form.

Obecné a specifické rysy nucené kolektivizace ve východní Evropě

JAN RYCHLÍK

Kolektivizace v té či oné formě zasáhla všechny země východní Evropy, ve kterých byl ve 20. století nastolen komunistický režim, označovaný samotnými komunisty jako režim tzv. lidové demokracie nebo režim reálného socialismu.¹ Kořeny tohoto jevu je nutno hledat v samotné podstatě marxistické teorie, resp. v její vnitřní rozpornosti. Podle původní marxistické teorie, tak jak byla již v 19. století zformována Karlem Marxem a Bedřichem Engelsem, plodí kapitalistický řád tzv. proletariát, tj. dělnictvo, nemající žádné výrobní prostředky, který je nucen žít se prodejem vlastní pracovní síly. Historickým úkolem tohoto proletariátu je vyvlastnit buržoazii jakožto vlastníka výrobních prostředků a nastolit beztřídní komunistickou společnost, ve které budou veškeré výrobní prostředky zespolečenšeny.

Hlavním problémem uvedené teorie ovšem bylo to, že přinejmenším v 19. století tvořilo ve všech evropských státech – snad s výjimkou Velké Británie – většinu obyvatelstva nikoliv dělnictvo, živící se prodejem vlastní pracovní síly, ale drobné a střední rolnictvo pracující na vlastní nebo pronajaté půdě. Ve východní Evropě, a především v Rusku, byl nízký stav tzv. proletariátu ve srovnání s rolnictvem ještě mnohem patrnější a projevoval se dokonce i v těch zemích, které byly průmyslově vyspělé, jako např. v Čechách.

Socialisté 19. století, snažící se rozšířit základnu svého politického vlivu, nemohli samozřejmě drobné a střední rolnictvo ignorovat. Šlo o to, jak pro praktickou politiku skloubit požadavek vyvlastnění výrobních prostředků s potřebou získání podpory rolnických vrstev. Proto již v 19. století se v programech socialistických stran sdružených v II. internacionále objevují požadavky na postátnění půdy a její odevzdání do správy rolnických komun, jejichž členové by na ní společně hospodařili. Bedřich Engels o tom napsal doslova: „Naše politika vůči malému rolníkovi je především přeměnit jeho soukromé hospodářství a soukromé vlastnictví na družstevní, ne násilím, ale příkladem a poskytováním společenské pomoci pro tento účel.“²

Nutno říci, že socialistům se nepodařilo získat drobné rolníky. Ti totiž neměli o Engelsův nápad s výrobními družstvy žádný zájem. Byli pevně spojeni s půdou a myšlenkou soukromého vlastnictví, a proto se také stali sociální základnou různých agrárních stran, které jim slibovaly pozemkovou reformu. Socialistické a sociálně-demokratické strany, prosazující po první světové válce v různých zemích včetně Československa postátnění půdy a její přidělení družstvům, zůstali na venkově jen marginální politickou silou. V Československu skutečně několik výrobních družstev vzniklo. Pracovali v nich bývalí zemědělské dělníci z velkostatků, kteří by jinak rozparcelováním půdy v důsledku pozemkové reformy přišli o zaměstnání. Malí rolníci však do výrobních družstev nevstoupili. Tuto skutečnost vnímali českoslovenští komunisté, rekrutující se z levicové frakce sociální demokracie, jako poměrně závažný problém.

Získání pauperizovaných vesnických vrstev bylo pro komunisty nutností nejen v Československu, ale ve všech zemích obecně a v zemích střední a východní Evropy zvláště. Struktura obyvatelstva se totiž začala postupně měnit. S pokračující technickou revolucí se stále větší část dělnictva dostávala do postavení tzv. dělnické aristokracie, tj. vysoce kvalifikovaných dělníků a nižší technické inteligence. Tato vrstva byla poměrně dobře placena,

stylem svého života se vyrovnávala středním měšťanským vrstvám a ztrácela tak rychle zájem na tzv. socialistické revoluci, která jí nemohla nic pozitivního nabídnout. Heslo ruských bolševiků, slibujících rolníkům půdu, vytyčené V. I. Leninem v roce 1917, bylo proto zcela logickým taktickým krokem, který po roce 1944/1945 v té či oné formě praktikovali podle sovětského vzoru i komunisté ve všech ostatních východoevropských zemích.

V Rusku byla hned po bolševickém převratu 1917 dekretem Rady lidových komisařů (tj. vlády) ze dne 8. listopadu (26. října podle starého kalendáře) veškerá půda bez náhrady vyvlastněna, postátněna a bezplatně přidělena do dědičného užívání rolníkům.³ Bolševikům se tím podařilo vztít vítr z plachet eserům, slibujícím pozemkovou reformu. Do značné míry byly rovněž tímto manévrem z pohledu sovětského režimu neutralizovány široké rolnické masy v nastávající občanské válce, což bylo neobyčejně důležité. Právě v Rusku totiž tvořili v poměru k rolnické mase průmysloví dělníci zcela zanedbatelnou menšinu.

Rozpor mezi „zespolečenštěním výrobních prostředků“ a masovým soukromým (resp. v daném případě spíše pseudosoukromým) vlastnictvím půdy samozřejmě i v Rusku zůstal. Třeba dodat, že pokusy o zakládání zemědělských výrobních družstev (komun) se objevily již bezprostředně za občanské války, i když ovšem neměly žádný úspěch. S ohledem na probíhající válečné operace a následné hospodářské potíže byl proto celý projekt zastaven.⁴ „Konečné řešení“ této otázky bylo odloženo a dočasné částečné povolení soukromého podnikání v rámci tzv. Nové ekonomické politiky (NEP) prodloužilo toto přechodné období až do konce dvacátých let. Masová kolektivizace, která nastoupila v roce 1929, byla z hlediska komunistického státu zcela logickým krokem.

Oproti pozdějším variantám kolektivizace ve východní Evropě vykazuje SSSR dvě specifika: za prvé, půda zde patřila státu a rolníci byli pouhými jejími uživateli. Z čistě právního hlediska tedy stát půdu nekofiskoval. Kromě toho systém kolchozu (*kollektivnoe chozjajstvo* – kolektivní hospodářství) v ruských podmínkách nenavazoval na družstevní myšlenku, ale na společné obhospodařování půdy v rámci občin (*miru*), které se udrželo až do počátku 20. století (do Stolypinovy agrární reformy) a které bylo dříve v podobě tzv. zádruh známo např. i v Srbsku.⁵ Je vůbec problematické, zda lze chápat kolchozy za družstva podle západoevropského významu tohoto slova. Za druhé, pro provedení kolektivizace nehovořily žádné hospodářské důvody. Hospodářské potíže v prvních letech po roce 1917 byly způsobeny válečnými událostmi spjatými s občanskou válkou a s tzv. válečným komunismem, kdy byly rolníkům za policejní a vojenské asistence konfiskovány veškeré přebytky výnosu jejich činnosti. Avšak jakmile byly obnoveny za NEPu alespoň částečně tržní vztahy, ukázalo se, že v SSSR existuje dost velkých a středních rolníků (komunisty ideologicky označovaných jako kulaci⁶) s dostatečnou výměrou půdy na to, aby její výnos stačil zásobovat nejen vlastní potřeby rolníků, ale i širší trh. Dokonce i podle údajů publikovaných v SSSR ještě v období stalinismu překročilo zemědělství již ve dvacátých letech svou předválečnou úroveň, pouze v produkci obilí činil výnos 91% stavu před první světovou válkou. Při existenci normálních tržních vztahů byla tedy výživa obyvatelstva zcela zajištěna.⁷ V SSSR neexistoval důvod pro vytváření „větších ploch“, kterými se argumentovalo po druhé světové válce ve východní Evropě. Ekonomicky znamenala kolektivizace v SSSR naopak hospodářský rozvrat a chaos. V červenci 1931 ústřední výbor Všeruské komunistické strany (bolševiků) [VKS(b)] konstatoval, že v kolchozech je 80% všech hospodářství a 90% veškeré půdy a výrobních prostředků. Násilná kolektivizace spojená s tzv. rozkulačováním, tj. zabavováním veškerého majetku včetně konfiskace osiva, vyvolala v roce 1932 v jižním Rusku a na Ukrajině hladomor, jemuž padlo za oběť pět milionů lidí.⁸ S ohledem na tradice ruského samoděržaví a bolševické revoluce, kdy lidský život měl minimální (nebo vůbec žádnou) hodnotu, se také v SSSR kolektivizace odbyvala mimořádně brutálním způsobem. Správní úřady získaly nejen právo zabavovat veškerý majetek „kulaků“, ale i vypovídat takovéto osoby z okresu či oblasti.⁹ Důsledkem byly masové de-

portace rolníků do odlehlých oblastí SSSR. Přes oficiální tvrzení o „úspěších“ znamenala kolektivizace trvalou krizi v zemědělství a zásobování obyvatelstva potravinami: i podle oficiálních sovětských publikací byly na přelomu třicátých a čtyřicátých let hektarové výnosy u obilovin nižší, než v roce 1913. Stav hovězího dobytka byl roku 1941 nižší, než v roce 1916.¹⁰ Značný podíl na zásobování obyvatelstva měla přitom od poloviny třicátých let záhumenková hospodářství, tedy vládou tolerovaný – byť velmi omezený – soukromý sektor.¹¹

V souvislosti s kolektivizací v SSSR je také třeba se zastavit nad problémem tzv. dobrovolnosti při vstupu rolníků do družstev. V marxistické literatuře, zejména starší, bývá často motiv dobrovolnosti neúměrně zdůrazňován, přičemž je opakováno, že rolníci měli být ke vstupu do kolchozů získáni přesvědčováním. Vstup do kolchozů byl prý zásadně dobrovolný, pouze někteří straníční funkcionáři zvolili nesprávný přístup a naháněli rolníky do kolchozů násilím.¹² Jako „důkaz“ bylo již ve třicátých letech uváděno, že sám Stalin napsal do moskevské *Pravdy* 2. března 1930 článek „Závrať úspěchů“, ve kterém varoval před násilným naháněním rolníků do kolchozů.¹³ Podobná tvrzení o „dobrovolnosti“ při vstupu rolníků do družstev se opakovala i v případě ostatních komunistických států v padesátých letech.

Všechna uvedená tvrzení o údajné dobrovolnosti a „zlých funkcionářích, kteří nepochopili správně své úkoly“ jsou jen další variací na známou pohádku „o dobrém caru a jeho zlých rádcích“ a je třeba je *a priori* odmítnout. Vstup do družstev, jakmile kolektivizace skutečně začala, nebyl nikdy a nikde dobrovolný. Důkaz je velmi jednoduchý: v případě, že by skutečně měl být vstup dobrovolný, muselo by stranické a státní vedení mít vypracovanou nějakou stálou politiku pro ty rolníky, kteří do kolchozů nevstoupí, přičemž by muselo počítat s tím, že takových rolníků bude řádově velmi mnoho, každopádně většina. Nikdo by ani nemohl počítat s nějakým masovým vstupem rolníků do kolchozů, zvláště ne za podmínek, kdy kolchozy nesloužily jen ke společnému obhospodařování půdy (v ruské terminologii *artěl*), jak bylo původně tvrzeno, ale šlo přímo o výrobní zemědělská družstva (zemědělské *komuny*), ve kterých byly združstevňovány i budovy, a dokonce vlastní spotřebě sloužící dojný skot a drůbež.¹⁴ Soukromé vlastnictví i budovy, a dokonce vlastní *de iure* nebyli vlastníky obdělávané půdy a vlastně dekretem z roku 1917 naopak ztratili právně i tu půdu, kterou vlastnili před revolucí) je základním a člověku vlastním lidským právem, kterého se nikdo bez vážné příčiny a dobrovolně nevzdává. Skutečnost, že stranické vedení nemělo žádný plán pro soukromě hospodařící rolníky svědčí o tom, že s jejich existencí v delším časovém období vůbec nepočítalo. Nepočítalo tedy ani s tím, že by mohli být takoví rolníci, kteří se „nenechají přesvědčit“. „Dobrovolnými metodami“ by kolektivizace nebyla vůbec proveditelná.

V podmínkách SSSR kolektivizace měla ještě další důsledek: došlo k administrativnímu připoutání „kolchozních rolníků“ k půdě: rolníkům v kolchozech nebyly vydávány tzv. vnitřní pasy, tj. průkazy sloužící k administrativní kontrole obyvatelstva používané již v carském Rusku. Bez podobného pasu se ale žádný občan SSSR nemohl legálně přestěhovat, protože se v novém bydlišti neměl možnost policejně přihlásit a tudíž ani získat zaměstnání či potravinové přídělky.¹⁵ Dopusud „neorganizovaný“ odchod pracovních sil z vesnice do průmyslu ve městech byl nahrazen „organizovaným nábořem“,¹⁶ což v praxi znamenalo, že rolník sám nemohl rozhodovat o svém budoucím povolání. Stalin tak vlastně v Rusku obnovil nevolnictví, zrušené carem Alexandrem II. v roce 1861.¹⁷

Sovětský vzor byl sice použit i pro ostatní komunistické země východní Evropy po druhé světové válce, avšak komunisté v těchto zemích zároveň museli brát v úvahu některá specifika vyplývající jak z konkrétních podmínek v jednotlivých zemích, tak i z pro ně nepříjemné skutečnosti, že kolektivizace v SSSR ve třicátých letech měla u východoevropských rolníků špatný zvuk. Panovala celkem správná představa, že všude, kde byla nastolená sovětská moc, dojde v krátké době ke kolektivizaci. Po porážce Polska a anexi jeho

východních území do SSSR na podzim 1939 totiž začala být násilná kolektivizace prováděna i zde.¹⁸ Půda byla nacionalizována i v pobaltských republikách, které SSSR anektoval v létě 1940,¹⁹ byť k masové kolektivizaci nakonec pro německý vpád do SSSR nedošlo.²⁰ V programech komunistických stran po roce 1944–1945 proto nikde nenajdeme zmínku o združstevňování. Naopak, důraz byl kladen na provedení pozemkové reformy podle hesla „půda patří těm, kteří na ni pracují“. Tento postup nebyl úplně nový: byl totiž částečně vyzkoušen již při anexi pobaltských republik v letech 1940–1941.²¹ Nutno říci, že heslem rozparcelování půdy a jejího přidělení do soukromého vlastnictví výkonných rolníků se v mnoha východoevropských zemích komunistům skutečně podařilo získat nezanedbatelnou podporu na venkově. Především v Československu, či přesněji řečeno v českých zemích, vděčila KSČ za své volební vítězství ve volbách v roce 1946 tomu, že bezzemkům a malorolníkům byla přidělena půda zabavená v pohraničí německým vlastníkům.²² Pravda, neplatilo to všeobecně: v Maďarsku, kde se pozemková reforma týkala asi 35% veškeré půdy v zemi,²³ byla např. podpora komunistů mnohem menší, mimo jiné právě proto, že rolnické hlasy převzala Malorolnická strana a občanská strana (*Fügelen kisgazdaföldmunkács es polgári párt*).²⁴ Bez falšování volebních výsledků by samotná pozemková reforma zřejmě nepomohla ani polským komunistům, protože rolníky zde již podchytila Polská lidová strana (*Polskie stronictwo ludowe*).²⁵ Zajímavé je, že i např. v Bulharsku byla komunisty prosazena pozemková reforma, ačkoliv zde – s ohledem na vývoj půdního fondu po roce 1878 a zejména po pozemkové reformě z roku 1919 – nebyly žádné velké výměry a nebylo již co parcelovat.²⁶

Pro východní Evropu po druhé světové válce můžeme obecně stanovit následující etapy řešení rolnické otázky vedoucí zákonitě k nucené kolektivizaci: nejprve byla provedena pozemková reforma, jejímž cílem nebylo na rozdíl od reform provedených po první světové válce vytvoření silných a soběstačných středních hospodářství, ale naopak rozdrobení půdního fondu a posilnění malovýroby.²⁷ Reforma plnila současně dvě funkce: a) měla získat komunistům politickou podporu mezi bezzemky a malorolníky, b) měla narušit vlastnictví velkostatkářů (pokud ještě existovali) a velkých rolníků, a tím znejistit majetkovou jistotu a oslabit politicky síly, které s ohledem na své sociální postavení těžko mohly podporovat komunisty. Třeba ještě říci, že rolníkům byla sice dána půda, avšak ve všech východoevropských zemích byly ponechány v platnosti různé systémy nuceného výkupu zemědělských výrobků za úřední ceny, jak byly zavedeny během druhé světové války. Rolník tedy nemohl legálně prodávat své produkty za tržní ceny a vesnice se nemohla vyvíjet normálním, kapitalistickým způsobem směrem k přirozenému prosazení se schopnějších hospodářství.

Po provedení pozemkové reformy výše uvedeného typu došlo zákonitě k poklesu zemědělské výroby a zhoršení zásobovací situace ve městech. Úpadek zemědělství vytvořil vhodný předpoklad pro zahájení kolektivizace. Za vinu v zásobovací kalamitě byli všude označeni velcí rolníci („kulaci“), kteří byli obviněni ze zatajování části sklizně a černého obchodu. Protože v té době již měli komunisté všude politickou moc pevně v rukou, bylo možné zahájit vlastní kolektivizaci při použití ekonomického i mimoekonomického donucení. Kolektivizace se v první etapě často snažila vycházet z místních tradic družstevnictví. Takové případy nacházíme např. v Československu, kde se zákon o Jednotných zemědělských družstvech z 23. února 1949 přímo na již existující družstva odvolával,²⁸ ale také v Polsku či v Bulharsku.²⁹ Třeba však říci, že zemědělská výrobní družstva od počátku představují zcela jiný typ družstev, než jakákoliv existující družstva starší. Především cíle komunisty organizovaných družstev byly politické – šlo nikoliv o zlepšení hospodářského postavení rolníků, ale o likvidaci soukromého sektoru na vesnici. Politický charakter celé akce je zřejmý i z toho, že vedení družstev bylo obsazováno podle politických kritérií a že – v naprostém rozporu s elementární ekonomickou logikou – byly do vedení družstev často

dosazovány osoby nemající v družstvu žádný, nebo jen minimální majetek a nemající také žádné potřebné zkušenosti s řízením většího zemědělského závodu. Za druhé, základní myšlenka družstevnictví, tj. demokratický princip výstavby a rozhodování, byla od počátku naprosto deformována. Hospodářské záležitosti a zisk byly druhořadé, což je zřejmé již z toho, že družstva vyšších typů se velmi rychle stávala fakticky socialistickými organizacemi podřízenými státním plánům.

Ve většině komunistických států můžeme rozdělit vznik a vývoj zemědělských výrobních družstev do dvou etap. První etapa, ohraničená přibližně lety 1949–1953, tedy lety do Stalinovy smrti, je charakteristická skutečně silovým vytvářením zemědělských výrobních družstev, přičemž jsou používány metody bezprostředního násilí či pohružky násilím (věznění, policejní zavlů, hrozba postihu rodinných příslušníků) kombinované s ekonomickým nátlakem (zabavování majetku z důvodů neplnění dodávek, pokuty, stanovování nespelnitelných kontingentů dodávek).³⁰ Tímto způsobem se sice podařilo vytvořit mnoho nových družstev, ta však nebyla pevná a hospodářsky neprosperovala. V letech 1954–1956 dochází k přechodnému uvolnění v souvislosti s krizí sovětského bloku po Stalinově smrti. V důsledku toho povolil tlak a družstva se začala rozpadat. Vystupování z družstev zasáhlo nejvíce Polsko³¹ a Maďarsko,³² kde vrcholilo v souvislosti s bouřemi a povstáním v roce 1956, nevyhnulo se však ani Československu,³³ a v omezené míře i v Rumunsku³⁴ a Bulharsku.³⁵ Zhruba od let 1957–1958 nastává druhá vlna kolektivizace, kdy se obnovují zaniklá družstva. V této době také dochází v letech 1959–1960 k urychlené kolektivizaci v NDR.³⁶ Zde se sice první výrobní družstva (*Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft* – LPG) objevila rovněž již na počátku padesátých let,³⁷ avšak tehdy sovětské okupační úřady byly nuceny volit obezřetnější postup s ohledem na otevřenost německé otázky a problém případného sjednocení Německa. Druhá fáze kolektivizace se opírala především o ekonomické faktory a byla celkem úspěšná. Důvodů bylo více. Za deset let se oslabily vazby někdejších vlastníků k půdě. Združstevňování také již nebylo postaveno tak jako v první polovině padesátých let na rozdmýchávání třídní nenávisti vesnické chudiny proti „kulakům“, ale naopak na jejich získání. Např. v Maďarsku, kde byl odpor proti družstvům původně velmi silný, byla druhá vlna kolektivizace úspěšná mimo jiné díky tomu, že se pro vstup do družstev podařilo získat bohaté sedláky mající mezi menšími zemědělci přirozenou autoritu.³⁸ Na přelomu padesátých a šedesátých let je tak kolektivizace prakticky všude završena³⁹ – s výjimkou Jugoslávie, která šla jinou cestou a Polska, které od této druhé fáze zcela upustilo.⁴⁰

Celkovým efektem kolektivizace v dlouhodobé perspektivě existence zemědělských družstev bylo to, že se bezprostřední výrobce stal pouhým zaměstnancem, a to bez ohledu na to, zda nominálně měl ještě v družstvu nějaký majetek. Marx-leninská teorie ostatně chápala existenci zemědělských výrobních družstev, resp. jakýchkoliv družstev vůbec, za záležitost dočasnou: v konečné fázi, v tzv. komunistické beztřídní společnosti, mělo být družstevní vlastnictví převedeno na tzv. vlastnictví všelidové, tj. půda a vše co k ní patřilo měla být postátněna.⁴¹ V některých státech, mimo jiné i v Československu, byla ostatně rozloha státní půdy již i v období tzv. lidové demokracie poměrně značná.⁴² V Československu byla část družstev později přeměňována ve státní statky, aniž by proti tomu družstevníci protestovali. Neznamenal to nutně, že by půda, na které takový statek hospodařil, musela nominálně patřit státu.⁴³ Dokazuje to, že rolníci sami sebe považovali již jen za pouhé zaměstnance a nikoliv za hospodáře na vlastním majetku. S ohledem na státní podporu družstvům v pozdější době pak není nic divného na tom, že v posledních fázích existence komunistického režimu byli „družstevní rolníci“ se svým postavením zpravidla více méně spokojeni.

Na druhé straně v sedmdesátých a osmdesátých letech se družstva někdy naopak stávala „ostrovem kapitalismu uvnitř socialismu“, kde v jakýchsi laboratorních podmínkách

probíhalo soukromé podnikání, zpravidla nemající ovšem již nic společného se zemědělskou výrobou.⁴⁴ Podobné experimenty byly často pro členy družstev ekonomicky velmi lukrativní. Není jistě náhodou, že např. v československých poměrech se přes odpor rolníků proti družstvům v padesátých letech stává od šedesátých let právě tato sociální skupina jednou z opor komunistického režimu. Likvidace, resp. transformace družstev po pádu komunistického režimu tak paradoxně měla v některých státech neméně administrativní a nedobrovolný charakter, jako kolektivizace na počátku let padesátých.⁴⁵

Bez ohledu na uvedené shodné rysy je třeba říci, že mezi jednotlivými východoevropskými zeměmi existovaly i značné rozdíly a specifika. Ve zvláštním referátu⁴⁶ bude zmíněn vývoj situace v Jugoslávii, kde sice od roku 1948 rovněž dochází k nucené kolektivizaci, avšak po roce 1953 jsou družstva rozpuštěna a přeměněna buď v zemědělské velkozávody státního typu, nebo vrácena soukromým rolníkům. Také bulharský příklad je specifický⁴⁷ v tom smyslu, že s ohledem na malé výměry půdy, neexistenci velkostatku a silnému družstevnímu hnutí již před rokem 1944⁴⁸ zde bylo přistoupeno k organizaci zemědělských výrobních družstev již souběžně s přijetím zákona o pozemkové reformě, přičemž vznik těchto družstev byl až do roku 1948 skutečně dobrovolný (a z tohoto důvodu ovšem i značně omezený).

Rovněž Albánie prošla pokud jde o kolektivizaci jiným vývojem, než ostatní východoevropské země. První družstva zde vznikla na jaře 1949 a na podzim téhož roku státní rozhlas oznámil, že budou budovány kolchozy podle sovětského vzoru. Přes veškerou snahu státu, který se od roku 1951 snažil kolektivizaci „urychlit“, však v roce 1954 tzv. socialistický sektor obhospodařoval pouhých 15% půdy. Albánie neprošla etapou dočasněho zastavení kolektivizace po Stalinově smrti a počet družstev postupně stoupal i nadále, ovšem velmi pomalu. V roce 1957 existovalo 800 družstev a jejich výměra činila 40% veškeré zemědělské půdy.⁴⁹ Důvody pomalého postupu byly v této době především ekonomické. Skomírající stát nebyl schopen zajistit výživu obyvatelstvu, a proto dával přednost tomu, že se rolníci – tvořící stále většinu obyvatelstva – zásobovali sami. Albánský komunistický režim nemohl poskytnout družstvům žádnou podporu mechanizací, nadto by násilná kolektivizace sovětského typu při klanovém uspořádání Albánie zřejmě vyvolala otevřenou vzpouru, kterou by režim Envera Hoxhy mohl mít problém potlačit. V roce 1960 tvořili soukromě hospodařící rolníci celou čtvrtinu všech zemědělců a stát se omezoval na eliminaci „kulaků“.⁵⁰ Násilná forma kolektivizace nastoupila teprve v šedesátých letech v době konečného rozkolu s Moskvou a nástupu komunismu maoistického typu, kdy se z Albánie stal nejtotalitnější stát tehdejší Evropy. V této době však šlo skutečně o velmi brutální formy spojené s naprosto úplným združstevněním, které se plně týkalo i horských oblastí.⁵¹

Nejzáhadnějším fenoménem je nicméně případ Polska. Zde se družstva – počtem ostatně nikoli četná – rozpadla definitivně v letech 1955–1956. Po událostech „polského října“ a nástupu Władysława Gomułky a jeho politiky „národního komunismu“ nebyla již kolektivizace nikdy obnovena. Asi 73–76% veškeré půdy zůstalo v Polsku v letech 1956–1989 v soukromých rukou, dalších 16–17% tvořily státní statky (*Państwowa gospodarka rolna* – PGR), existující především na územích Horního a Dolního Slezska, která patřila před rokem 1945 Německu a pouze zbytek tvořila výrobní družstva (v počtu asi 200 – tzv. *Spółdzielnie produkcyjne*) různého typu, nemající však charakter našeho JZD či sovětského kolchozu.⁵² Zatím se nepodařilo uspokojivě vysvětlit, proč Gomułkovo vedení zvolilo tuto politiku. Faktory jako odpor rolníků, vliv katolické církve, svázanost rolníka s půdou apod., kterými často zastavení kolektivizace odůvodňují polští historici, nejsou dostatečným vysvětlením, neboť tyto nebo podobné faktory existovaly i v jiných komunistických státech – konkrétně v Československu a v Maďarsku. Z dostupného materiálu je zřejmé, že polské komunistické vedení hodlalo „socializaci vesnice“ řešit po roce 1956 jiným způsobem, především rozvojem státních statků. Paradoxně si tak Polsko v komunistickém období udrželo malovýrobu a s ní i spojené zásobovací potíže, i když v přepočtu na 1 ha nebyla efek-

tivita polského zemědělství celkově nižší, ale naopak mnohdy vyšší, než v ostatních zemích východní Evropy.⁵³ Soukromí rolníci se také stali permanentní zálohou opozice proti režimu (v roce 1981 *Solidarność chłopska*, též zvaná *zielona*). Jestliže v západní Evropě došlo v padesátých letech k přirozenému zcelování půdy a k vytvoření větších celků cestou úpadku malých hospodářství, jestliže v Československu a Maďarsku došlo k vytvoření těchto velkých celků cestou nucené kolektivizace, v Polsku se nerealizoval ani jeden z těchto procesů, což způsobuje Polsku velké komplikace v jednání o kapitole *zemědělství* při vstupu do EU.

Výzkum ekonomických a politických důsledků kolektivizace západními badateli ukázal, že kolektivizace sama o sobě nikde neznamenala v porovnání se soukromým sektorem efektivnější zemědělskou výrobu. V čase provádění nepřinesla kolektivizace nikde ani vzrůst politické podpory pro vládnoucí elity, ale spíše opačně. Stabilizace nastoupila všude teprve později, v jiných politických a ekonomických poměrech. Tento závěr platí obecně a týká se všech komunistických režimů ve střední a východní Evropě, které kolektivizaci nejen zahájily, ale také dokončily. Protože ovšem kolektivizace měla v první řadě politické příčiny, nemohlo kolektivní zemědělství přežít pád vlastního komunistického režimu. Ve většině zemí východní Evropy ovšem tato politická změna již neznamenala návrat k zemědělské malovýrobě, ale naopak k využití nových forem velkovýroby, ke kterým paradoxně často právě někdejší kolektivizace poskytla výchozí prostor.

Poznámky:

- 1 V této studii používáme termín „komunistický režim“, který již v padesátých letech zdomácněl v pracích západních politologů. Necháváme zcela stranou diskusi, zda lze režim, který existoval ve východní Evropě, označit jako „socialistický“ či „lidově demokratický“, nebo zda jde o pouhé bezobsažné termíny zavedené marxisticko-leninskými teoretiky k zastření skutečného charakteru režimu. Pojmy „komunistický režim“ a „období komunismu“ považujeme za technické termíny, bez kterých se neobejdeme.
- 2 K. Marx–B. Engels: *Spisy*, 22, Praha 1967, s. 555. Cit. podle P. N. Fedosjev a kol: *Vedecký komunizmus*. 2. vyd., Bratislava 1975, s. 202 (slovenské vydání, ruský originál je z roku 1974).
- 3 *Dějiny VKS(b)*, Praha 1946, s. 194, *Dějiny světa* (české vydání), Sv. VIII, Praha 1966, s. 35.
- 4 *Dějiny světa* (české vydání), VIII., Praha 1966, s. 57.
- 5 Vladimír Krychtálek, který byl ve třicátých letech dopisovatelem Lidových novin nejprve v SSSR, uvádí, že když později za svého pobytu v Jugoslávii vysvětloval princip kolchozu jednomu srbskému rolníkovi, ten mu řekl: „To ti je brate naše zadrugarstvo, samo pokvareno.“ (to je, bratře, naše zadrůžnictví, jenomže pokažené). Viz: V. Krychtálek: *Bolševici, Beneš a my*. Praha 1941, s. 60. Krychtálek se stal za druhé světové války jedním z předních kolaborantských novinářů a byl po válce popraven. Výše citovaná kniha je samozřejmě poplatná době, ve které vyšla, avšak jeho postřehy a údaje o životě v SSSR ve třicátých letech jsou celkem správné (Krychtálek napsal o životě v SSSR seriál článků pro Lidové noviny pod pseudonymem Alexejev).
- 6 Kulaky byli původně označováni přidělci půdy při Stolypinově agrární reformě roku 1907. Šlo o nejprogresivnější rolníky používající nejpokrokovější metody srovnatelné s metodami farmářů západní Evropy a USA. Ve dvacátých letech dostalo označení „kulak“ ideologický nářez. V padesátých letech se začalo používat i v nově vzniklých komunistických státech východní Evropy.
- 7 *Dějiny VKS(b)* Praha, 1946, s. 264 (ruské vydání vyšlo roku 1938 a bylo schváleno ÚV Všeruské komunistické strany bolševiků).
- 8 Milan Švankmajer a kol.: *Dějiny Ruska*. Praha 1995, s. 334–335.
- 9 *Dějiny světa*, IX., Praha 1967, s. 230 (původní ruské vydání je z roku 1962).
- 10 *Dějiny světa*, X., Praha 1968 s. 96 (původní ruské vydání je z roku 1965).
- 11 Podle již zmíněného V. Krychtálka se po vydání nového arтельного statutu (povolení záhumenků) roku 1935 zásobování téměř ihned výrazně zlepšilo – viz *Bolševici, Beneš a my*, s. 64.
- 12 Tamtéž, s. 231.
- 13 *Dějiny VKS(b)*, Praha 1946, s. 284.
- 14 *Dějiny VKS(b)*, s. 283. Združstevňování hospodářských zvířat vedlo k tomu, že rolníci před vstupem do kolchozu masově vybíjeli dobytek a maso používali pro vlastní spotřebu. Kolektivizace tak připravila sovětskou ekonomiku o značnou část hospodářských zvířat. Kromě toho ve středoasijských re-

- publikách uhynuly miliony kusů dobytka ze stád někdejších kočovných pastevců, kteří byli násilně usídleni. Viz M. Švankmajer a kol.: *Dějiny Ruska*, s. 335.
- 15 M. Švankmajer a kol.: *Dějiny Ruska*, s. 335.
- 16 *Dějiny světa*, IX, s. 234.
- 17 Proces postupného připoutávání obyvatelstva ke svému povolání podle vzoru Ruska před rokem 1861 pokračoval i v následujících letech. Byl fakticky završen výnosem Nejvyššího sovětu SSSR z 26. 6. 1940 „O přechodu na osmihodinový pracovní den a sedmidenní pracovní týden a o zákazu svévolného odchodu dělníků a zaměstnanců z podniků a úřadů“ a následným nařízením „O státních pracovních zálohách“ z 2. 10. téhož roku (viz *Dějiny světa*, X., Praha 1968, s. 95). Obě normy znamenaly fakticky úplný zákaz stěhování obyvatelstva za prací.
- 18 *Dějiny světa*, X., s. 89. Po obsazení území německou armádou byl ovšem proces kolektivizace přerušena a mohl být dokončen teprve po opětovném příchodu sovětské administrativy roku 1944. Tehdy byla rovněž provedena definitivně kolektivizace v Moldavsku, které SSSR anektoval od Rumunska rovněž roku 1940. Viz *Dějiny světa*, XI. (1945–1948), Praha 1988, s. 39 (ruské původní vydání je z roku 1977).
- 19 *Dějiny světa*, X., s. 93.
- 20 Luboš Švec a kol.: *Dějiny Pobaltských zemí*. Praha 1995, s. 225.
- 21 Tamtéž.
- 22 Jan Rychlík: *Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945–1948*. In: *Zemědělství na rozcestí 1945–1948*. Studie Slovákého muzea, 3/1998, s. 13–14. O vývoji na Slovensku viz též: *Pozemková reforma na Slovensku v letech 1945–1950*. In: *Historický časopis*, 41, 1993, č. 4, s. 401–404.
- 23 László Kontler: *Dějiny Maďarska*, Praha 2001, s. 363.
- 24 Tamtéž, s. 364.
- 25 Dariusz Jarosz: *Przemiany polskiego rolnictwa i chłopi*. In: *Zemědělství na rozcestí...*, s. 44–56.
- 26 Zdravka Michajlova: *Agrární reforma v Bulharsku v letech 1944–1947*. In: *Zemědělství na rozcestí...*, s. 40–43.
- 27 V Albánii stanovila pozemková reforma maximální výměru půdy na 7 ha (*Dějiny světa*, XI., Praha 1988, s. 115), v Maďarsku na 200 katastrálních jiter (1 k.j.= 0,57 ha), *Dějiny světa*, XI., s. 120), v Rumunsku na 50 ha, *Dějiny světa*, XI. (1945–1948), s. 83, 115, 120. V Polsku na územích, náležejících k polskému státu již před válkou, byla výměra omezena na 50 ha a na územích získaných od Německa na 100 ha, v Bulharsku na 20 ha, resp. na 30 ha v Dobrudži, v Jugoslávii na 25–35 ha půdy zemědělské a 45 ha půdy vůbec, v Československu v roce 1948 na 50 ha (*Zemědělství na rozcestí 1945–1948*, Studie Slovákého muzea, 3/1998, s. 17, 36, 41, 44). Příděly ovšem byly minimální, protože snahou bylo uspokojit maximální počet osob. V sovětské zóně Německa pozemková reforma konfiskovala půdu nad 100 ha, příděly nepřekračovaly nikde 20 ha. Jiří Vykoukal a kol.: *Východ*, Praha 2000, s. 112.
- 28 Zák. č. 69/1949 Sb.
- 29 Viz přednesený referát Zdravky Michajlové publikovaný v tomto sborníku.
- 30 V této době došlo také k násilné kolektivizaci zemědělství v pobaltských republikách, se kterou se počítalo sice již v roce 1941, avšak která pro německý vpád do SSSR a rozsáhlou činnost protisovětských partyzánů po válce nemohla být provedena dříve. Kolektivizace byla zahájena roku 1948 formou daňového nátlaku na rolníky, avšak – jak se dalo očekávat – neměla valný efekt. Od roku 1949 byla zahájena násilná kolektivizace doprovázená masovými deportacemi rolníků na Sibiř a do Kazachstánu. Kolektivizace byla zhruba ukončena do roku 1953. Viz L. Švec: *Dějiny pobaltských zemí*, s. 237–238.
- 31 Dariusz Jarosz: *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopi*. Warszawa 1998, s. 150–154.
- 32 László Kontler: *Dějiny Maďarska*, s. 387.
- 33 Jen na východním Slovensku se v létě 1953 rozpadlo 200 jednotných zemědělských družstev (JRD) – viz Jan Pešek – Michal Barnovský: *Pod kuratelou moci. Církví na Slovensku v letech 1953–1970*. Bratislava 1999, s. 51.
- 34 Kurt W. Treptow: *Dějiny Rumunska*. Praha, 1997, s. 349. O kolektivizaci v Rumunsku viz tamtéž, s. 348.
- 35 O vývoji v Jugoslávii viz Miroslav Šesták a kol.: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 1998, s. 520. Viz i zde publikovaný příspěvek N. Veljanovského.
- 36 Helmut Müller a kol.: *Dějiny Německa*. Praha 1995, s. 379
- 37 J. Vykoukal a kol.: *Východ*, s. 112.
- 38 V roce 1961 tvořili družstevní rolníci 75% všech zemědělců v Maďarsku a pouhých 6% jich hospodářilo samostatně. Zbytek tvořili zemědělství dělníci na státních statcích. 15% půdy ovšem družstevní rolníci získali do osobního užívání jako záhumenky. Ty se na celkové zemědělské produkci podílely až 40%. Viz L. Kontler: *Dějiny Maďarska*, s. 398.

- 39 V hornatých oblastech Československa, především na Valašsku a na Slovensku, byly zbytky soukromě hospodařících rolníků likvidovány v jakési třetí vlně kolektivizace na počátku sedmdesátých let. Zřízení těchto družstev nebylo rentabilní, z hlediska komunistické moci šlo zřejmě pouze o dovršení celého procesu z politických důvodů. Tato poslední vlna kolektivizace proběhla celkem pokojně. Nepodařilo se mně zjistit, zda k obdobnému procesu docházelo i v jiných komunistických státech, dá se to však předpokládat. V ČSSR byla postupně řada takto vzniklých družstev přeměněna ve státní statky.
- 40 Jiří Vykoukal a kol.: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad východního bloku 1944–1989*. Praha 2000, s. 394.
- 41 Příruční slovník naučný, IV., Praha 1967, s. 713, Malá československá encyklopedie, VI., Praha 1987, s. 582, P. N. Fedosejev a kol.: *Vedecký komunizmus*, s. 297.
- 42 V Československu tvořila až 1/3 půdy, přičemž zdrojem tohoto půdního fondu byly jednak někdejší císařské velkostatky, konfiskované bez náhrady již na základě pozemkové reformy z roku 1919 (zák. 215/1919 Sb.), jednak zbytky nerozdělené půdy v záboru z této reformy. K tomu přibyla půda konfiskovaná na základě pozemkové reformy z roku 1948 (zák. 46/1948 Sb.), kterou nebylo podle tajné instrukce vůbec dovoleno přidělovat soukromým uchazečům, a půda zabavená soukromým rolníkům v 50. letech, resp. „dobrovolně“ později převedená na stát. Také v Polsku byl rozsah státní půdy značný, jak uvádíme na jiném místě. V Bulharsku tvořily naproti tomu státní statky (*Děržavni stopanstva*) jen asi 3% veškeré půdy.
- 43 Podle vládního nařízení č. 50/1955 Sb. byl v Československu každý vlastník půdy, který ji sám neobhospodařoval, povinný odevzdat ji do bezplatného užívání JZD nebo státního statku. Jeho nominální vlastnické právo tím nebylo dotčeno.
- 44 Viz např. známý případ Agrokombinátu Slušovice.
- 45 Otázka dekollektivizace po pádu komunistického režimu, resp. otázka transformace družstev se vyvíjí rámci této studie. Podrobněji viz sborník např. sborník *The New Role of the State in Organisation of Agriculture in Central and Eastern Europe*, Sofia 1993 (také bulharsky pod názvem *Novata rolja na dăržavata při organizirane na selsko stopanstvo v stranite na sredna i iztočna Evropa*, Sofia 1993).
- 46 Viz referát prof. Veljanovského otištěný v tomto sborníku.
- 47 Viz referát Mariany Stamové otištěný v tomto sborníku.
- 48 Viz referát Zdravky Michajlové otištěný v tomto sborníku.
- 49 J. Vykoukal a kol.: *Východ*, s. 285. Srv. též: Miranda Vickers: *The Albanians*. Revised edition, London–New York 1999, pp. 176–177.
- 50 J. Vykoukal a kol.: *Východ*, s. 449.
- 51 Tamtéž, s. 625. M. Vickers: *The Albanians*, p. 197.
- 52 Údaje o počtu družstev v Polsku se liší. Jiří Vykoukal a kol. (*Východ*, s. 394) uvádějí rozsah družstevní půdy 15%, v absolutních číslech asi 1500 družstev. Toto číslo se ovšem zřejmě vztahuje k roku 1956. Údaje o procentuálním počtu soukromého sektoru jsem čerpal z materiálu, který mně poskytl Odborový svaz pracovníků zemědělství (Związek zawodowy pracowników rolnictwa – ZZPR) ve Varšavě. Tabulky o vývoji počtu zemědělských výrobních družstev v Polsku v porovnání s ostatními zeměmi střední a východní Evropy v letech 1949–1955 viz D. Jarosz: *Polityka władz...*s. 108–109, s. 510.
- 53 Podrobnější vyčet těchto autorů a jejich prací uvádí D. Jarosz: *Polityka władz komunistycznych...*, s. 512.

General and Specific Factors in Forcible Collectivisation in Eastern Europe

Abstract

Forced collectivisation was an integral part of political development in all communist countries in Central and Eastern Europe. The primary reason was political, not economical one: the communists needed to liquidate private sector in agriculture. There was the similar *modus operandi* in all communist countries after the World War II. First step was the agricultural land reform by which the big estates were liquidated but instead of middle-size family farms the small farms unable to meet the demands of the market were established. This opened the way to collectivisation under the pretext that it would be necessary to establish bigger farms under the state control. The collective farms in fact were not real cooperatives as they claimed to be because they were subordinated to the state plans. They were later grouped together and big trusts often being only partly involved in agricultural production were formed. The former peasants were in fact moved to the position of employees and the collective farms in fact did not differ much from the state plants. However, there were differences in Yugoslavia and Poland where the collective farms were mostly liquidated in 1953 and 1956 respectively and the land remained in the hands of small peasants.

Vývoj zemědělské výroby v Československu v období socializace vesnice

VÁCLAV PRŮCHA

Metodické poznámky¹

Statistika zemědělské výroby patřila v Československu v meziválečném období i později mezi detailně sledované úseky národního hospodářství. Jsou k dispozici četné údaje, které však byly získávány zčásti odhadem na základě výběrových šetření, týkajících se jen určitých vzorků hospodářství, výnosů, stavů zvířat apod. Hypoteticky je možno soudit, že míra spolehlivosti je menší u takových ukazatelů, jako jsou počty ovocných stromů, stavu drobného hospodářského zvířectva, produkce píce, zeleniny, ovoce, vajec apod., než u hlavních zemědělských produktů nebo stavu koní či skotu.

Zemědělská produkce se vyjadřuje jednak v *běžných cenách*, které byly po roce 1938 ovlivňovány cenovou a výkupní politikou státu, jednak pomocí *stálých cen* z určitého roku, což umožňuje zachytit dynamiku vývoje bez ohledu na meziroční cenové pohyby. *Tabulka 1* ukazuje, že použití stálých cen z různých let vede k rozdílným výsledkům, ale diference nejsou nijak křiklavé. V dalších tabulkách používáme *stálé ceny z roku 1980*, které ukazují v poválečném období proti roku 1936 (a v menší míře i proti roku 1948) méně příznivé výsledky, ale více se blíží k tržním podmínkám než ceny v předchozích obdobích. Navíc je zachováno jednotné hledisko pro celé období 1936–1989. Po roce 1989 se báze stálých cen změnila a různé ročníky statistických ročenek vykazují nestejně údaje o ročních změnách ukazatelů.

Tab. 1. Index hrubé zemědělské výroby ve stálých cenách různých let (1936 a 1948 = 100)

Rok	Ceny 1955		Ceny 1960		Ceny 1967		Ceny 1980	
1936	100,0	133,7	100,0	130,9	100,0	137,0	100,0	139,9
1948	74,8	100,0	76,4	100,0	73,0	100,0	71,5	100,0
1960	104,2	139,3	103,1	134,9	99,5	136,3	96,0	134,3
1965	.	.	100,8	131,9	96,6	132,3	93,4	130,6
1970	122,3	167,5	116,8	163,4
1980	154,2	211,2	143,0	214,0

Pramen: HSR ČSSR, s. 212.

Specifickým problémem zemědělství i navazujícího potravinářského průmyslu je *meziroční kolísání výroby ovlivněné přírodními faktory*. Tyto výkyvy jsou větší v rostlinné než v živočišné výrobě. Statistika proto používá vedle ročních ukazatelů i *několikaletých průměrů*, které z velké části eliminují meziroční nerovnoměrnosti.

Ve zkoumaném období se při statistickém sledování společenských přeměn v zemědělství používalo těchto termínů: Za *socialistický sektor* byly pokládány všechny *státní* zemědělské i na půdě hospodařící nezemědělské podniky a *JZD* (kromě JZD I. a II. typu v prvních letech kolektivizace). Hlavní část státních zemědělských podniků tvořily *státní statky*, ale na zemědělské půdě hospodařily i specializované a účelové závody ministerstev zemědělství ČR a SR, výzkumné instituce, školní statky, lesní podniky, Státní rybníkářství aj., takže součet půdy a výroby státních statků a JZD byl nižší než úhrn za socialistický sektor. Spe-

cifickou složkou státního sektoru byly STS. Záhumenky (osobní hospodářství členů JZD) se počítaly k socialistickému sektoru jen výměrou půdy, nikoli produkcí. V 80. letech se stále častěji objevovaly *společné zemědělské podniky* státu a družstev, jejichž pracovníci byli vykazováni zvlášť. V JZD zároveň pokračovala expanze nezemědělské činnosti, takže statistika začala pracovníky v této oblasti zařazovat nikoli do zemědělství, ale do jiných odvětví podle charakteru jejich činnosti. Také ve výkonech STS se objevovala část výkonů pro nezemědělská odvětví, např. v dopravě.

Nemalé metodické problémy vznikají u *pracovních sil*. Zpočátku to byl v soukromém hospodářství a později i v záhumenkovém hospodářství velký počet tzv. *pomáhajících členů domácnosti*, kteří věnovali zemědělské činnosti jen část teoretického ročního fondu pracovní doby. Později se přepočítávaly fyzické osoby pracující v zemědělství na pracovníky s plným pracovním úvazkem, čímž se počet vykazovaných pracovních sil zmenšil proti počtu fyzických osob o několik desítek tisíc. Během doby se také rozevíraly nůžky mezi počtem *pracovníků JZD* a vyšším počtem *členů družstev*, protože v JZD zůstávaly členy i osoby, které pro stáří nebo z jiných důvodů již nepracovaly. Vzhledem k nejasnosti kolem počtu pracovních sil a délce jejich skutečné pracovní doby během roku je třeba nakládat opatrně s údaji, které se týkají vývoje *produktivity práce v zemědělství*. Obtíže se objevují i u záhumenkového hospodářství, jehož význam postupně klesal a všeobecně byl menší než ve většině jiných socialistických států (zejména ve srovnání s SSSR).

Z obsáhlé problematiky zemědělského sektoru se článek věnuje hlavně dynamice hrubé a tržní zemědělské výroby, změnám výroby v přepočtu na 1 hektar a 1 pracovníka v zemědělství, proporcí mezi rostlinnou a živočišnou výrobou, velikosti zemědělských podniků, odlišnostem ve vývoji výroby v českých zemích a na Slovensku a pozici čs. zemědělské výroby v mezinárodním srovnání. Vzhledem k vymezenému rozsahu nejsou předmětem zkoumání historické okolnosti a metody kolektivizace, peripetie zemědělské politiky, regionální zvláštnosti dynamiky výroby uvnitř českých zemí a Slovenska, změny struktury rostlinné a živočišné výroby, rozsah stavebních a strojních investic, využívání agrochemikálií, stupeň soběstačnosti ČSR v potravinách, bilance dovozu a vývozu zemědělských produktů, specializace výroby a mezipodniková kooperace, hospodářské výsledky JZD, státních statků a individuálně hospodařících rolníků, úloha STS, změny v odměňování, příjmy pracovních sil a jejich kvalifikační a generační struktura.

Statistické řady se vztahují k celému období let 1948–1989 včetně mezinárodního srovnání dynamiky zemědělské výroby. Pro lepší představu o dlouhodobé historické tendenci jsou tyto statistické řady doplněny – rovněž v mezinárodním kontextu – základními údaji o vývoji výroby v ČR a SR i po roce 1989.

Výchozí léta časových řad

Poválečné údaje bývají zpravidla porovnávány s *rokem 1936*, v němž byla v meziválečném období zaznamenána druhá nejvyšší zemědělská výroba. Maxima dosáhla v roce 1937, zatímco rok 1935 byl naopak nejhorší v celém období od roku 1922. Při srovnání čtyřletých průměrů vychází rok 1936 takto:² průměr 1933–36 = 100, rok 1936 = 109,3; průměr 1934–37 = 100, rok 1936 = 106,2.

Z uvedeného vyplývá, že *poválečná produkce je srovnávána s nadprůměrně úrodným rokem 1936*. Při převodu na víceletý průměr by byla poválečná časová řada o několik procentních bodů příznivější. Z válečných let jsou k dispozici jen dílčí údaje, které se v Protektorátu Čechy a Morava i na území Slovenské republiky všechny zhoršily s výjimkou zimního počtu prasat na Slovensku. Spolehlivost údajů je však menší než v době míru, protože v českých zemích rolníci přes přísné tresty tajili před úřady skutečný rozsah výroby a zde i na Slovensku mizela značná část produkce na černém trhu.

Poválečná statistika z let 1946–48 ve stálých cenách k 1. 1. 1948 ukazuje zhruba *stagna-*

ci výroby v letech 1947–48 na úrovni roku 1946, což bylo vedle odsunu Němců způsobeno hlavně suchem, patrně nejhorším v celém 20. století (počet 74 „letních dní“ v Praze s teplotami nad 25° C byl od konce války dodnes nejvyšší). Sucho postihlo rostlinnou výrobu v roce 1947 a následně pak v dalším roce i živočišnou výrobu redukcí stavů hospodářského zvířectva pro nedostatek krmiv. Situace se zlepšila až po dobré sklizni v roce 1948. Ve srovnání s hospodářským rokem 1936/37 (= 100) dosahovaly indexy v roce 1948:³

Zemědělská výroba úhrnem	74,4	Osoby trvale činné v zemědělství	66,5
z toho rostlinná	87,8	z toho ČR	59,4
živočišná	65,8	SR	80,8
Zemědělská výroba na Slovensku	91,6	Produktivita práce v zemědělství	112,0

Používá-li se rok 1948 jako základ indexu statistických řad zachycujících vývoj HZV v dalších desetiletích, rovná se zhruba i průměru za léta 1946–48, přičemž rostlinná výroba byla vyšší než průměr těchto let a živočišná výroba naopak pod tímto tříletým průměrem.

Rozsah státního a družstevního sektoru v zemědělství

Při zkoumání HZV v ČSR je třeba nejprve upozornit na to, že v různých obdobích se na její tvorbě podílely nestejnou měrou jednotlivé sociálně ekonomické sektory. Počáteční hegemonii soukromého sektoru nahradila v letech 1949–1960 postupně převaha výroby JZD při značném podílu státních zemědělských podniků. Do druhé poloviny 60. let se na HZV významně podílela (až pětinou) záhumenková hospodářství.

Jak ukazuje *tabulka 2*, podíl socialistického sektoru na zemědělské i orné půdě za celé zkoumané období stoupal s výjimkou let 1954–55 a 1989. V polovině 50. let šlo o přechodný výkyv vyvolaný přerušením kolektivizace a v roce 1989 mohl být nepatrný rozdíl – 0,1 % buď předzvěstí budoucích vlastnických přeměn nebo statistickou chybou. Podíl státních statků na zemědělské i orné půdě se zvyšoval do poloviny 60. let a poté se ustálil mezi 20 až 22 %.

Tab. 2. Vybrané ukazatele socialistického sektoru a státních statků

Rok	Podíl socialistického a státního sektoru v %					Státní statky	
	na zemědělské půdě		na orné půdě		na HZV	počet	Ø ha zem. půdy
	soc. sektor	st. statky	soc. sektor	st. statky	st. sektor		
1949	10,9	6,2	8,0	6,0	.	208	2 183
1950	22,1	7,9	20,1	7,9	.	238	2 450
1951	27,6	8,4	26,7	8,5	.	239	2 582
1952	43,2	8,4	43,1	8,6	.	192	3 203
1953	44,7	9,4	45,1	9,5	11,2	189	3 497
1954	41,9	10,1	42,1	10,4	11,8	188	3 856
1955	42,6	11,1	43,2	11,6	12,1	179	4 520
1956	47,8	12,4	49,0	13,0	11,4	182	4 945
1957	65,4	13,0	67,9	13,6	12,1	163	5 779
1958	77,5	13,6	80,6	14,5	13,2	164	6 091
1959	85,2	14,6	88,1	15,5	14,4	166	6 422
1960	88,0	15,6	90,9	16,4	15,4	365	3 104
1965	90,0	20,6	93,1	20,6	24,1	345	4 246
1970	90,0	20,4	93,1	20,4	24,7	331	4 329
1975	93,2	20,5	96,3	20,4	25,6	230	6 178
1980	94,5	20,1	97,6	19,9	26,1	200	6 795
1985	94,9	20,9	98,0	20,6	.	226	6 204
1989	94,8	21,8	98,2	21,6	.	245	5 922

Prameny: HSR ČSSR, s. 57, 224; RČ ČSSR a ČSFR, různé ročníky.

Tabulka 2 zachycuje také průměrnou velikost státních statků, která se nejprve zvětšovala v letech 1949–59 z přibližně 2 200 na 6 400 ha zemědělské půdy. Po rozdělení statků na přibližně poloviční, organizačně lépe zvladatelné celky v roce 1960 začal opětovný vzestup průměrné výměry z 3 100 ha na 6 800 ha o dvacet let později. V osmdesátých letech přibýlo 45 státních statků a jejich rozloha se zmenšila v průměru o 900 ha.

Obdobné a další údaje za JZD jsou uvedeny v tabulce 3. Zemědělská družstva překročila nadpoloviční podíl na zemědělské půdě v roce 1958 a kulminační bod kolem 68 % zaznamenala na přelomu 50. a 60. let. Pak došlo v souvislosti s včleňováním některých, především hůře hospodařících družstev do státních statků k poklesu podílu JZD na zemědělské půdě, ale v 70. a 80. letech se situace změnila a podíl JZD na celkové výměře zemědělské půdy znovu rostl až na téměř 69 % v roce 1989. Podíl JZD na orné půdě byl trvale o několik procentních bodů vyšší než na půdě zemědělské.

Tab. 3. Počet JZD a jejich podíl na půdě a na hrubé zemědělské výrobě

Rok	Počet JZD ^{a, b}	Podíl JZD včetně záhumenků ^b v %			% záhumenků na HZV
		na zem. půdě ^a	na orné půdě ^a	na HZV ^c	
1949	28	0,1	0,1	.	.
1950	1 873	9,1	10,1	.	.
1951	3 138	14,6	15,8	.	6,3 ^d
1952	5 848	29,7	31,9	.	8,0 ^d
1953	6 679	30,8	33,0	23,7	10,1 ^d
1954	6 502	26,5	28,7	20,5	11,3 ^d
1955	6 795	26,7	28,9	20,6	11,1 ^d
1956	8 016	30,8	33,4	25,0	11,9 ^d
1957	11 090	47,9	51,5	28,3	13,6 ^d
1958	12 140	59,1	63,4	42,6	20,3 ^d
1959	12 560	65,7	68,8	51,7	20,2 ^d
1960	10 816	67,5	71,4	55,2	12,1
1962	7 862	65,0	69,1	56,8	10,9
1965	6 538	60,2	64,5	54,2	9,5
1970	6 200	60,3	64,7	54,1	9,6
1975	2 206	63,5	67,0	61,0	6,1
1980	1 722	64,8	67,8	64,1	4,2
1985	1 677	65,0	68,1	.	.
1989	1 660	65,5	68,7	.	.

^a V počátcích kolektivizace jen družstva III. a IV. typu.

^b Údaje z konce roku.

^c Bez záhumenků. Za záhumenky se pokládají osobní hospodářství jen členů JZD.

^d Vzhledem k odlišné cenové bázi jsou údaje nesrovnatelné s dalšími lety a s podílem JZD na HZV. Údaj za rok 1960 navazující na rok 1959 je 20,2 a za rok 1962 17,1 %.

Pramen: HSR ČSSR, s. 57, 225; RČ ČSFR 1991, s. 35, 310, 312.

Z tabulek 2 a 3 je také zřejmý příspěvek státního i družstevního sektoru k tvorbě HZV. Tato data však nebyla ve statistických ročenkách publikována za počáteční a závěrečná léta čtyřicetiletého období. Údaje naznačují, že v prvních letech socializace zemědělství byl podíl soukromého sektoru na HZV o málo vyšší ve srovnání s jeho podílem na zemědělské půdě, ale později do dokončení hlavní etapy kolektivizace kolem roku 1960 tomu bylo buď naopak, nebo byly podíly vyrovnané. Tato relace však není příliš hodnověrná vzhledem k takovým okolnostem, jako byla problematičnost velikosti výroby na záhumencích, nerovnoměrný stupeň socializace na zemědělské a orné půdě, diferenciací tempa socializace

podle regionů (na Slovensku opožďování v horských oblastech, v hornatém českém pohraničí naopak většinou časový předstih) aj.⁴

Vývoj počtu pracovních sil v zemědělství a členů JZD

Jedním z dominantních rysů tzv. industriální a postindustriální společnosti je *dlouhodobý pokles podílu primární sféry (sektoru) společenské činnosti* – zemědělství, lesnictví a rybolovu – na ekonomicky aktivním obyvatelstvu ve prospěch sekundární sféry (průmysl, řemesla, stavebnictví) a později zejména terciární sféry (ostatní činnosti). Tento trend má celosvětový charakter, ale s velkým rozdílem v čase, takže v dnešní době připadá v nejpokročilejších zemích na primární sféru jen několik procent pracovních sil, ale v některých rozvojových zemích je to stále ještě výrazná většina ekonomicky aktivní populace.

V Československu se snížil v letech 1948–1989 počet pracovníků v zemědělství z 2 237 tis. na 811 tis. a podíl tohoto odvětví na úhrnu pracovních sil ze 40,7 na 10,3 %, z toho v českých zemích z 33 na 9 % a na Slovensku z 61 na 12 %.⁵ Jak ukazuje *tabulka 4*, zhruba do roku 1960 vyplýval úbytek pracovníků v zemědělství především z přechodu samostatně

Tab. 4. Počet pracovních sil v zemědělství, členská základna a velikost JZD (JZD včetně záhumenků)

Rok	Počet pracovníků v tis. k 31. 12.				Počet členů JZD	Průměrná velikost JZD ^d		
	úhrnem ^a	samo- statní	státní statky	státní		členů ^e	ha půdy	
							zem.	orná
1948	2 237	2 176	.	–	–	–	–	–
1949	2 146	2 049	71	1	.	.	250	214
1950	2 056	1 710	116	62	1 927	.	359	271
1951	1 992	1 515	128	108	180 406	57	341	256
1952	1 920	1 159	133	314	260 252	46	372	278
1953	1 856	1 257	152	339	380 983	57	325	246
1954	1 893	1 315	167	294	303 727	47	293	224
1955	1 932	1 318	184	320	329 487	48	287	218
1956	1 892	1 180	185	361	395 251	49	279	212
1957	1 820	814	177	674	656 410	59	312	237
1958	1 747	556	183	832	851 734	70	357	269
1959	1 621	339	193	894	970 116	77	382	285
1960	1 466	256	197	855	994 403	92	453	338
1961	1 378	231	208	812	979 456	112	545	408
1962	1 333	222	203	778	948 027	121	593	448
1963	1 314	214	169	764	923 934	124	611	464
1964	1 286	192	190	725	909 213	133	637	485
1965	1 259	174	224	697	877 504	134	654	499
1970	1 178	147	198	684	868 105	140	684	521
1975	1 024	50	177	657	932 875	423	1 998	1 487
1980	953	15	166	638	978 472	568	2 545	1 889
1985	865 ^b	9	166	627	997 798	595	2 605	1 940
1989	811 ^b	4	159 ^c	646 ^c	1 000 962	603	2 630	1 957

^a Průměrný roční počet ve fyzických osobách.

^b Změna metodiky: z pracovníků JZD jen ti, kteří vykonávali zemědělskou činnost, což snižuje o několik desítek tisíc osob srovnatelnost s předchozími údaji. Bez STS.

^c K 1. 2. 1989. Mimoto ve společných podnicích 18 tis. osob.

^d V počátcích kolektivizace jen JZD III. a IV. typu.

^e Včetně členů, kteří již nepracují.

Prameny: HSR ČSSR, s. 146, 224–225; RČ ČSR 1957, s. 141; RČ ČSSR 1970, s. 34–35; RČ ČSFR 1991, s. 32–33, 38–39, 281, 312.

hospodářících rolníků do nezemědělských odvětví, zatímco po roce 1960 vedle pokračujícího odlivu ze sféry individuálního zemědělského hospodaření již početně převažoval úbytek z JZD. Na státních statcích začal pokles zaměstnanosti ve druhé polovině 60. let, ale nebyl příliš výrazný.

Tabulka 4 zachycuje i rozdílný trend mezi počtem členů a pracovníků JZD. Členská základna JZD během doby stále více převyšovala počet pracovních sil, protože v JZD si zpravidla ponechávali členství i ti členové, kteří přecházeli do starobního důchodu. Údaje v tabulce ukazují také velikost JZD podle členské základny a výměry půdy. Změny těchto ukazatelů ilustrují dvě etapy slučování JZD ve větší celky na přelomu 50. a 60. let a v první polovině 70. let. Průměrné zemědělské družstvo mělo v roce 1989 proti vrcholu první vlny kolektivizace v roce 1953 přibližně 8krát větší rozlohu zemědělské půdy a 10krát větší členskou základnu, přičemž však v roce 1989 nemalá část členů již v družstvech nepracovala buď vůbec, nebo měla zkrácený pracovní úvazek.

Období pomalého růstu zemědělské výroby (1949–1965)

Ve vývoji výroby od zahájení socializace zemědělství do roku 1989 se zřetelně rýsují dvě odlišná období s předělem v polovině 60. let. Pro první období byl charakteristický pomalý růst pod úrovní průměrných ročních ukazatelů světa, východní Evropy i západní Evropy, ve druhém období vykazovalo Československo vysokou dynamiku růstu předstihující oba uvedené evropské regiony a ve srovnání se světem buď vyšší přírůstky objemu výroby, anebo aspoň vyšší tempo růstu výroby na 1 obyvatele.

Srovnání indexů v tabulce 5 ukazuje vyšší dynamiku růstu u tržní výroby ve srovnání s HZV, zřetelný předstih růstu HZV v přepočtu na 1 pracovníka proti objemu HZV a o málo vyšší indexní údaje za HZV na 1 ha ve srovnání s ukazateli objemu HZV, což svědčí o relativní stabilitě výměry zemědělsky využívané půdy ve srovnání s rokem 1936.

Tabulka 5 je doplněna podílem hrubé rostlinné výroby na HZV i na tržní výrobě. Pomíne-li meziroční výkyvy podmíněné střídáním úrodných a méně úrodných let, objevuje se dlouhodobá tendence poklesu podílu rostlinné výroby ve prospěch výroby živočišné. Tento trend byl v evropských klimatických podmínkách v souladu s mezinárodním vývojem a odpovídal i požadavkům obyvatelstva na strukturu výživy (vzhledem k úloze krmiv v rostlinné výrobě bylo mimoto dosahováno žádoucího vyššího stupně finalizace zemědělské výroby).

Hlavní systémové přeměny v čs. zemědělství v rámci kolektivizace zemědělství a výstavby státních statků spadají do let 1949–1960. K tomuto časovému úseku připojujeme ještě období třetího pětiletého plánu (1961–65), které navazuje na předchozí léta nízkou dynamikou výrobních ukazatelů.

Období let 1949–1965 je možno periodizovat do čtyř etap. Po vyhlášení programu kolektivizace zemědělství na IX. sjezdu KSČ v květnu 1949 nastoupila její první vlna, která počátkem roku 1953 ztratila předchozí tempo a skončila. V letech 1949 a 1950 výroba ještě rychle rostla (zčásti vyrovnávala propad způsobený suchem v roce 1947), ale pak nastala stagnace. Z jejích příčin je možno uvést likvidaci velkostatků, kampaň proti „kulakům“ s následnou destrukcí jejich hospodářství⁶, chaotické organizační poměry v první vlně kolektivizace, málo kvalifikované vedení mnoha družstev a státních statků z okruhu dřívějších drobných rolníků, zemědělské chudiny a někdy i nezemědělců, ekonomický a politický tlak na samostatné hospodářící rolníky, skokový úbytek pracovních sil, destimulační zatížení výrobců povinnými dodávkami při nízkých výkupních cenách a nedostatečnou účast průmyslu při mechanizaci a chemizaci zemědělství (mechanizace se zprvu omezovala hlavně na orbu a na setí a sklizeň obilovin, rozsáhlejší chemizaci podpořil až důraz na výstavbu chemického průmyslu od roku 1958). Nebyly také překonány problémy spojené s plným využíváním půdního fondu a s deficitem pracovních sil v českém pohraničí, zejména v jeho podhorských oblastech.

Tab. 5. Indexy hrubé a tržní zemědělské výroby a podíly rostlinné výroby na nich v letech 1948–1965 (stálé ceny roku 1980)

Rok	HZV		HZV na 1 pracovníka	HZV na 1 ha zem. p.	Tržní výroba	Podíl rostlinné výroby v %	
	1948=100	1936=100				na HZV	na tržní výrobě
1948	100,0	71,5	105,5	74,8	64,9	56,5	46,0
1949	111,6	79,8	122,7	84,0	72,3	52,5	40,2
1950	118,6	84,8	136,0	89,5	92,9	49,6	36,2
1951	118,6	84,8	145,7	89,5	92,3	51,4	35,9
1952	115,7	82,7	147,6	87,5	94,9	48,1	33,9
1953	114,3	81,7	145,1	88,0	97,9	59,0	38,0
1954	113,7	81,3	141,4	88,6	89,7	52,8	35,7
1955	125,9	90,0	153,7	96,5	97,3	53,1	35,8
1956	129,8	92,8	161,9	98,9	102,5	51,7	32,8
1957	129,0	92,2	167,1	98,7	106,7	50,1	32,1
1958	129,9	92,9	175,3	98,9	111,6	50,2	34,5
1959	129,1	92,3	187,7	97,8	108,6	48,7	30,9
1960	134,2	96,0	215,9	102,2	117,1	49,9	33,8
1961	134,7	96,3	230,4	103,0	121,0	48,3	32,4
1962	125,2	89,5	221,6	96,5	117,8	46,3	30,2
1963	134,1	95,9	240,8	103,9	123,9	50,3	33,6
1964	138,9	99,3	254,6	108,0	131,1	48,1	31,7
1965	130,6	93,4	244,7	101,8	127,3	43,3	25,7

Pramen: HSR ČSSR, s. 213–214, s. 34–35. Většinou přepočty z absolutních údajů nebo z indexů.

V průměrně úrodném roce 1953 byla HZV proti roku 1948 vyšší o 14 %, ale tržní výroba stoupla o polovinu a výroba na 1 pracovníka v zemědělství o 38 %. Za pět let ubylo kolem 900 000 pracovních sil v soukromých zemědělských hospodářstvích. Celkově při vzestupu počtu pracovních sil ve státním sektoru a v JZD činil úbytek zhruba 400 000 pracovních sil. *Zaostávání zemědělské výroby za potřebami národního hospodářství* v letech 1951–53 způsobilo jednu z hlavních tehdejších disproporcí v národním hospodářství, které vyvolaly nutnost částečné přeorientace hospodářské politiky v letech 1953–54. Potíže v zemědělství také neumožňovaly odstranit lístkový systém a povinné dodávky jejich postupným odumíráním, jak se soudilo při přípravě první pětiletky.

Změny zemědělské politiky v letech 1953–54 jako součást nového kurzu celkové hospodářské politiky vedly k přechodnému, dosti výraznému zvýšení HZV v době, kdy se dynamika růstu národního důchodu a průmyslové výroby naopak zvolnila. Plán rozvoje zemědělství na 2 až 3 roky vyhlášený v roce 1954 byl sice splněn jen zčásti, ale přispěl k určité konsolidaci v tomto odvětví. Byla zastavena násilná kolektivizace, tisíce členů JZD se vrátily k soukromému hospodaření, mnoho družstev bylo rozpuštěno, probíhalo doosidlování pohraničí, v zemědělství přibývalo kolem 80 000 pracovních sil, byly uvolněny prostředky k rozšíření průmyslové produkce potřeb pro zemědělství a v části JZD začal proces jejich organizační a ekonomické konsolidace.

Koncem roku 1955 odstartovala z rozhodnutí vrcholných orgánů KSČ *druhá vlna kolektivizace*. V jejím průběhu do roku 1960 se rozšířila výrazněji členská základna JZD než jejich půdní fond, protože do JZD vstupovali ve značném počtu menší rolníci a rodinní příslušníci (zejména manželky) pracovníků z nezemědělských odvětví, např. z domácností tzv. kovorolníků a stavorolníků. V průběhu druhé pětiletky ubývalo v zemědělství v průměru

ročně 100 000 pracovních sil, což na Slovensku vedlo s výjimkou několika jižních a severovýchodních mikroregionů k odstranění agrárního přelidnění, ale v českých zemích se v zemědělství prohloubil deficit pracovních sil, zejména v průmyslových oblastech, kde rolníky přitahovaly průmyslové a stavební podniky podstatně vyššími mzdami.

Za pětiletí 1956–60 se zvýšil podíl socialistického sektoru na zemědělské půdě v českých zemích ze 45 na 93 % a na Slovensku, kde se zejména v horských oblastech na severovýchodě udržel relativně vysoký podíl soukromě hospodařících rolníků, ze 39 na 81 %. V objemu HZV byly české země v roce 1960 proti úrovni roku 1936 jen na 85 %, zatímco Slovensko ji překročilo o třetinu. Celostátně dosahovala v roce 1960 proti roku 1936 (=100) HZV 96 %, tržní výroba 117 %, HZV na 1 ha zemědělské půdy 102 % a na 1 pracovníka v zemědělství 216 %.

V letech 1960–62 došlo na pokyn shora k *slučování některých JZD do větších celků*, takže družstva začala přerůstat hranice jedné vesnice (mnohdy to souviselo i s probíhajícím slučováním obcí). Průměrný počet členů JZD vzrostl ze 77 v roce 1959 na 121. Rozloha příliš rozsáhlých státních statků se naopak v roce 1960 zmenšila na méně než polovinu, z 6 420 na 3 100 ha zemědělské půdy. Koncem 50. let byla opuštěna tuhá centralizace řízení JZD, byl liberalizován výkupní systém přechodem od povinných dodávkových norem ke smlouvám o výši a struktuře tržních dodávek a z STS byla značná část zemědělských strojů převedena do JZD, jejichž strojní základna se tím významně rozšířila.

V první polovině 60. let se nesplnilo očekávání zakotvené v třetím pětiletém plánu, že se po skončení hlavní etapy kolektivizace zrychlí dynamika zemědělské výroby. Navíc přírodní podmínky nebyly v první polovině 60. let příznivé vzhledem k souběhu tuhých zim, suchých období a katastrofální povodni na Dunaji, která v roce 1965 v předsklizňovém období zpusťovala slovenskou obilnici na Žitném ostrově. Zvolnil se úbytek pracovních sil v zemědělství, ale v JZD se projevovalo stárnutí členské základny. Část JZD převzaly státní statky, kde pracovní síly získávaly vyšší a pravidelnější odměnu za práci. Ve strojírenství, chemické výrobě a stavebnictví vznikaly podmínky pro výraznější podporu zemědělského sektoru.

Vcelku je možno konstatovat, že v zemědělství dozrály v polovině 60. let organizačně, technicky, nástupem mladých odborníků i vnitřním vztahem pracovníků k JZD *podmínky pro obrat ve vývoji zemědělské výroby a překonání stavu, kdy bylo zemědělství označováno za úzký profil ekonomiky*. Nebylo náhodou, že politické otřesy let 1968–69 nevedly k požadavku obnovení soukromého hospodaření ani k rozpadávání JZD, ale jen ke snahám o demokratizaci družstevního systému, v němž byla spatřována perspektiva čs. zemědělství.

Období dynamického růstu zemědělské výroby (1966–1989)

Desetiletí 1966–1975 představuje v Československu *kvalitativní skok ve vývoji zemědělské výroby* i některých dalších ukazatelů zemědělství. Ze světových regionů měly v této době výjimečně nejvyšší tempo růstu evropské země RVHP a z nich překvapivě ČSSR. Zrychlil se proces směřující k velkovýrobnímu hospodaření a intenzifikaci výroby, v širší míře byly aplikovány vědecké poznatky a zmenšovaly se rozdíly proti zemědělsky nejkročilejším ekonomikám západní Evropy. Zlepšovala se kvalifikační úroveň pracovníků v zemědělství, které se stávalo přitažlivým pro mladé lidi, a to stále častěji i z městského prostředí. Zemědělství krylo při rostoucí spotřebě potravin stále větší část domácích potřeb a v roce 1989 zabezpečovalo vysokou domácí spotřebu potravin z 99 % při několikaprocentním přebytku živočišných produktů a obdobném deficitu rostlinných produktů (zejména u ovoce a některých druhů okopanin).⁷ Oficiální dokumenty uváděly, že se zemědělství přeměnilo z úzkého místa ve stabilizační faktor čs. hospodářství.

Uvedený zlom v zemědělské výrobě zachycuje *tabulka 6*, která navazuje na časové řady z *tabulky 5*. V roce 1989 byla HZV při přibližně stejném počtu obyvatelstva jako v roce

1936 o dvě třetiny vyšší, v přepočtu na hektar zemědělské půdy téměř dvojnásobná a na jednoho pracovníka 6–7krát vyšší. *Vlivem vzestupu produktivity zemědělské práce užívala ve srovnání s rokem 1948 čtvrtina pracovníků zemědělského sektoru čs. populaci na podstatně vyšší úrovni spotřeby a bez nároku na dovoz potravin vyráběných ve středoevropských klimatických podmínkách, resp. s jejich nevelkým dovozem krytým vývozem jiných potravinářských produktů. Z tabulky 6 dále vyplývá pokračující předstih tempa růstu tržní výroby ve srovnání s HZV a na rozdíl od předcházejícího období stabilizace poměru rostlinné a živočišné výroby.*⁸

Tab. 6. Indexy hrubé a tržní zemědělské výroby a podíly rostlinné výroby na nich v letech 1965–1989 (stálé ceny roku 1980)

Rok	HZV		HZV na 1 pracovníka	HZV na 1 ha zem. p.	Tržní výroba	Podíl rostlinné výroby v %	
	1948=100	1936=100				na HZV	na tržní výrobě
1965	130,6	93,4	244,7	101,8	127,3	43,3	25,7
1966	145,3	103,9	273,4	113,6	136,9	47,3	29,9
1967	153,0	109,4	294,9	119,8	150,4	47,0	31,3
1968	160,3	114,6	314,0	125,7	167,3	47,3	32,3
1969	161,4	115,4	320,1	126,9	170,3	46,9	33,7
1970	163,4	116,8	327,1	128,7	172,2	44,2	32,0
1971	166,7	119,2	338,8	131,6	182,9	43,5	32,3
1972	173,8	124,3	376,5	137,5	194,7	43,6	32,7
1973	180,4	129,0	402,8	142,9	209,4	43,7	33,8
1974	184,3	131,8	415,1	146,4	218,7	43,4	33,9
1975	182,5	130,5	420,0	145,5	225,5	42,7	34,3
1976	176,6	126,3	415,4	141,4	223,8	40,5	33,9
1977	193,1	138,1	464,8	155,1	240,5	43,2	36,2
1978	197,3	141,1	492,8	158,9	251,8	43,1	36,6
1979	190,8	136,4	471,0	154,4	245,6	41,3	33,8
1980	200,0	143,0	494,7	163,1	257,5	41,9	35,1
1981	195,0	139,4	479,9	160,0	252,6	40,7	33,5
1982	203,6	145,6	507,9	167,3	259,4	44,3	37,6
1983	212,3	151,8	536,7	174,5	273,0	43,7	36,8
1984	221,8	158,6	603,6 ^a	182,5	284,8	44,4	37,3
1985	218,3	156,1	595,2 ^a	180,0	278,7	43,3	35,6
1986	219,6	157,0	601,6 ^a	181,4	279,3	42,2	34,9
1987	221,6	158,5	613,0 ^a	183,3	280,0	42,3	35,2
1988	228,0	163,0	645,3 ^a	188,9	288,0	42,8	36,2
1989	232,2	166,0	674,9 ^a	192,5	292,0	42,7	35,7

^a Od roku 1984 bez pracovníků JZD nezabývajících se zemědělskou činností. V roce 1980 index podle této metodické změny byl 526,1 (v tabulce 494,7).

Prameny: HSR ČSSR, s. 213–214; RČ ČSFR 1991, s. 34–35. Většinou přepočty z absolutních údajů nebo z indexů.

V 70. a zejména v 80. letech se ve vývoji zemědělství projevovaly *nové rysy*. V první polovině 70. let na Slovensku skončila – pro veřejnost téměř nenápadně – kolektivizace v horských oblastech země. Celostátně se rozběhla druhá vlna slučování JZD, tentokrát spíše brzděná než podněcovaná z vyšších orgánů. JZD získávala větší samostatnost v rozhodování, do jejich čela se dostávali odborníci a uvnitř družstev byly proti minulosti ve větší míře respektovány demokratické principy. JZD se nyní více blížila mezinárodním družstevním standardům než v 50. letech.

Proces koncentrace výroby dostával nyní odlišnou podobu od dřívějšího mechanického slučování JZD ve větší celky. Vznikaly *agrokomplexy*⁹, společné podniky JZD a státních statků, družstva se rozšiřovala o zpracovatelské a skladovací objekty, stavební organizace, pohostinství, ubytovací zařízení a v ojedinělých případech i o podniky, které již neměly přímou návaznost na zemědělství. Nejdále dospěl v tomto směru *Agrokombinát Slušovice*, který si vybudoval progresivní systém vnitropodnikového řízení a odměňování, zahájil i výrobu počítačů, disponoval obchodními domy, postavil sportovní a rekreační areály, podílel se na výstavbě infrastruktury v obci a jejím okolí, navazoval přímé obchodní styky se zahraničím (mj. připravoval obchodní expanzi a rekreační možnosti až ve Vietnamu) apod. Vytvořenou produkcí na jednoho pracovníka slušovický agrokombinát na konci 80. let daleko předstihoval nejen obvyklé výsledky zemědělských podniků, ale i průměr celé čs. ekonomiky.

Upevnění družstevního sektoru v zemědělství urychlovalo i některé významné procesy v čs. společnosti, jako bylo sblížení životních podmínek na vesnici s městem, vyrovnávání regionálních rozdílů uvnitř státu a také rozdílů ve vzdělanostní úrovni vesnického a městského obyvatelstva. Postupem doby došlo k tomu, že venkovské obce vykazovaly v průměru větší výměru bytů než dělnické domácnosti ve městech a že příjmy družstevníků se vyrovnaly na úroveň dělnických mezd, nehledě na větší možnosti dodatečných naturálních příjmů na venkově z vlastní produkce. Ve prospěch JZD se převrátil poměr výdělků mezi pracovníky státních statků a JZD, takže ustaly snahy části družstevníků z 60. let zlepšit si hmotné poměry převodem JZD do státních statků; výjimečně se objevovaly i opačné případy vyčleňování družstev ze státních statků.

Zlepšování sociálních poměrů v zemědělství lze doložit řadou příkladů. Zmenšovala se existenční závislost družstevníků na záhumencích a v jejich důchodech klesal podíl příjmů z tohoto zdroje, družstevníci již nechovali tak často dobytek a zaměřovali se spíše na práci na zahradách a na chov drobného hospodářského zvířectva. Výhody proti individuálně provozovanému zemědělství se projevíly nejen v možnosti práce na směny a snadnějším čerpání dovolených, ale i v účinnějším využívání výrobní specializace a v soustředění odborníků různého zaměření v družstvech a jejich vedení – agronomů, zootechniků, ekonomů, mechanizátorů, kvalifikovaných řemeslníků aj. Po vzoru družstevní a podnikové výstavby bytů se rozvinula i bytová výstavba JZD. Družstva podporovala kulturní a společenský život ve svých obcích, pořádala zájezdy pro své členy, disponovala k tomuto účelu i vlastními dopravními prostředky. Odborné a vysoké zemědělské školy, které v 60. letech hledaly obtížně nadané uchazeče, prožívaly nyní konjunkturu zájmu o tuto specializaci.

Přes *přetrvávající nedostatky*, jako byla ne hospodárnost, dlouhodobá existence řady družstev s podprůměrnými hospodářskými důsledky, rozšířeně krádeže družstevního majetku, nespokojivá údržba hospodářských objektů, ekologické prohřešky apod. byla zemědělská družstva v roce 1989 vcelku lépe připravena na přechod k tržní ekonomice než mnohé velké státní podniky. V západním tisku se množila pozitivní hodnocení výsledků družstevního zemědělství zejména v Československu a Maďarsku (s podtextem konkurenčního nebezpečí). Byla také hledána odpověď na otázku, proč obdobný družstevní systém v některých zemích zabezpečoval ekonomický a sociální vzestup, zatímco kolchozní zemědělství v Sovětském svazu nebylo s to překonat chronickou krizi a při nadbytku půdy zabezpečit dostatek obilovin pro obyvatelstvo.

V hektarových výnosech pšenice, ječmene a ovsa zaujalo Československo koncem 80. let 7.–8. místo na světě za zemědělsky nejpokročilejšími zeměmi západní Evropy (mimo Evropu vykazovalo vyšší výnosy jen Zimbabwe). Méně uspokojivá byla čs. pozice ve výnosech brambor, v počtu hospodářských zvířat na 100 ha půdy a v jejich užitkovosti (na rozdíl od hektarových výnosů zaujímaly v živočišné výrobě přední místa na světě i takové mimoevropské země, jako USA, Kanada, Austrálie nebo Nový Zéland). V rámci zemí RVHP

předstihovaly Československo v produkci masa na obyvatele Maďarsko a Mongolsko a v intenzitě výroby NDR.

Některá specifika českého a slovenského zemědělství

Přes obdobné vývojové tendence českého a slovenského zemědělství po druhé světové válce se objevují i odlišnosti. Některé z nich je možno vyčíst z *tabulky 7*.

Tab. 7. Srovnání ukazatelů zemědělství v ČR a SR (podíly v %)

Ukazatel		1948	1953	1955	1960	1970	1980	1989
Podíl soc. sektoru na zemědělské půdě	ČR	.	46,3	44,8	92,5	94,4	94,8	94,9
	SR	.	42,1	38,9	80,5	82,5	94,8	95,1
na orné půdě	ČR	.	45,2	42,6	94,2	96,1	98,2	98,5
	SR	.	49,1	41,7	84,2	86,9	96,4	97,5
Podíl JZD na zemědělské půdě	ČR	–	30,5	20,3	68,5	60,2	61,9	62,1
	SR	–	31,2	27,2	65,8	60,5	69,9	71,3
na orné půdě	ČR	–	32,5	28,3	72,2	64,4	66,0	66,7
	SR	–	33,9	29,9	70,0	65,3	71,8	72,9
Podíl státních statků na zemědělské půdě	ČR	.	11,0	13,4	19,0	24,1	23,2	25,7
	SR	.	6,5	7,2	9,9	14,0	14,7	14,9
Ø počet ha zem. půdy JZD	ČR	–	261	227	381	619	2459	2574
	SR	–	554	501	672	832	2690	2720
státní statky	ČR	.	3280	4887	3193	4333	7346	6259
	SR	.	4333	4925	2853	4318	5625	5099
Index HZV 1936 = 100	ČR	65,2	73,4	81,5	85,0	102,6	124,7	144,3
	SR	93,2	110,1	119,3	133,9	166,3	206,2	241,1
1948 = 100	ČR	100,0	112,6	125,0	130,4	157,4	191,3	221,3
	SR	100,0	118,1	128,0	143,7	178,4	221,2	258,7
Podíl zemědělství na úhrnu pracovních sil	ČR	33,1	26,9	26,4	20,3	14,6	10,9	9,4
	SR	60,6	48,8	49,2	36,1	23,5	14,8	12,2
Podíl SR na ČSR HZV pracovníci v zem.	SR	29,3	33,1	29,7	31,3	31,9	32,3	32,6
	SR	41,0	40,7	41,4	38,3	39,0	38,0	37,5
Relace ČR=100 HZV/1 pracovník HZV/1 ha zem. půdy	SR	59,4	63,3	59,9	73,4	73,6	78,0	80,8
	SR	67,8	73,7	71,7	75,1	79,3	83,2	84,6

Prameny: RČ ČSR 1957, RČ ČSSR 1972, HSR ČSSR, RČ ČSFR 1991, na různých místech. Většinou přepočty z absolutních údajů nebo z indexů.

K procesu vyrovnávání úrovně hospodářství a sociální sféry Slovenska s českými zeměmi přispělo i zemědělství. V letech 1948–1989 vzrostl podíl Slovenska na celostátním objemu HZV z 29 a 33 %. V tomtéž období došlo ke sblížení SR na úroveň ČR v intenzitě výroby na 1 ha zemědělské půdy z 68 na 85 % a ve výrobě na 1 pracovníka z 59 na 81 %.

Zbývající rozdíl měl zčásti objektivní příčinu ve větším zastoupení méně úrodných podhorských půd na celkovém půdním fondu SR. Z dalších odlišností Slovenska a českých zemí je možno uvést:

- SR překročila vrcholný předválečný objem HZV již v roce 1949, tj. o 19 let dříve než ČR.¹⁰
- Zemědělská výroba rostla v SR z nižší startovní čáry, ale rychleji než v ČR.
- Kolektivizace zemědělství probíhala v SR v 50. letech pomaleji, zejména na severovýchodě země.
- JRD měla na Slovensku vyšší podíl a státní statky nižší podíl na zemědělské půdě než v ČR. Souviselo to zejména s menším rozsahem poválečné pozemkové reformy na Slovensku a s mimořádným zastoupením státních statků v českém pohraničí.
- JRD měla trvale větší průměrnou výměru půdy než JZD, což vyplývalo z větší velikosti slovenských vesnic. Po druhé vlně slučování družstev se jejich velikost sblížila.

Dynamika růstu československé zemědělské výroby v mezinárodním srovnání

Následující *tabulky 8–10* umožňují *mezinárodní srovnání* vývoje celkového objemu čs. zemědělské výroby za několikaletá období s ukazateli za celý svět a hlavní světové regiony. Tabulky jsou zpracovány ze statistických ročenek *Organizace pro potraviny a zemědělství OSN* (FAO se sídlem v Římě) pomocí přepočtů z ročních údajů. Pokud se objevují u ČSR odlišnosti proti ukazatelům ve výše uvedených tabulkách, je možno hledat vysvětlení v odlišnostech metodiky FAO od čs. statistických orgánů a v použití jiných stálých cen (v ročenkách FAO před rokem 1980 nemohlo být použito cen z tohoto roku).

Tab. 8. Mezinárodní srovnání dynamiky zemědělské výroby v několikaletých průměrech (1948–1952 = 100)

Období	ČSR	Vých. Evropa, SSSR	Západní Evropa	Severní Amerika	Rozvojové země	Svět ^a
1953–55	104,5	120	121	107	116	115
1956–60	115,5	152	131	113	132	130
1961–65	117,6	170	150	124	153	147
1966–70	138,8	200	168	142	175	168
1971–75	157,7	226	186	159	197	187
1976–80	169,7	244	202	182	230	210
1981–85	186,2	. ^b	. ^b	. ^b	271	233
1986–90	199,6 ^c	. ^b	. ^b	. ^b	316	258

^a Včetně centrálně plánovaných asijských ekonomik (až od roku 1970), Austrálie a Oceánie (po celé období).

^b FAO změnilo regionální členění na světadíly.

^c Období 1986–1989.

Prameny: *Production Yearbook 1970*, Vol. 24, FAO, Rome 1971, s. 27–28; *Vol. 29/1975*, s. 43–44; *Vol. 35/1981*, s. 77–78; *Vol. 44/1990*, s. 41–42 (přepočty z ročních údajů); *HSR ČSSR*, s. 213; *RČ ČR 1993*, s. 30–31 (přepočty z ročních údajů ve stálých cenách roku 1980). Index v ČSR za období 1946–1950 by proti průměru let 1948–52 dosahoval 94,3 bodů.

Z tabulek vyplývá, že *Československo zaostávalo nejvíce za růstem zemědělské výroby ve světě a v Evropě v první polovině 60. let a naopak největší předstih zaznamenalo v desetiletí 1966–75*. Později se přírůstky zmírnily, ale protože se toto zpomalení projevilo v celé Evropě, zachovalo si Československo předstih vůči evropskému průměru až do roku 1989.

Tab. 9. Mezinárodní srovnání průměrných ročních přírůstků zemědělské výroby za několikaletá období (v %)

Období	ČSR	Vých. Evropa, SSSR	Západní Evropa	Severní Amerika	Rozvojové země	Svět ^a
1953–55/1948–52	1,1	4,7	4,9	1,6	3,8	3,5
1956–60/1953–55	2,5	6,1	1,9	1,4	3,2	3,1
1961–65/1956–60	0,4	2,3	2,8	1,9	3,0	2,6
1966–70/1961–65	3,4	3,3	2,3	2,7	2,7	2,7
1971–75/1966–70	2,6	2,5	2,0	2,1	2,4	2,3
1976–80/1971–75	1,5	1,3	1,7	2,8	3,1	2,4
1981–85/1976–80	1,9	. ^b	. ^b	. ^b	3,3	2,1
1986–90/1981–85	1,9 ^c	. ^b	. ^b	. ^b	3,1	2,0

^a Včetně centrálně plánovaných asijských ekonomik (až od roku 1970), Austrálie a Oceánie (po celé období).

^b FAO změnilo dřívější regionální členění na souhrnné údaje podle světadílů.

^c Období 1986–89/1981–85.

Pramen: Výpočty z tab. 8. Průměrný roční přírůstek v ČSR 1953–55/1946–50 byl 1,7 %.

Tab. 10. Mezinárodní srovnání indexů a průměrných ročních přírůstků zemědělské výroby v letech 1980–1990

Region	Index 1979–81 = 100				roční přírůstek v %	
	1980	1990	1981–85	1986–90	1981/90	1986–90/ /1981–85
ČSR	102	125	113	123	2,1	1,8 ^b
Evropa ^a	101	108	105	109	0,7	0,7
SSSR	101	123	106	121	2,0	2,6
ČLR	99	158	121	146	4,8	3,8

^a Bez SSSR.

^b V období 1986–89/1981–85 přírůstek 1,9 %.

Pramen: *Production Yearbook 1990, Vol. 44*, FAO, Rome 1991, s. 41–42. Vlastní přepočty z indexů.

K vývoji zemědělské výroby po roce 1989

Pro úplnost je připojen *index české a slovenské zemědělské výroby po roce 1989*, rovněž v mezinárodním kontextu, dokumentující s výjimkou válek nejhlubší a nejdéletrvající pokles zemědělské výroby za celou dobu, z níž jsou k dispozici statistické údaje. K tomuto poklesu došlo v téměř všech postkomunistických státech, zatímco v ostatních světových regionech zemědělská výroba stoupala, a to zvláště výrazně v transformujících se komunistických ekonomikách ČLR a VSR. Při mezinárodních srovnáních je třeba brát v úvahu, že výroba na 1 obyvatele rostla v rozhodující části světa pomaleji než objem výroby, přičemž v rozvojových zemích s jejich populační explozí byla dynamika výroby jen nepatrně vyšší než přírůstek populace. V některých zemích navíc podstatnou část zemědělské výroby tvořily nepotravinářské produkty, jako bavlna, vlna, juta, tabák aj. V ČR a SR byly změny v početnosti populace s přihlédnutím k mezinárodní migraci nepatrné, takže se indexy objemu HZV a HZV na 1 obyvatele téměř kryjí.

Z indexů v *tabulce 11* lze odvodit *průměrný roční pokles zemědělské výroby v letech 1990–2000 v ČR –3,4 % a v SR –5,7 %*. V případě, že by na Slovensku hluboký pokles výroby v roce 2000 vyplýval z výjimečně nepříznivé úrody, mohl by tam výsledný roční

Tab. 11. Indexy a roční změny zemědělské výroby ČR a SR v letech 1989–2001

Rok	Index 1989=100		Roční změna v %		Rok	Index 1989=100		Roční změna v %	
	ČR	SR	ČR	SR		ČR	SR	ČR	SR
1990	97,7	92,2	-2,3	-7,8	1996	74,5	66,1	-1,3	2,0
1991	89,8	83,9	-8,1	-9,0	1997	70,7	65,4	-5,1	-1,1
1992	78,3	65,7	-12,8	-11,7	1998	71,2	61,5	0,7	-6,0
1993	76,5	60,4	-2,3	-8,1	1999	71,6	60,0	0,6	-2,4
1994	71,9	63,3	-6,0	4,8	2000	68,4	52,6	-4,5	-12,3
1995	75,5	64,8	5,0	2,4	2001	70,4	.	2,9	.

Prameny: *Statistické ročenky ČSFR, ČR a SR; Bulletin Štatistického úradu SR č. 1/2002; Statistické přehledy č. 3/2002; Bulletin ČSÚ – Rok 2001.*

Tab. 12. Mezinárodní srovnání indexů a průměrných ročních přírůstků zemědělské výroby v letech 1989–1999

Region	Index 1988–90 = 100				roční přírůstek v %	
	1989	1999	1991–95	1996–99	1990/99	1996–99/ /1991–95
ČR ^a	100	72	78	72	-3,3	-2,0
SR ^a	100	60	74	63	-5,0	-3,3
Evropa ^b	101	99	97	98	-0,2	0,4
USA	102	125	111	118	2,1	2,2
ČLR	98	167	120	153	5,5	5,8
Svět	100	122	107	117	2,0	1,9

^a Index 1989=100.

^b Bez postsovětských republik.

Pramen: *Production Yearbook 1990, Vol. 44*, FAO, Rome 1991, s. 41–42. Vlastní přepočty z indexů. ČR a SR podle tab. 11.

pokles vyzní o 0,5 až 1 procentní bod mírněji. Alarmující je však skutečnost, že v zemědělství obou republik pokračuje pokles výroby (nebo v lepším případě její stagnace na úrovni transformačního dna) i v situaci, kdy u hrubého domácího produktu a většiny nezemědělských odvětví byl počáteční transformační pokles překonán a u některých národohospodářských ukazatelů se podařilo překročit úroveň z roku 1989.¹¹

Poznámky:

- 1 V textu se používají tyto zkratky: ČSR, ČR a SR bez ohledu na měnící se názvy státu a jeho částí, JZD – jednotné zemědělské družstvo (na Slovensku JRD – jednotné rolnícké družstvo), koncem 80. let změna názvu na zemědělské družstvo; HZV – hrubá zemědělská výroba; STS – strojní a traktorové stanice; ha – hektar, Ø = průměr; – = údaj se nevyskytuje, . = údaj není znám, RČ – Statistická ročenka ČSR, ČSSR, ČSFR, ČR, SR; HSR ČSSR – Historická statistická ročenka ČSSR (vyšla v roce 1985 s údaji do roku 1983).
- 2 Houška, V. a kol.: *Vývoj zemědělství a výživy v Československu*, Praha 1971, s. 20, 47, 167. Vlastní přepočty z absolutních údajů o HZV v cenách roku 1967 na indexní údaje.
- 3 Průcha, V. a kol.: *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*, Praha 1974, s. 510–511, slovensky Bratislava 1974 (podle Závěrečné zprávy vlády o plnění dvouletého plánu, kde jsou i údaje za léta 1946–47).
- 4 Věrohodné srovnání podílů JZD a státních statků na půdě a na HZV by si vyžádalo hlubší rozbor s přihlédnutím k rozdílům mezi oběma typy podniků v zastoupení zemědělské a orné půdy, v bonitě půdy (např. podíl úrodných a horských oblastí), eliminaci nebo zahrnutí záhumenků JZD do srovnání aj.

- 5 *Tab. 7; HSR ČSSR, s. 147, RČ 1991, s. 32.*
- 6 Blíže viz Jech, K.: *Soumrak selského stavu 1945–1960*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, č. 35/2001.
- 7 *RČ ČSFR 1991, s. 299.* Ukazatel 99 % je poměrem objemu tuzemské výroby k tuzemské spotřebě těchto potravin a zemědělských surovin pro výrobu potravin, pro něž byly v Československu vhodné výrobní podmínky.
- 8 Koncem 70. let předstihoval růst živočišné výroby domácí produkci krmiv. To vyvolalo značné nároky na dovoz krmiv, jejichž ceny v době ropných šoků pronikavě vzrostly. Zemědělská politika reagovala tlakem na zvýšení rostlinné výroby v zemědělských podnicích, což vedlo k přispůsobení živočišné výroby produkci krmiv.
- 9 Na rozdíl od agrokompexů v Bulharsku, na něž bylo počátkem 70. let převedeno centrálním rozhodnutím celé tamní zemědělství, vznikaly agrokompexy v Československu zdola a jen postupně.
- 10 *HSR ČSSR, s. 495, 696.*
- 11 Období po roce 1989 není předmětem článku, a proto se nezkoumají ani příčiny poklesu zemědělské výroby. Jde o komplex mnoha příčin, z nichž z hlediska hlavní tematiky článku je třeba vzpomenout snah části polistopadové politické garnitury zlikvidovat zemědělská družstva a státní statky jako reziduum socialistické ekonomiky a zatížení družstev rozsáhlými restitučními povinnostmi, přičemž určitou úlohu měly i tehdejší iluze o hromadném návratu rolnictva a restitucentů k individuálnímu hospodaření na půdě.

The Development of Agricultural Production in Czechoslovakia during the Period of Country Socialization

A b s t r a c t

This article concerned with the dynamics of volume of agricultural production after 1948 including production, recalculated per hectare of land and agricultural worker. Besides that, it looks at the mutual ratio of animal and vegetal husbandry, size of agricultural enterprises, the differences between Czech lands and Slovakia and the status of Czechoslovak agricultural production in the international context.

When the Czechoslovak government launched the anti-private ownership policy in 1949, the agricultural production was at the 80% level of the pre-war peak value. In the subsequent development, we can discern two phases. Until 1965, there was a phase of slow growth, caused by liquidation of manors and large farms, campaign against “kulaks” with subsequent destruction of their farming potential, chaotic establishing of new agricultural state owned enterprises (especially before 1953), incompetent management of many cooperatives and state farms, sudden lack of labor force, de-motivating regulations burdening the producers with mandatory supplies at low redemption prices, as well as insufficient engagement of industry in mechanization and chemization of agriculture.

The second phase, taking place in 1966-1989, brought on contrary to the past dynamic growth of agricultural production, that exceeded average increments in Europe and in recalculation per capita also much of the rest of the world. By the late 1980's, Czechoslovakia was self-supporting as far as the food producible in the local climate was concerned. Hectare harvest yield of wheat, barley and oat were about seventh or eighth highest in the world. Agricultural production in recalculation per one agricultural worker was seven or eight times higher than in the pre-war period. This was because agriculture benefited from transition to large-scale production mode, influx of well-trained labor force and from application of scientific advancements. Also beneficial were specialization, inter-business cooperation and cooperation of agricultural enterprises with some non-agricultural ones.

This trend of growth has been interrupted in 1989. While it can be said about most macro-economic indicators that the transformation decline has been finished in both successional states of the former Czechoslovakia, agricultural production is either steadily decreasing or remains at the level of “transformation bottom” – which is in the Czech republic about 70% of the 1989 level, and in Slovakia even less.

DISKUSNÍ PŘÍSPĚVKY

Družstevní principy a zemědělské družstevnictví

LIDMILA NĚMCOVÁ

Uvažujeme-li o zemědělských družstvech, musíme si nejprve položit otázku, zda jde o družstvo jako takové nebo o jinou formu vlastnictví. V praxi se totiž setkáváme s případy, kdy se určitá organizace – dokonce i ve svém oficiálním názvu – označuje jako družstvo, ale podle příslušných zákonů, i podle mezinárodně platné definice, družstvem vůbec není.

Zostřování hospodářských a sociálních protikladů po nástupu průmyslové revoluce vyvolalo v život jako obrannou reakci sdružování postižených slabších vrstev včetně živnostníků v organizovaných jednotkách – tzv. družstvech. Účelem družstev bylo zajištění svépomoci a posílení hospodářského postavení členů. Tak např. spotřebitelé se sdružovali do družstev spotřebních, drobní řemeslníci a výrobci do družstev výrobních, úvěrní družstva poskytovala výhodné úvěry drobným podnikatelům v zemědělství a v řemesle i v jiných sférách lidské činnosti, bytová družstva zajišťovala svým členům bydlení apod. Úsilí o vzájemnou výpomoc, o spojení sil ke zdolávání překážek a o zmírňování rizika ovšem provázelo lidstvo od starověku.

Definice družstev a družstevních principů

V literatuře existuje mnoho definic družstva, které se různí podle výchozích hledisek. Některé zdůrazňují spíše aspekty hospodářské, jiné naopak aspekty sociální, výchovné aj. V některých definicích se více odráží charakter družstva, vztah státu k družstvům, ekonomická vyspělost země, družstevní tradice apod. Definice družstva můžeme najít v ústavách i v družstevních, obchodních a jiných zákonech prakticky všech států světa. Vlastní definice podávají také mezinárodní organizace družstevního hnutí a další. V souvislosti s procesem sjednocování Evropy se prosadila snaha definovat *evropská družstva*, jejichž členové sídlí v různých zemích jednotného evropského trhu.

I když definice družstva procházely vývojem v prostoru i čase, obecně lze říci, že **družstvo je specifickou organizací, která plní jak ekonomické, tak i mimoekonomické úkoly**. Družstvo lze chápat nejen jako specifickou formu svépomocného podnikání soukromých vlastníků, ale také jako subjekt, který vyvíjí nepodnikatelskou činnost na nevýdělečném základě především pro své členy (např. družstva bytová, družstva invalidů, družstva služeb).

Za první reálné družstvo na světě je považováno družstvo rochdalských průkopníků, jehož zásady v ekonomické i mimoekonomické rovině jsou družstevní abecedou dodnes. Roku 1844 je založilo 28 textilních dělníků v anglickém městečku Rochdale u Manchesteru pod názvem *Rochdale Society of Equitable Pioneers* (Spolek poctivých průkopníků z Rochdale). Šlo o spotřební družstvo, které chtělo dodávat členům spotřební zboží za střední tržní ceny, v dobré kvalitě a o správné váze. Vzhledem k tomu, že jeho aktivita byla založena na realistických zásadách, neztroskotalo jako mnoho jiných předchůdců a do roku 1880 získalo 10 613 členů.

Pro družstvo byly charakteristické tyto zásady:

- rovnost členů (při hlasování má každý člen jeden hlas bez ohledu na množství podílů),
- nízké podíly s možností splácet je postupně (což umožňovalo vstup i chudším vrstvám),

- prodej zboží členům za hotové (družstvo si nemohlo dovolit prodej na úvěr z ekonomických důvodů),
- maloobchodní prodej jen za střední tržní ceny (v případě vyšších cen by nešlo o výhodu, v případě prodeje za nižší ceny než tržní by nové, finančně slabé družstvo zbankrotovalo),
- vyplácení podílu na čistém zisku družstva každému členu podle výše jím uskutečněného nákupu, tzv. restituce (družstvo se snažilo zainteresovat své členy na nákupech u družstva a tak podpořit aktivitu družstva),
- vytváření rezervního fondu (důležité pro ekonomickou stabilizaci družstva),
- výchova a vzdělávání členů,
- tolerance různých politických a náboženských názorů ve družstvech.

Uvedené družstevní zásady se v dalším vývoji družstevního hnutí postupně modernizovaly a přízpusobovaly měnícím se společensko-ekonomickým podmínkám. K poslední změně došlo v roce 1995.

Předpoklady vzniku a fungování družstev

Pro vznik a úspěšné fungování družstev jsou nutné předpoklady:

1. Ekonomické.
2. Politické včetně legislativních.
3. Organizační.

Z ekonomického hlediska je družstvo výrazem určité snahy o ochranu ekonomicky slabších vrstev před hospodářským tlakem okolí (např. vysoké úroky, vysoké prodejní a nákupní ceny včetně maloobchodních a velkoobchodních, předražený nájem apod.).

Za politické a legislativní předpoklady považujeme právní režim i osobní svobody, které umožňují občanům zakládat družstva a vstupovat do nich.

Organizační předpoklady spočívají: v dostatku odborně zdatných pracovníků se zkušenostmi týkajícími se jak zakládání družstev, tak jejich řízení a marketingu, v pochopení družstevní myšlenky samotnými družstevníky i veškerým obyvatelstvem a konečně též v pozitivním vztahu státu k družstvům.

Je třeba zdůraznit, že úspěšnost dosavadního vývoje družstev ve světě je vždy založena na principech vnitrodružstevní demokracie i na obecných zásadách ve vztahu družstev k okolí. Jde např. o dobrovolnost členství, o solidární odpovědnost, o materiální spoluúčast členů, o jejich osobní a hospodářskou rovnost, rozhodování o vzniku a zániku družstva, o jeho správě, řízení a kontrole, o pasivní i aktivní volební právo, o delegování pravomocí a odpovědností atd.

Mezinárodní družstevní svaz

Ve světovém měřítku jsou družstva a jejich členové organizováni v Mezinárodním družstevním svazu (*International Cooperative Alliance*) se sídlem v Ženevě. Mezinárodní družstevní svaz (MDS) byl založen již v roce 1895 v Londýně, kde družstevní hnutí bylo nejsilnější. Od té doby počet členů i družstevních organizací stoupá: v r. 2000 měl 753 milionů členů ze 101 zemí a 225 národních družstevních organizací. Na Evropu připadá 23 % individuálních členů, na Asii 63 %, na Ameriku 12 % a na Afriku 2 %. Podle sektorů jsou nejpočetnější družstva finanční (32 %), pak družstva víceúčelová (27 %), zemědělská (21 %) a spotřební (15 %), dále družstva stavební a bytová (3 %), dělnická (1 %) a rybářská (1 %). V Evropě existuje 98 družstevních organizací v 37 zemích, které sdružují přes 16 milionů družstevníků. V některých zemích je organizovanost obyvatelstva ve družstvech vyšší či nižší.

MDS si klade za cíl „být celosvětovým představitelem družstevních organizací všech typů, které v praxi dodržují družstevní zásady“. Chce po celém světě podporovat družstev-

ní zásady a metody, podporovat a šířit družstevnictví ve všech zemích, hájit družstevní hnutí ve všech jeho formách, udržovat dobré přátelské vztahy mezi družstevními členskými organizacemi všech typů v národním i mezinárodním měřítku, pracovat pro nastolení míru a bezpečnosti, pomáhat v prosazování hospodářského a společenského pokroku pracujících ve všech zemích.

Členy MDS mohou být národní družstevní svazy, federace, velkonákupny, družstevní banky a pojišťovny, nadnárodní a mezinárodní organizace, nadace apod. Jako příklady mezinárodních organizací zapojených do činnosti MDS uvádíme: OCA – Organizace amerických družstev (Organization of Cooperatives of America) se sídlem v Limě (Peru), ICPA – Mezinárodní petrolejářské sdružení (International Cooperative Petroleum Association), New York (USA), WOCCU – Světová rada úvěrních družstev (World Council of Credit Unions), Madison (USA) aj. MDS úzce spolupracuje s agenturami OSN, zejména s FAO, UNESCO a ILO.

MDS má svou organizační strukturu, vytváří své orgány, v jeho čele stojí předseda a místopředsedové pro jednotlivé regiony. Byly ustaveny oblastní úřadovny MDS pro Evropu, Afriku, Asii a Pacifik, Severní a Jižní Ameriku. Stálý sekretariát MDS sídlí v Ženevě. Kromě statutárních orgánů mají význam pomocné výbory, které se specializují na jednotlivá družstevní odvětví (např. bytový, spotřební, rybářský, bankovní, pojišťovací, pro výrobní družstva, výbor žen aj.). Na činnosti MDS se aktivně podílejí představitelé českého družstevnictví.

Nová definice družstva a Mezinárodní družstevní principy

Novou definici družstva i Mezinárodní družstevní principy schválil Mezinárodní družstevní svaz na svém sjezdu v Manchesteru v roce 1995, kdy oslavil 100. výročí svého založení. V dalším textu citujeme z oficiálních dokumentů.

Družstvo je dobrovolným autonomním sdružením osob, vytvořeným za účelem uspokojování jejich společných hospodářských, sociálních a kulturních potřeb a cílů, a to pomocí demokraticky řízeného podniku ve společném vlastnictví. Družstva jsou založena na hodnotách svépomoci, vlastní odpovědnosti, demokracie, rovnosti, spravedlnosti a solidarity. Podle tradic svých zakladatelů členové družstev věří v etické hodnoty jako čestnost, otevřenost, sociální odpovědnost a péče o ostatní.

Mezinárodní družstevní principy

1. Dobrovolné a otevřené členství. – Družstva jsou dobrovolnými organizacemi, otevřenými pro všechny osoby, které jsou schopny využívat jejich služeb a jsou ochotny přijmout odpovědnost vyplývající z členství, bez diskriminace pohlaví, sociální, rasové, politické nebo náboženské.

2. Demokratická kontrola. – Družstva jsou demokratickými organizacemi, kontrolovanými svými členy, kteří se aktivně podílejí na stanovení politiky a rozhodování v družstvu. Muži a ženy ve volených funkcích jsou odpovědní členům družstva. V základních družstvech mají členové stejná hlasovací práva (jeden člen, jeden hlas), družstva na jiných úrovních jsou rovněž demokratickým způsobem organizována.

3. Ekonomická spoluúčast. – Družstevníci přispívají spravedlivě na kapitál svého družstva a demokraticky je kontrolují. Alespoň část kapitálu je obvykle společným majetkem družstva. Členové obvykle dostávají omezenou nebo žádnou kompenzaci, podle upsaných podílů, a to na základě členy přijatých stanov. Členové používají přebytky hospodaření zpravidla na následující účely, anebo některé z nich: rozvoj družstva (pokud možno vytvářením rezerv, z nichž alespoň část je nedělitelná), odměny členům podle jejich podílu na transakcích v družstvu, anebo je používají na podporu dalších činností družstva, schválených členy.

4. Autonomie a nezávislost. – Družstva jsou autonomní, svépomocné organizace kontrolované svými členy. Jestliže uzavřou dohody s jinými organizacemi, včetně vlád, nebo jestliže získávají kapitál z externích zdrojů, činí tak za podmínek, které zaručují demokratickou kontrolu členy družstva a zachování družstevní nezávislosti.

5. Výchova, školení a informace. – Družstva zajišťují pro své členy, volené orgány, manažery a zaměstnance výchovu a školení tak, aby mohli efektivně přispívat k rozvoji svého družstva. Informují veřejnost – především mladé lidi a významné osobnosti – o povaze a výhodách družstevnictví.

6. Spolupráce mezi družstvy. – Družstva slouží co nejefektivněji svým členům a posilují družstevní hnutí rozvíjením vzájemné spolupráce prostřednictvím místních, národních a mezinárodních struktur.

7. Odpovědnost za společnost. – Družstva usilují podle programu schváleného svými členy o dosažení trvale udržitelného rozvoje společnosti.

Závěr

Na definici družstva a na družstevních principech se neustále pracuje. Mezi aktuální základní problémy, které je třeba vyřešit, patří:

- schopnost družstev adaptovat se na nové podmínky transformujících se ekonomik a na globální ekonomiku,
- spolupráce mezi družstvy, a to jak vertikální, tak horizontální,
- určení hranice mezi družstvem a kapitálovou společností; družstvo je omezeno proti kapitálové společnosti otevřeností, demokratickým řízením a hlasováním, kde může uplatnit svá práva každý člen,
- identita družstev (ztotožnění se členů s družstvem),
- družstevní solidarita a spolupráce,
- družstevní legislativa (existence samostatných družstevních zákonů či jiné právní úpravy).

Literatura:

Němcová, L. a kolektiv: Vybrané kapitoly z českého družstevnictví. DAČR Praha 2001, 166 pp. ISBN 80-238-7912-X

Co-operative Principles and Agricultural Co-operatives

A b s t r a c t

When considering agricultural co-operatives, primarily the individual agricultural subjects are to be defined whether they are or not in accordance with the definition of co-operatives and co-operative principles. In historical perspective, co-operative principles are subject to a process of development. Since their beginnings, the co-operatives represent specific organizations participating in both economic and non-economic activities. The co-operative movement in the world is covered by the International Co-operative Alliance (ICA), which is periodically defining co-operative principles and suggesting their application in accordance with the current state of affairs. An adaptation of co-operatives to the process of globalization and an identification of frontiers between co-operatives and capital companies are nowadays among the most important problems which are to be solved.

Pojetí družstevnictví v ustavujícím programu České strany agrární

MILOŠ CHARBUSKÝ

Bude tomu bezmála již rovných sto let, co se v Praze dne 18. ledna roku 1903 sešel na své ustavující schůzi výkonný výbor České strany agrární. Po předchozích neúspěšných pokusech vymanit zemědělské hnutí z vlivu mladočeské strany položil základy politické síle, která sehrávala významnou úlohu při zániku rozsáhlé středoevropské habsburské monarchie. Ještě důležitější roli přitom plnila za první a druhé Československé republiky, tedy v letech 1918 až 1938 a v osudových měsících předcházejících vzniku Slovenské republiky a vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava nacistickým Německem.

K tomu, aby se agrární strana stala rozhodující složkou na politické scéně meziválečného Československa, nesporně přispěl program, který si vytkla při svém založení. Dokázal oslovit velkou část venkovského obyvatelstva, což se projevovalo volebními výsledky, a to zejména parlamentními.¹ Na jejich základě na sebe mohla postupně vzít převážnou část odpovědnosti za to, co se v republice bude odehrávat na poli vnitropolitickém i hospodářském, jaký obsah dostane vojenská doktrína státu a po vynucené abdikaci prezidenta Edvarda Beneše začala dokonce určovat též aktivity Černínského paláce – sídla ministerstva zahraničí. Podívejme se proto podrobněji na hlavní teze, s nimiž agrárníci činitelé vstupovali na cestu, která je dovedla až na samý vrchol mocenského vlivu.

Dá se říci, že mnohé z nich se ve větší či menší míře vztahovaly k tomu, jak předáci právě ustavené agrární strany pojímali *družstevnictví*. Jeho vyzdvížením reagovali na situaci, v níž podle nich „v době nynějších zmatků politických ... krize zemědělská dosahuje svého vrcholu“.² Uvědomovali si, že dosud propagovaným individuálním „zdokonalením výroby jak co do množství, tak jakosti sklizně neb výnosu lze ... nepříznivosti poměrů zemědělských čeliti jen částečně“.³ Zasazovali se naopak za ustavení rolnických družstev, v nichž by „zemědělstvo svépomocí svou organizovalo, své síly spojovalo“ a tak „usnadnilo si výrobu i tržbu“.⁴ Neváhali dokonce tvrdit, jak „rozvětvená a do podrobností provedená výrobní, nákupní a úvěrová organizace tvoří kostru reformních snah českého zemědělství a operační bázi pro veškerou jeho činnost svépomocnou“.⁵

Agrárnickým předákům přitom byla ovšem zcela cizí představa vynuceného ustavování družstev, byť byli přesvědčeni, že „není ani jediného odvětví hospodářského, v němž by kooperace byla povolána a schopna tolik prospěchu přinést jako v zemědělství“.⁶ S odvoláním na své mnoha generacemi získávané zkušenosti naléhavě uváděli: „Nečiní-li příroda skoků, tím méně činí jich vývoj společenský, a byl-li ke skoku takovému působením zevních sil přinucen, příští pokolení zpravidla jej odpykají. I tu platí zákon organického vývoje a každý ukvapený a překotný radikalismus jest roubením, který postrádá dějinné souvislosti, zřídka se ujímá, aby plodné vydal ovoce.“⁷

Právě i pro prosazování družstevnictví na českém venkově tak měla platit zásada, vyjádřená v prvotním programovém dokumentu agrární strany stručným heslem, na hony vzdáleném veškerému radikalismu. Znělo: „Opatrný postup vpřed“.⁸ Uvedený taktický postup nebyl v žádném případě nahodilý, poněvadž odpovídal tomu, na koho se svým provoláním strůjci čistě zemědělského hnutí obraceli. Vzhledem k majetkovému rozvrstvení vesnice sami uváděli: „Poněvadž Česká strana agrární je hlavně otázkou středního stavu zemědělského, musí k potřebám této třídy býti brán zvláštní zřetel, aniž by však se to dělo na úkor

jiných tříd zemědělského obyvatelstva nebo ostatních stavů vůbec. Jen tam lze nazvat poměry zemědělské zdravými, kde převládá střední majetek pozemkový; ani přílišné rozdrobení, ani převaha velkostatků nemohou být podporovány.⁴⁹

Podle otců-zakladatelů agrární strany totiž měly právě izolované hospodářící šlechtické velkostatky jeden hlavní nedostatek, a to malou schopnost pružně reagovat na měnící se poptávku po zemědělské produkci. Zaposlouchejme se do dnes již archaicky znějících mluvnických tvarů, s jejichž pomocí vyjádřili své tehdejší přesvědčení: „Osvojivši si výhody velké výroby prosto bude střední a malé zemědělství nevýhod s latifundovým hospodařením nerozlučně spojených; vstoupivši v bezprostřední styk s konsumenty a sprostivši se prostředníků, upraví poměry obchodní jak dle poměrů výroby odpovídajících, tak dle správného vztahu mezi poptávkou a nabídkou.“⁴⁰

Dosažení tohoto cíle mělo zaručit *hospodářské družstevnictví*, založené na „združstevnění výroby, nákupu, prodeje“.¹¹ Jeho propagátoři si přitom uvědomovali, že si ho venkov sám o sobě ekonomicky nezajistí. Proto se od příslušných orgánů veřejné správy otevřeně dožadovali podpory „nejen náležitým subvencováním při zakládání podniků družstevních, ale i při jich zdanění ...“ poněvadž „jejich účastníci sami jsou již velmi zatíženými poplatníky“.¹² Současně se dovolávali toho, aby „stát své potřeby kryl domácí výrobou, a to přímým nákupem u producentů při krytí potřeb vojenských apod. a zásoboval své ústavy bezprostředními dodávkami výrobců“.¹³

Státním orgánům v Předlitavsku, snažícím se posilovat soudržnost habsburského soustátí, ovšem nevyhovovalo, kam až agrárníci předáci docházeli ve svých formulacích. Dožadovali se ochranné politiky až ultimativními slovy: „Rakousko-Uhersko je soustátním agrárním, a dle toho musí se řídit veškerá jeho politika obchodní. A proto žádáme, aby každý produkt zemědělský, který v tuzemsku může být vyroben a celní ochrany potřebuje, jí také v plné míře požíval, neboť jest povinností státu, aby domácí výrobu podporoval a bránil před konkurencí cizí, která cenu výrobků našich snižuje.“¹⁴

Jakkoli se všichni propagátoři zemědělského družstevnictví z řad ustavené agrární strany domáhali podpory státu, tak si zároveň naléhavě uvědomovali, že zajištění ekonomického povznesení venkova „jest ... věcí zemědělství samého, jehož úkolem také musí být výrobu svou, její způsob a množství tak uspořádati, aby jednak vyhovovalo požadavku a povinnosti své ve státě, to jest, aby bylo s to dodati jak ve kvantitě, tak kvalitě konsumu domácího vše, co v tuzemsku vůbec vyrobiti lze“.¹⁵ Cestou k tomu bylo naplnění agrikulturního programu, tedy zdokonalení obdělávání půdy.

Základem dosažení větší efektivity vlastní zemědělské výroby se měl stát právě „sceleňný pozemkový majetek, řádně meliorovaný a dokonale vzdělávaný“.¹⁶ Jeho příkladem nebyl šlechtický velkostatek, nýbrž střední statek, jehož výnosnost by měla být zájmem všeho rolnictva, včetně jeho nemajetné části. Již nyní se začala objevovat tendence k prosazování pozdějšího úderného předvolebního hesla nástupnické Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu¹⁷ „Venkov jedna rodina“, byť zatím v mnohoslovné výzvě: „Malé rolnictvo, chalupníci a domkáři, nezbytný článek v organické stupnici majitelů pozemků, pracujtež svorně s ostatními, daleci starých neblahých sporů, o ozdravení a náležitém upravení poměrů venkovských. Jsme jedna krev a stejné jsou naše strasti, tužby a cíle a jen svornou prací všeho zemědělstva připravena bude půda k úspěchům a spásě.“¹⁸

Zakladatelé agrární strany si uvědomovali, že povznesení venkova bude dosaženo za souběžného zajištění jak zvýšení vlastní zemědělské produkce, tak zabezpečení jejího úplného odbytu. Právě i na tomto úseku začali prosazovat ideu družstevnictví, poněvadž v něm zcela nepokrytě spatřovali hlavní záruku dosažení vytčeného cíle. Dejme proto opět zaznít jejich přesvědčení: „Zásobování velkých středisek populačních potravinami a předměty spotřeby, tedy masem, drůbeží, mlékem, máslem, sýry, vejci, moukou, chlebem a jinými výrobky pekařskými a mlynářskými, pivem, sladem, lihem co topivem a svítivem atd. lze

docílití náležitou organizací družstev, rolnických závodů průmyslových na jedné a konsumních, lidových spolků na straně druhé a jest nutno, aby obchodní duch v zemědělstvu byl vychováván“.¹⁹

Vedoucí činitelé pozdější republikánské strany si uvědomovali, že své vize o všestranně se rozvíjejícím venkovu musí převést do roviny politicko ekonomických požadavků vůči státu. Vedle již připomenutého požadavku dosáhnout pro družstva například daňových úlev se kategoricky dožadovali ještě většího rozvolnění již tak dosti volně spojené dualistické habsburské monarchie. Císařskému dvoru muselo znít značně nepříjemně, když do svého zásadního programového prohlášení vtiskli přesvědčení, že pro rolnictvo „kořenem všeho zla v ohledu obchodně-politickém a veřejno-hospodářském jest ... neupravený poměr k druhé polovině říše“.²⁰ Nezůstali totiž jenom při uvedeném konstatování a jednoznačně pro rovinu státoprávní prohlašovali: „Celní rozlučka s Uhry je stěžejním bodem našeho programu“.²¹

V daných souvislostech se ukazuje, že družstevnictví v pojetí zakladatelů České strany agrární nebylo záležitostí pouze ekonomickou. Uvědomovali se též jeho politické dimenze. Viděli v něm totiž základní faktor pro hospodářskou a sociální stabilizaci venkova, k níž svými institucemi musí významně napomáhat stát, a to především ochrannými opatřeními, které by však svými důsledky oslabovaly soudržnost habsburského soustátí. Idea rolnického družstevnictví tak byla pouze zdánlivě apolitická. Obnášela v sobě naopak i výrazný politický náboj, který spoluumožňoval, aby agrární strana na sklonku první světové války pod vedením Švehlovým nenásilně přešla na pozice vytvoření samostatné Československé republiky.

Poznámky:

- 1 Například ve volbách do Poslanecké sněmovny Československé republiky 18. dubna 1920 získala agrární strana 603 608 hlasů, (tj. 9,7 % všech odevzdaných) a celkem 28 mandátů; ve volbách 25. listopadu 1925 970 940 hlasů, (tj. 13,7 %), 45 mandátů; ve volbách 27. října 1929 1 105 429 hlasů, (tj. 15,0 %), 46 mandátů; při volbách 19. května 1935 1 176 593 hlasů, (tj. 14,3 %) a 45 mandátů.
- 2 Program České strany agrární, Praha 1905, str.2.
- 3 Program..., cit. dílo, str. 43.
- 4 Program..., cit. dílo, str. 43.
- 5 Program..., cit. dílo, str. 43.
- 6 Program..., cit. dílo, str. 43.
- 7 Program..., cit. dílo, str. 41.
- 8 Program..., cit. dílo, str. 41.
- 9 Program..., cit. dílo, str. 22.
- 10 Program..., cit. dílo, str. 10.
- 11 Program..., cit. dílo, str. 44.
- 12 Program..., cit. dílo, str. 44.
- 13 Program..., cit. dílo, str. 44.
- 14 Program..., cit. dílo, str. 56.
- 15 Program..., cit. dílo, str. 44.
- 16 Program..., cit. dílo, str. 44.
- 17 Česká strana agrární se nejprve v roce 1919 přejmenovala na Republikánskou stranu československého venkova a ta na sjezdu konaném 28.–29. června 1922 přijala označení Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu.
- 18 Program..., cit. dílo, str. 30.
- 19 Program..., cit. dílo, str. 47.
- 20 Program..., cit. dílo, str. 57.
- 21 Program..., cit. dílo, str. 21.

The Concept of Cooperative Farming in the Constitutive Program of the Czech Agrarian Party

A b s t r a c t

The constitutive convention the Czech Agrarian Party took place in January 18, 1903 in Prague. It dealt with many different issues, among which the issue of cooperative farming was an important one. The founders of the Agrarian Party saw in cooperative farming a guarantee of social and economic stability of Czech country. They supposed that such cooperatives could not exist without strong government assistance and support. For this reason, they demanded tax alleviations as well as protective customs duty policy. These demands quite clearly transgressed into the political realm, as their successful implementation would weaken cohesiveness of the Austro-Hungarian empire.

Liberalismus, svépomoc a státní intervence v agrárním programu mladočechů na přelomu 19. a 20. století¹

LUBOŠ VELEK

Od druhé poloviny 80. let 19. století v českých zemích rychle stoupal společenský význam venkovského obyvatelstva, zejména menších a středních sedláků. Tento jev byl výrazem jednak sílícího politického a stavovského uvědomování si rolnictva, jednak stále tíživějších dopadů zemědělské krize, která byla projevem modernizace zemědělské výroby i postupující *globalizace* světového trhu zemědělskými produkty.² Všechny tyto faktory se podílely na politické mobilizaci venkovského obyvatelstva. Rostoucí zainteresovanost venkova na politickém a hospodářském dění dokládá sílící agitace, která se projevila mimo jiné i mohutným nárůstem počtu hospodářských a politických spolků a jejich členů a současně i růstem počtu rolnických kandidátů poslanectví a jejich rostoucí úspěšnost při pronikání na kandidátky jednotlivých politických stran.³ Hektická agitace a soupeření obou českých stran – Národní strany (staročechů) a Národní strany svobodomyšlné (mladočechů; dále NSS) – o přízeň venkova dosáhla svého prvního vrcholu během zemských a říšských voleb 1889 a 1891.⁴ Tehdy rozhodující většina venkovských voličů podpořila mladočeské kandidáty a věrnost jim zachovala až do let 1897–1899, kdy jejich sympatie přešly na vznikající agrární stranu.⁵ Tehdy politická mobilizace venkova dosáhla svého druhého zenitu.⁶

Dalo by se předpokládat, že se zvýšený zájem stran o venkovské obyvatelstvo náležitě odrazil v programech těchto stran. Ve skutečnosti tomu tak nebylo, neboť zmíněné strany reprezentující starší typ politických organizací (strany honoračního typu) nevytvářely politické programy v dnešním slova smyslu.⁷ Jejich programové texty předkládané nejčastěji ve formě předvolebních prohlášení, resolucí, manifestů či novinových úvodníků se zaměřovaly převážně na požadavky státoprávního a národního (jazykového) charakteru. Sociální a hospodářskou rovinu pak buď vůbec nereflektovaly, nebo tak činily ve velmi abstraktní, vágní a frázevitě podobě postrádající samozřejmě i jakýkoli náznak konkrétního řešení problémů.⁸ Neexistence obsáhlejšího a propracovaného stranického programu, který by řešil každodenní problémy (sociální a hospodářskou sféru nevyjímaje), dokazuje přezívající „honoračnost“ těchto stran. Vypracování parciálních stavovsky cílených programů pak bylo samozřejmě při neexistenci všeobecného programu ještě vzdálenější. Tento programový anachronismus kontrastuje nejen s paralelně se vyvíjející sociálnědemokratickou stranou (stranou tzv. masového typu), ale i s postupnou modernizací organizační struktury některých honoračních stran. Zaostávání vývoje forem a obsahu programových textů za modernizací organizace strany je patrné zejména u mladočechů. Ti po celá 90. léta, kdy trvalo jejich spojení s rolnictvem, nevypracovali žádný ucelený rolnický program, ale naopak dokázali zásadně proměnit svoji organizační strukturu s úmyslem čelit konkurenci masových a stavovských stran.

I mladočeši ovšem museli svým rolnickým voličům nabízet nějaké vize. Ochotně se však zpravidla spokojili s akceptací programů spolupracujících či přímo satelitních stavovsky orientovaných rolnických organizací, jako byly *Selská jednota* nebo *Sdružení českých zemědělců* (dále SČZ). Na vzniku těchto stavovských programů sice brali nejednou autorskou účast přímo mladočeští vůdci, ovšem strana jako celek se na jejich vypracování nepodílela, formálně je neschvalovala a pouze před volbami prohlásila, že požadavky v nich obsažené bere za své.

Konec mladočeského zaostávání v tvorbě programové nabídky oproti reorganizačním snahám naznačilo až odtržení SČZ (1899). Stavovsky akcentovaný charakter vznikající agrární strany a její program (na rozdíl od třídně motivované sociální demokracie) nutil mladočechy, pokud nechtěli definitivně přijít o podporu venkova, vypracovat konkurenční programovou nabídku. Tvrdá kritika zemědělské politiky mladočechů agrární stranou vyvolala obrannou reakci snažící se prokázat opak: např. vydáním přehledu o činnosti na zemském sněmu ve prospěch zemědělství v uplynulém šestiletí.⁹ Dlouhý výčet dosažených vymožeností ovšem o zlepšení sociálních a hospodářských poměrů českého rolníka příliš nevyprávěl. Mladočeši proto vinu za nepřijetí opatření účinně čelících dopadům agrární krize svalovali na centralistickou ústavu bránící větší kompetenci sněmu a vládu omezující práci sněmů jejich krátkým zasedáním. Jako omluva v podstatě bezmocné české sněmovní většiny posloužil i fakt, že poslanci „stojí v prudkém a neochabujícím zápasu s Němci za nejsvětější práva národní i za státní právo..., čímž se řešení všech úkolů hospodářských i kulturních velice znesnadňuje“.¹⁰

Důležitějším krokem k udržení sympatií rolnictva se však staly pokusy o vypracování prvního mladočeského agrárního programu, který zevrubně načrtl řešení zemědělské problematiky a mohl být předložen před blížícími se volbami (1901) jako závazný koncept zemědělské politiky. Práce na programu se rozběhly už krátce po odtržení SČZ v březnu 1899, kdy chtěli mladočeši na sněmu využít sněmovní abstinence Němců k řešení rolnické otázky. Vypracováním rolnického programu strana pověřila Heřmana Jandu, vůdce mladočeských sedláků, který však program nikdy nepředložil.¹¹ To však neznamená, že k jeho sepsání nebyly podniknuty žádné kroky. Zemědělský program NSS totiž představoval natolik zásadní krok, že jeho přijetí nemohlo spočívat na jednotlivci, navíc nepřilíš intelektuálně tvůrčím. Sám Janda chtěl být spíše jen koordinátorem programových prací.

Přípravné práce se odehrávaly mimo jiné i na půdě *Klubu Národní strany svobodomyšlné* (KNSS), kde v průběhu roku 1901 probíhala nad agrárním programem pracovní jednání.¹² Hlavní roli přitom vedle H. Jandy hráli uznávaný národohospodář a profesor pražské techniky František Fiedler.¹³ V jednání KNSS se odráží bezradnost, jak naložit s agrární otázkou. Zatímco se Adámek omezoval spíše jen na připomínky ohledně změny legislativního procesu zemského sněmu a efektivního využívání svépomocných mechanismů,¹⁴ tak Janda otevřeně hájil klasické liberální principy a striktně odmítal představy, že by rolníkům měl výrazně pomoci někdo jiný než oni sami a doporučoval jim především dobře hospodařit.¹⁵ Svůj ironický a k menším rolníkům pohrdavý přístup statkáře opíral o analýzu různých reformních představ, přičemž správně předpokládal, že sněm ani nadále nebude schopen výrazněji zlepšit postavení českých zemědělců. Situaci na sněmu podle něj komplikovaly nejen střety s Němci, ale i podávání množství reformních návrhů, které si navzájem odporují a nemohou být většinou ani realizovány. Díl odpovědnosti za neúspěchy přesouval i – se špičkou proti Alfonsi Štastnému – na rolnictvo samotné, neboť „požadavky zemědělství nebyly tak často konkrétně vysloveny, jak by býti mělo. A to je již celou řadu let příčinou všech neúspěchů, že se rolnictvo nemohlo o svých postulatách a potřebách dobře shodnout a že jakýmsi umělým způsobem vnesen rozpor mezi rolnictvo, které obývá jižní Čechy a krajiny horské, a mezi rolnictvo, které obývá kraje střední a severní.“ Janda se rovněž skepticky vyslovoval na adresu všech rolnických programů, které počítají na desetiletí dopředu a zapomínají, že jsou tu i jiné stavy, které mají též právo na dobrý život.¹⁶

Nejpřínosněji v diskusi vystupoval Fiedler, který zaujal pozici „nestranného“ pozorovatele a opřel se o své dosavadní výsledky na poli „zemědělské politiky“, které roku 1899 shrnul v impozantní dvousvazkové syntéze *Zemědělská politika*.¹⁷ Fiedler podrobil zemědělskou politiku NSS tvrdé kritice. Odmítl přičítat úspěchy agrární strany nahodilým vlivům, osobním momentům či agitaci a označil je jednoznačně za výsledek nespokojenosti

rolnictva s dosavadním stavem zapříčiněným mimo jiné nikoli nedostatkem mladočeské iniciativy a návrhů, nýbrž jejich množstvím a nekoordinovaností, kdy se návrhy navzájem „dusily“, až nebylo přijato nic. Podle Fiedlera stačilo omezit počet agrárních reformů na ty nejdůležitější a přijmout je. Fiedler vyzvedl nezbytnost vytvoření společného agrárního programu. Místo všeobecného agrárního programu (včetně politických požadavků), který ovšem bude do budoucna potřebný, doporučil omezit se nyní na přijetí „užšího pracovního“ programu, neboť čas tlačí a v čistě politických věcech (např. všeobecné volební právo) se dají očekávat spory mezi samotnými rolníky.¹⁸ Fiedlerovy priority tvořily: úprava scelování pozemků, podpora hospodářského pojišťování, zřízení výzkumného ústavu zemědělského, doplnění zemědělského školství (více hospodářských škol, vysoká škola zemědělská), změny ve financování chudinské péče obcemi. Ještě větší váhu přikládal přípravě taktického postupu a tomu, kdo má reformy provést. Předlohy rámcových zákonů pro říší-ský sněm měla vypracovávat vláda, neboť jednotliví poslanci na to nemají čas, návrhy sněmovních zákonů pak zemský výbor, protože Zemědělská rada „za nynějšího rozštěpení ve dva sbory [národnostní – L.V.] k akci, vyžadující vystoupení naprosto jednotné, schopna není“.¹⁹

Z diskuse na půdě KNSS je patrné, že vlivný leč problémům většiny rolnictva vzdálený Janda mohl jen stěží přispět k řešení rolnických problémů. Stejně tak Adámek, který setrval u svých starších návrhů a jako živnostenský expert se ostatně v agrární otázce, která neskýtala vavříny, nehodlal na počátku století ani podstatněji angažovat. Nadějí mohl být pouze Fiedler. Jeho návrhy byly progresivní a konstruktivní a agrární problematice se chtěl věnovat i nadále. Jejich realizaci však bránila řada okolností. Předně to, že Fiedlerův koncept zůstával názorem jednotlivce bez potřebné opory ve straně, která na udržení rolnictva navíc zvolna rezignovala. Proti se stavěla i agrární strana, která neměla zájem na vzniku mladočeského agrárního programu, byť by byl sebelepší.²⁰ Svoji akademičností pak Fiedlerovy práce nemohly oslovit ani rolnictvo samo.

*

Neexistenci uceleného agrárního programu NSS řešila náhradním způsobem v podobě návrhů jednotlivých reformních kroků a projektů. Ty nejčastěji vycházely od několika jednotlivců uvnitř strany. Stopy této činnosti nalezneme nejen v přílohách stenografických protokolů, ale především v desítkách brožur, studií a novinových článků, které více jak století stále čekají na své zpracování a zhodnocení.²¹ Mezi nejpřednější mladočeské zemědělské legislativní odborníky a osvětové pracovníky patřili vedle Adámka a Fiedlera ředitelé hospodářských škol – poslanci Vilém Teklý, Rudolf Treybal a Richard Purghart. Jednoznačně nejplodnějším z nich byl národohospodář–samouk K. Adámek, který se v desítkách drobných i rozsáhlejších prací věnoval širokým okruhům zemědělské problematiky.²² Svě spíše analytické studie a dílčí návrhy Adámek opíral především o statistické výzkumy a liberálně-reformní světonázor blízký tzv. *katedrovému socialismu*. Fiedler byl naopak syntetikem, který k zemědělské politice přistupoval jako k širokému komplexu problémů a zvláštní zřetel při jejich řešení věnoval zemědělské politice státu. I on byl reformním liberálem s hlubokým, ovšemže kritickým, zájmem o socialismus.²³ Na rozdíl od Adámka však nekladl důraz na svépomocné mechanismy při řešení otázky rolnického blahobytu.

Jak u Adámka, tak u Fiedlera hrál při řešení agrárních úkolů velkou důležitost stát. Adámek viděl východisko z agrární krize v kombinaci státní podpory zemědělství a účinné svépomoci, přičemž svépomoc upřednostňoval: „Spoléháním v pomoc cizí, přeceňováním vlivu zákonodárství při zažehnavání hospodářských a průmyslových krizí, podlamuje se sebedůvěra, jež jest nejdůležitější pružinou svépomoci, čínorodé iniciativy, zdrojem síly jednotlivců i národů“.²⁴ „Rolnictvo naše musí i nadále vyhledávat spásu svou ve svépomoci, především tedy ve zdokonalování hospodaření a v dokonalém obhajování i střežení svých zájmů.“²⁵

Fiedler na rozdíl od Adámka ve svých pracích svépomoc nezdůrazňuje a hovoří pouze o cílené zemědělské politice státu (resp. veřejné moci) a přičinění jednotlivců. Oba dva politici představují dva možné směry, k jejichž otevřené konfrontaci ovšem ve straně nedošlo, naopak v praxi se mohly současně uplatňovat. Jinak tomu však bylo v případě „tzv. agrárních radikálů“ (míně A. Šťastný) stojících po roce 1895 mimo mladočeskou stranu, kteří cestu svépomoci údajně bagatelizovali a jednostranně se dožadovali řešení rolnických problémů prostřednictvím státu. Adámek na jejich adresu prohlásil: „...zdravému pokroku v zemědělství cesta nerazí se podceňováním podnikaných reform a pachtěním se za utopiemi... Tato politika, živící nespelnitelné naděje rolnictva v zázračnou pomoc státu, jest také největší překážkou vývoje zdravé svépomoci“.²⁶

Rozdíl v přístupech Adámka a Fiedlera tkvěl ve světonázorovém zakotvení svých protagonistů. Fiedler zůstával přesvědčeným liberálem, který však vlivem neúspěchu klasických liberálních přístupů v 70. letech korigoval východiska liberální hospodářské politiky a snažil se v českém prostředí nově definovat pozici státu ve sféře ekonomiky. Naopak Adámek svými návrhy nejednou opouštěl půdu liberální ideologie a stával se sociálním a hospodářským reformátorem českého venkova, u kterého liberální ideologie přicházela zkrátka i v takových otázkách, jako bylo svobodné vlastnictví: „Nejsem zajisté zpátečník, avšak kdybych měl voliti mezi obmezením naprosté svobody vlastnické ku sedlským statkům a mezi zachováním našeho stavu sedlského, bez rozpaku bych obětoval tuto planou svobodu...“ S tím souviselo i Adámkem zastávané ztížení volnosti nakládat s půdou, kdy za sěžejní úkol české zemědělské politiky pokládal „zamezení mobilisování půdy vůbec, mobilisování selských statků zvláště. Nezapomínejme, že jest hospodářská svoboda ve svých následcích panstvím silných nad slabými.“²⁷

Fiedler svůj postoj ke klasické liberální ekonomice formuloval tak, že názor „nejširší volnosti“ v hospodářském konání a omezení působnosti státu na „pouhý orgán policie bezpečnostní“ se „pokládá sluší již téměř za překonané“. Státu jako nejvyšší formě organizace kladl za povinnost „kladně spolupůsobiti k tomu, aby obyvatelstvo pokračovalo k nejvyšším stupňům hospodářského rozvoje“. „Jestli dle toho pokládá se v době této stát za organizaci povolanou, aby zasahovala svými orgány ku podpoře hospodářské činnosti obyvatelstva ve všech odvětvích výrobních, může plným právem kladen býti na stát požadavek, aby...plnil hospodářské své úkoly.“ Zásady řízení státní podpory zemědělství pak Fiedler nazval „politikou zemědělskou“.²⁸ Na druhé straně však této státní zemědělské politice stavěl pevné hranice a přiznával jí výhradně „podpurný“ význam: „Působnost veřejné moci státní v oboru hospodářském může býti toliko podpurnou. Zakročení státní...nesmí býti tak pronikavé, aby zbavilo hospodáře veškerých starostí...jednotlivec jest odpověden za zdar neb nezdar své hospodářské činnosti...Všechna opatření státu... musí...obmezovati se jen na cíl ten, aby příslušníkům stavu zemědělského opatřeny byly takové všeobecné podmínky, jakých by příslušníci tohoto stavu vlastní činností sobě opatřiti nemohli.“²⁹

Quasikatedrový socialista Adámek šel v odsouzení klasického liberalismu v hospodářské sféře ještě dále, byť jeho odsuzování „liberálního švindlu“ nacházelo uplatnění především v rovině poněkud zvlagarizované rétoriky. Kořeny tohoto rozdílného postoje lze spatřovat především v tom, že o generaci starší Adámek bezprostředně prožil šokující konec rakouské hospodářské „Gründerzeit“, kterou navíc ztotožňoval s protičeským (tzn. německým resp. židovským) kapitálem. Adámek ve své přirozenosti zůstával liberálem, ale stejně jako jeho kolegy i jej formovala dlouhodobá hospodářská deprese, která u něj nutně vyústila v zastávání posílené úlohy státu jako aktivního regulátora a kontrolora hospodářského vývoje. O obecnosti této proměny liberálního nahlížení na svět svědčí i to, že se svými názory nenarážel v NSS ani v širší veřejnosti na nesouhlas. Manchesteriánské pojetí hospodářského liberalismu bylo v české společnosti mrtvé. Na rozdíl od syntetizujícího teore-

tika Fiedlera se pak Adámek daleko více pouštěl do konkrétních úvah a reformních návrhů.

Východiskem k nápravě poměrů v zemědělství se Adámkovi vedle decentralizace státu a přenesení zemědělské legislativy výhradně do působnosti reformovaných zemských sněmů staly především regulační zásahy státu v hospodářství.³⁰ Stát se měl postarat o zastavení růstu spotřebních daní, snížení berního zatížení rolnictva, vhodné subvencování zemědělské výroby (např. meliorací), poskytování bezúročných půjček rolnickým družstvům, levné úvěry, zavedení úlev z branné povinnosti pro absolventy středních hospodářských škol apod.³¹ Stát měl rovněž aktivně regulovat podle potřeb zemědělství dopravní tarify (uvést je v soulad s uherskou dopravní politikou zvýhodňující uherský export), odstraňovat překážky v dopravě, snižovat její náklady.³² Adámek už v polovině 80. let doporučoval k dosažení těchto cílů např. zestátnění železnic, které „jsou dosud téměř výhradně výdělkářské, soukromé podniky po výtce cizího kapitálu“, a jejich podřízení veřejným zájmům.³³ Zvláštní místo v Adámkových úvahách hrála otázka zachování restriktivní celní politiky (zejména u obilních cel). Adámek zde názorově kolísal, což bylo výsledkem střetu liberální teorie a národohospodářské praxe.³⁴ V podstatě však platí, že celní regulaci odmítal chápat jako samospasitelnou a viděl v ní „toliko prostředek ku dočasnému chránění ohrožených zájmův toho kterého odvětví“. Podporoval proto spíše uváženou a flexibilní celní politiku, a to jen ze skutečně závažných důvodů.³⁵

*

Požadavky decentralizace, sociálních reforem, státního intervencionismu a subvenční politiky někteří mladočeští agrární odborníci (např. Adámek) kombinovali se zaváděním rolnické organizované svépomoci. Organizovaná svépomoc však nebyla myslitelná bez (hospodářského) organizování rolnictva. Hospodářská organizace rolnictva z pohledu mladočechů sledovala v 90. letech dva cíle: 1. politický – sjednocené zastupování a hájení rolnických zájmů; 2. hospodářsko-osvětový – spojené podnikání rolnictvu společných hospodářských úkolů a šíření obecného a odborného vzdělání rolnictva.³⁶ Politický moment spočíval v tom, že každé hospodářské organizace bylo možno využít i ke sledování utilitárních politických cílů. A nemuselo se jednat jen o ryze stranické záměry. Přesvědčování o výhodách spolčování (za účelem svépomoci) se např. věnovala řada nadstranických rolnických sjezdů, kde si jejich organizátoři totožní s propagátory spolčování od hospodářského organizování rolnictva slibovali nejen hospodářský a osvětový prospěch, nýbrž i posilování národního a politického uvědomění rolnictva a současně rozšíření prostoru pro vlastní agitaci a organizaci obyvatelstva spojenou s možností obejít rigidní spolkový zákon.³⁷ V neposlední řadě v něm pak viděli i způsob k udržení a rozmnožení zemědělské půdy v českých rukou: „V šíření vzdělanosti a ve spolčování rolnictva nalézáme hlavní záruky zachování našeho středního stavu rolnického... Český rolník zůstane vlastníkem své půdy a zachová statky otcův svým potomkům, bude-li svých zájmů brániti a hájiti břitkou zbraní ducha, vytrvalou prací, spojenými silami.“³⁸ Jako následováníhodný příklad sloužila např. rolnická sdružení na Pardubicku a Chrudimsku, která skoupila cukrovary v Cholticích, Močovicích a Libicích či si pronajala celé choltické panství a přispěla tak „ku zachování naší rodné půdy v našich rukou“.³⁹

Politický cíl maskovaný hospodářským profitem je zřetelný především v požadavcích budoucího završení rolnického spolčování a vytvoření husté sítě rolnických spolků a společenstev do podoby „obecné organizace československého rolnictva“ všech zemí Koruny české – tedy „utvoření jediného velkého spolku selského, jakožto jednoty rolnictva Čech, Moravy a Slezska, v zájmu svépomoci hospodářské a povznesení našeho národního“.⁴⁰ Mladočeši (Adámek) se těmto pokusům stavěli vstřícně, odmítali však z praktického hlediska stěžejní uskutečnitelnou ideu jediného celonárodního rolnického spolku, který by nutně musel brzy zaniknout. Jako optimální podporovali „všeobecnou, racionální organizaci místních hospodářských spolků, ...zorganizování ústředních zemských hospodář-

ských jednot rolnických na základech demokratických, za federativní spojení těchto jednot ve sboru delegátů.⁴¹

Realita však byla zcela jiná. Počet spolků a jejich členstva sice postupně rostl (roku 1872 bylo v Čechách 112 hospodářských spolků s 10 339 členy, roku 1886 už 444 spolků se 47 159 členy a roku 1895 už přes 800 hospodářských společenství), ale přesto spolky sdružovaly jen něco málo přes 10 % všeho rolnictva.⁴² Očekávané úspěchy z takto omezeného spolčování se nedostavovaly. Mladočeši si proto zvrát slibovali od zavedení povinného spolčování rolnictva asi tak, jako se je podařilo prosadit u živnostenstva.⁴³ V lednu 1896 skutečně H. Janda a V. Teklý předložili návrh takového zákona, ten však nebyl sněmem vyřízen a navíc vyvolal mohutný odpor v širokých vrstvách rolnictva.⁴⁴ H. Janda, jeden z předkladatelů onoho zákona, obhajoval povinný charakter spolčování tím, že dosavadní dobrovolná společenstva a hospodářská družstva sdružovala pouze nepočetné jednotlivce svého okresu a nemohla tudíž při jednání se státními a samosprávnými orgány říci: „My jsme reprezentanti rolnictva a my mluvíme za všechny rolníky.“ Politická tendence, být maskovaná hospodářskými cíly, musela být každému zřetelná.⁴⁵

Hospodářská organizace rolnictva však sledovala i skutečné hospodářské cíle dosažitelné prostřednictvím svépomoci. Spolčování mělo totiž vést k vytváření nákupních a prodejních družstev zabývajících se nákupem hnojiv, semen, strojů apod. a naopak ke společnému prodávání produktů; neméně důležité mohlo být i zakládání společných zpracovatelských podniků (např. rolnické cukrovary, mlékárny, jatka, sklady, tržnice), společné podnikání finančně náročných akcí (meliorace), opatřování levného a dlouhodobého úvěru (i pro jednotlivé rolníky) či zřízení družstevních záložen.⁴⁶ Návrh nakonec nepřijatého zákona o povinných okresních rolnických společenstvech z roku 1896 poměrně detailně vyjmenovával jejich úkoly. Vedle již uvedených oblastí svépomoci návrh hovořil i o osvětových úkolech, kdy společenstva měla pečovat o odborné povznesení svých členů pořádáním přednášek, zřizováním knihoven, lesnických a ovocnických školek apod. Společenstva měla dbát i o fungující spojení se zkušebními hospodářskými stanicemi na kontroly osiva a hnojiv, měla se přičinít o zřizování plemenářských stanic, sjednávat výhodné pojištění dobytka, proti ohni a krupobití, vést statistiku, zajišťovat právní pomoc svým členům.⁴⁷

Zákon pamatoval i na řešení naléhavých sociálních úkolů prostřednictvím povinných společenstev, jako bylo zprostředkování práce pro zemědělské dělnictvo a především zapátrání starých, nemocných a invalidních rolníků, jejich čeledě a zemědělského dělnictva. Zákon zde tak naplňoval staré sociálně-reformní představy mladočechů o potřebě zavádění pojišťování majetku zemědělců a nemocenského a úrazového pojišťování zemědělských dělníků.⁴⁸ Mělo se tak čelit nejen sociálním dopadům nemoci a invalidity či ztráty majetku, ale i pronikání sociální demokracie mezi zemědělské dělníky.⁴⁹ Přestože mladočeši usilovali o povinné a vzájemné pojištění zemědělského a lesního dělnictva popř. paušalování pojistného (návrhy na zemském sněmu 1893, 1894 a 1895), podařilo se jim roku 1894 prosadit pouze dobrovolnou formu úrazového pojištění.⁵⁰

*

Z diskusí a dobové publicistiky věnované koncem 19. století problémům rolnictva vyplývá, že nalezení optimálních řešení nebylo pouze otázkou *dobré vůle* zúčastněných a obecně přijatelného konsensu mezi jednotlivými společenskými stavy a vrstvami, nýbrž šlo i o definování role státu, státní hospodářské (zemědělské) politiky, družstevní svépomoci a významu individuálního rozhodování v rozvíjející se moderní společnosti. V praxi se tak střetaly starší ideové proudy klasického hospodářského liberalismu s ideálními vizemi (družstevní) svépomoci, které navazovaly i na starší projekty známé v českém prostředí již od 60. let, ale i s pokusy nově definovat roli státu v hospodářské sféře. Debaty o rozsahu pravomocí moci veřejné (státní i samosprávné), které by zaručily nejen aktivní kontrolu

a regulaci zemědělské výroby a trhu státem, nýbrž současně zachovaly i neztenčený prostor pro uplatnění svobodné vůle hospodařícího jednotlivce, činily z agrární problematiky zásadní ideový střet. Dalším momentem vstupujícím do těchto debat byla otázka prospěšnosti a reálnosti svépomocných řešení hospodářských problémů rolnictva. Svěpomoc jistě nebyla spásnou, přesto se jednotliví mladočeští národohospodáři přeli o její význam a míru uplatnění v reformních projektech. Zatímco na ni někteří kladli hlavní váhu při odstraňování dopadů agrární krize a nastolování *blahobytu* rolnictva, jiným byla pouze okrajovým podpůrným prostředkem. V otázce svěpomoci založené navíc na povinném organizování vidíme paradoxní heterogenost světonázorových stanovisek zastoupených uvnitř jedné politické strany. Heterogenost, která kolísala od klasického liberalismu, přes státem usměrňované liberální hospodářství až po stát jako prosazovatele sociálních programů (pojištění, nucené spolčování za účelem svěpomoci). Základnou reformou však pro všechny mladočeské myslitele zůstávaly hlavní liberální principy, jen přívlastky a úkoly se lišily.

Diskuse zúčastněných však nebyly pouze střetem idejí popř. přístupů k jejich realizaci, nýbrž i svědkem stranickopolitických aspektů, které do debat a reformních návrhů jaksi mimochodem vstupovaly. Ukazovalo se tak, že myšlenky nuceného svépomocného spolčování lze stejně dobře využít k politickému organizování jako k hospodářské pomoci. Cesta jak obejít nepružný anachronický spolkový zákon byla pro politické strany samozřejmě velmi lákavá. Vidina ovládnutí a mobilizování širokých a dosud ještě spíše apolitických mas venkovského obyvatelstva na bázi hospodářsko(-politických) spolků ještě lákavější. Druhým politickým momentem, který se v diskusích nad agrárním programem výrazně projevil, byla samozřejmě pokračující transformace honoračních stran směrem ke stranám masového typu. Změny politického systému a politické kultury v moderní společnosti vyžadovaly nejen reorganizaci struktury honoračních stran, nýbrž i přijetí propracovaných politických programů, které by nabídly odpovědi na široké spektrum každodenních otázek. Mladočeši sice svůj boj o českého rolníka nakonec prohráli, důvod jejich porážky však neležel v otázce přijetí či nepřijetí sebelepšího agrárního programu, nýbrž v prosazení stavovského a masového principu v politickém organizování společnosti.

Poznámky:

- 1 Tento článek vychází za finančního přispění Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci podpory projektu výzkumu a vývoje LN00A041.
- 2 Obecně k proměnám chování rolnictva Luboš VELEK, *Agrární proud v mladočeské straně v 90. letech 19. století*, in: K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách, vyd. Jiří ŠOUŠA–Daniel E. MILLER–Mary HRABIK SAMAL, Praha 2001, s. 19–29, zvl. s. 19–20. Zde i odkazy na další literaturu.
- 3 K spolčovacím tendencím na venkově např. Jurij KRÍŽEK, *T. G. Masaryk a česká politika*. Politické vystoupení českých „realistů“ v letech 1887–1893, Praha 1959, s. 28; Peter HEUMOS, *Agrarische Interessen und nationale Politik in Böhmen 1848–1889*. Sozialökonomische und organisatorische Entstehungsbedingungen der tschechischen Bauernbewegung, Wiesbaden 1979, s. 127n; TÝŽ, *Agrarische Organisationen und nationale Mobilisierung in Böhmen im 19. Jahrhundert*. Ein Überblick, in: Modernisierung und nationale Gesellschaft im ausgehenden 18. und im 19. Jahrhundert, vyd. Werner CONZE–Gottfried SCHRAMM–Klaus ZERNACK, Berlin 1979, s. 177–192; K rostoucímu počtu poslanců Jiří KORÁLKA, *Tschechische bürgerliche Landtagsabgeordnete in Böhmen 1861–1913*, in: Bürgertum in der Habsburgermonarchie, vyd. Ernst BRUCKMÜLLER – Ulrike DÖCKER–Hannes STEKL–Peter URBANITSCH, Wien–Köln 1990, s. 217–218.
- 4 K volebnímu dění 1889–1891 a k získání rolnictva mladočechy: Tomáš VOJTĚCH, *Vývoj Národní strany svobodomyšlné v letech 1885–1891*, Praha 1976 (autoreferát k disertaci v ČSAV); TÝŽ, *Vítězství mladočeské strany v Čechách v roce 1891*, Sborník k dějinám 19. a 20. století 4, 1977, s. 3–62; TÝŽ, *Organizační vývoj mladočeské strany*, ČsČH 25, 1977, s. 554–585; TÝŽ, *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*, Praha 1980.
- 5 Obecně k dějinám agrárního stavovského hnutí a agrární strany: Karel MEČÍŘ, *Vznik, program i organizace české strany agrární*, Osvěta, 1910, s. 833–840; Otakar FRANKENBERGER–J. O. KU-

- BÍČEK, Antonín *Švehla v dějinách československé strany agrární*, Praha 1931; Eduard KUČERA – Zdeňka KUČEROVÁ, *O agrárnícký stát*, Praha 1955; Martin KUČERA, *K reorganizaci České strany agrární (1904–1910)*, ČČH 96, 1998, s. 307–343; Vladimír V. DOSTÁL, *Agrární strana. Její rozmach a zánik*, Brno 1998.
- 6 Prvním (víceméně neúspěšným) pokusem o secesi rolnictva od mladočeské strany byly pokusy jihočeského rolnického aktivisty A. Šťastného a jeho spolupracovníků. K tomu: Zdeněk MÍKA, *Alfons Šťastný a rolnické hnutí v I. polovině devadesátých let minulého století*, Jihočeský sborník historický, 1968, s. 239–250; L. VELEK, *Agrární proud*, passim. Úspěšnějším krokem v emancipaci politického agrarismu od mladočechů bylo až založení Sdružení českých zemědělců St. Kubrem. K tomu např.: Václav CHUNDELA, *Stanislav Kubr. Zakladatel české strany agrární, sedlák a politik*, Praha 1933; Tomáš VOJTĚCH, *Pramenný příspěvek ke vzniku Sdružení českých zemědělců v letech 1896–1897*, Sborník k dějinám 19. a 20. století 1, 1973, s. 141–156; Luboš VELEK, *Sdružení českých zemědělců a Národní strana svobodomyšlná 1896–1899*, in: Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století. Studie Slovákého muzea 5, Uherské Hradiště 2000, s. 123–134.
 - 7 K charakteru honoračních stran především Jiří MALÍŘ, *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*, Brno 1996; TÝŽ, *Staročeši a mladočeši v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, b.m., 1998.
 - 8 Srv. např. edici staročeských a mladočeských programových textů: *Politické programy českých národních stran 1860–1890*, vyd. Pavel CIBŮLKA, Praha 2000.
 - 9 *Jednání sněmu království Českého o zemědělství v letech 1896 až 1901*, Chrudim 1901. Mladočeši zde shrnuli své práce na poli rozvoje zemědělského školství, zavádění hospodářského pojišťování, subvencování meliorací, založení maloroľnického podpůrného fondu Františka Josefa, zavedení přímých voleb ve venkovské kurii, atd.
 - 10 *Jednání sněmu*, s. 28
 - 11 Karel ADÁMEK, *Pro naše rolnictvo*. Ze svých pamětí, Praha 1913, s. 87.
 - 12 Jejich výsledkem je mimochodem i brožura Karel ADÁMEK–František FIEDLER–Heřman JANDA, *Pracovní program agrární*, Praha 1901.
 - 13 Kariéra F. Fiedlera: 1883–1891 prof. národního hospodářství na obchodní akademii v Praze, od 1891 docentem pro zemědělské zákonodárství na pražské technice, zde od 1899 prof. věd právních a státních; v letech 1899–1907 ve výboru českého odboru zemědělské rady; 1907–1908 ministrem obchodu. Jako zprvu nezávislý (i když k mladočešství tíhnoucí) odborník na zemědělskou legislativu byl žádaný i agrárníky, kteří se jej pokoušeli získat a pochvalně hodnotili jeho výsledky. OBRANA ZEMĚDĚLCŮ, 30. 6. 1899, 18. 5. 1900; ČESKÝ LIST, 18. 10. 1900, 23. 4. 1901.
 - 14 Adámek žádal změnu jednacího řádu sněmu, aby návrhy komisí po uzavření sněmu nepadaly automaticky pod stůl a práce na nich nemusely být od samého počátku zahajovány. Z konkrétních řešení kladl důraz na racionální využívání půdy s ohledem na podnebí a půdu, meliorování apod. K. ADÁMEK – F. FIEDLER – H. JANDA, *Pracovní program*, s. 17–18.
 - 15 Tento názor korespondoval s někdejší anonymní (H. Janda?) útokem mladočechů na Šťastného celorakouský rolnický program: *Program rolnictva Rakouska v zrcadle pravdy*. Věnováno přívržencům pana Alfonse Šťastného z Padařova, Slaný 1891, nákladem Svobodného občana.
 - 16 K. ADÁMEK–F. FIEDLER–H. JANDA, *Pracovní program*, s. 4–5
 - 17 František FIEDLER, *Zemědělská politika*, I–II, Praha 1899. Nejedná se o vlastní návrh zemědělské politiky, nýbrž o svod nejrůznějších programů a jejich kritické zhodnocení. Primárně se zde zabývá i rolí státu při pomoci rolnictvu.
 - 18 K. ADÁMEK–F. FIEDLER–H. JANDA, *Pracovní program*, s. 7–10
 - 19 TAMTĚŽ, s. 12–15.
 - 20 Nepochybně tak bylo i proto, že agrární strana svůj program vytvořila až později.
 - 21 Jiří MALÍŘ, *K roli brožur a letáků při nástupu masových politických stran (na příkladu Moravy)*, Časopis Maticе moravské 120, 2001, s. 123–154.
 - 22 Karel ADÁMEK, *Z rozvahy světové tržby s obilím*, Chrudim 1896; TÝŽ, *Cukr*, Praha 1899; TÝŽ, *Zájezdy rolnictva východočeského na Moravu a do Slezska v l. 1884 až 1902*, Chrudim 1908; TÝŽ, *Meliorování a chov dobytka*, Chrudim 1893; TÝŽ, *Tržební smlouvy. Úvahy a rozhledy*, Chrudim 1892; TÝŽ, *Z hospodářské politiky*, I.–VI, Chrudim 1898–1903. [Poslední VI. svazek vyšel pod názvem *Z naší hospodářské politiky*.]
 - 23 Fiedlera zajímala i myšlenka pozemkové reformy: F. FIEDLER, *Zemědělská politika*, I, s. 106–113.
 - 24 Karel ADÁMEK, *Vývoj živnostenské politiky na sněmě království Českého*, Praha 1896, s. 56.
 - 25 TÝŽ, *Organizování zastupování zájmů rolnictva*. Úvaha o III. článku vídeňských punktací, Chrudim 1890, s. 4; Obsáhle se svépomocí Adámek zabýval ve spise *Z hospodářské politiky*, III., Chrudim 1900.
 - 26 TAMTĚŽ, s. 8–9. „Agrární radikály“ a jejich snahy Adámek dokonce viděl v souvislosti se snahami sociální demokracie; Adámek odmítl spoléhat na stát sdílet i mladočeský anonym (H. Janda?):

- Program rolnictva Rakouska v zrcadle pravdy*. Věnováno přívržencům pana Alfonse Štastného z Padařova, Slaný 1891.
- 27 Karel ADÁMEK, *Naše rolnictví*. Úvahy národohospodářské a sociálně–politické, Brno 1884, s. 31; TÝŽ, *Z hospodářské politiky*, I., Chrudim 1898, s. 14. Omezení dělitelnosti statků patřilo mezi velmi sporné otázky nejen v rolnictvu, ale i uvnitř mladočeské strany. Adámkovu „neliberální“ ochotou k omezení dělitelnosti statků sdílel např. Teklý: V. TEKLÝ, *Stinné stránky neobmezené dělitelnosti pozemků*, Roudnice 1882. Naopak v roce 1896, když vznikalo SČZ, tak mladočeši z jeho předloženého programu vyškrtli paragraf o zavedení „omezení volné zadlužitelnosti a dělitelnosti pozemků“. Literární archiv Památníku národního písemnictví, f. E. ENGEL, k. 23, návrh programu SČZ s Engelovými doplňky a škrty.
- 28 F. FIEDLER, *Zemědělská politika*, I, s. 2.
- 29 TAMTÉŽ, s. 16. Fiedler ještě dodával, že státní intervenční politika nesmí „opouštěti půdu daných poměrů, jak se byly historicky vyvinuly“.
- 30 K. ADÁMEK, *Organizování zastupování*, s. 32; TÝŽ, *Z hospodářské politiky*, III, s. 8; K reformě sněmů viz pozn. 14.
- 31 Mladočeši Adámek, Václav Janda a Václav Němec např. na sněmu r. 1896 iniciovali založení dvou úvěrních fondů pro malorolníky s půlmilionem zlatých. Pro nedostatek financí se fondy měly budovat ze zemských prostředků během 10 let, a tak jejich využití nebylo v doznávající krizi příliš aktuální. K. ADÁMEK, *Vývoj živnostenské*, s. 174–5; TÝŽ, *Naše rolnictví*, s. 38; TÝŽ, *Pro naše*, s. 38; TÝŽ, *O našem zemědělském úvěrnictví*, Chrudim 1897.
- 32 „Státní správa má zajisté vydatných prostředkův ku přímému i nepřímému působení na úpravě našich sazeb dopravních, nejvydatnějším prostředkem arcí jest konkurence státních a sestátněných drah.“ TÝŽ, *Naše rolnictví*, s. 45; „Čím více doprava se usnadňuje a čím více se náklady dopravování snižují, tím více mohutní domácí zemědělství a průmysl ku vítěznému podnikání konkurenčních zápasů.“ TÝŽ, *Některé příčiny hospodářské krise*, Chrudim 1891, s. 118.
- 33 TÝŽ, *Naše rolnictví*, s. 40–41 a 45; TÝŽ, *Pro naše*, s. 78.
- 34 Počátkem 90. let se Adámek např. k zavádění celní ochrany obecně stavěl spíše odmítavě, naopak roku 1884 celní ochranu spíše vítal – TÝŽ, *Naše rolnictví*, s. 38; TÝŽ, *Z mezinárodního bojiště hospodářského*. Úvahy o politice tržební, Chrudim 1891.
- 35 TAMTÉŽ, s. 72–73. Adámek zde ne zcela vhodně argumentoval rozvojem českého cukrovárnictví nechráněného cly. Zapomínal, že celosvětový trh s obilím nelze srovnávat s ryze středoevropským pěstováním a zpracováváním cukrovky. Na podobné stanovisko se stavěl i Adámkův kolega Teklý, který rovněž poukazyval na nejednoznačnost výhod ochranné politiky a oceňoval stabilitu poměrů v této oblasti. Vilém TEKLÝ, *Nové obchodní smlouvy*, Chrudim 1882, s. 9. Po letech se pokusil shrnout české požadavky v oblasti celní politiky Fiedler: František FIEDLER, *Požadavky českého zemědělství k nastávající úpravě zahraničních obchodních a celních poměrů říše Rakousko-uherské*. Dobré zdání podané c.k. ministerstvu orby českým odborem zemědělské rady pro království České na základě usnesení výboru tohoto odboru ze dne 15. května 1900, Praha 1900.
- 36 K. ADÁMEK, *Organisování zastupování*, s. 6.
- 37 Peter URBANITSCH, *Zum Verhältnis von Staatsmacht, (politischen) Vereinen und Parteien*, in: Brennpunkt Europa. Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag, eds. Elfried BURZ – Michael DERNDARSKY – Werner DROBESCH, Klagenfurt 2000, s. 279–304. K obdobné problematice shromažďování Luboš VELEK, *Způsoby politické komunikace v 19. století*. Místo a role politické schůze v politické kultuře českých zemí 1861–1914, in: Komunikace a izolace v české kultuře 19. století, ed. Kateřina BLÁHOVÁ, Praha 2002, s. 204–221.
- 38 K. ADÁMEK, *Organisování zastupování*, s. 6.
- 39 TÝŽ, *Naše rolnictví*, s. 53. Obdobně Treybal zase vyzýval k hospodářské exploataci dosud nedostatečně využitého „českého“ Pošumaví. Rudolf J. TREYBAL, *O zakopaných hřivnách našeho českého Pošumaví*, Praha [1902].
- 40 K. ADÁMEK, *Zájezdy rolnictva*, s. 46–51.
- 41 TAMTÉŽ, s. 52–53; TÝŽ, *Naše rolnictví*, s. 52.
- 42 TÝŽ, *Organizování zastupování*, s. 6; TÝŽ, *Vývoj živnostenské*, s. 134. Hlavní překážkou fatálního neúspěchu dobrovolného spolčování byl naprostý nezájem nedostatečně vzdělaných menších rolníků, kteří prý neměli živé vědomí vzájemnosti interesů, nezajímali se o hospodářské otázky ani o pokrok v zemědělství. Václav SCHUSTER, *K sociální otázce stavu rolnického*, Praha 1893, s. 11. Pro srovnání uvedme, že mnohem nepočetnější živnostenstvo, povinně organizované od roku 1883, bylo sdruženo do 2015 spolků s více než 178 000 členy. K. ADÁMEK, *Vývoj živnostenské*, s. 138.
- 43 TAMTÉŽ, s. 133.
- 44 TAMTÉŽ, s. 134–135.
- 45 Jandovo odůvodnění zákona přetiskuje TAMTÉŽ, s. 136–137. Odpor vůči nucené organizaci pro obavy z politizace rolnických společenství se snažil rozbořem organizace dánského rolnictva dokázat

- např. mladočeský poslanec Treybal: Rudolf J. TREYBAL, *Organisace rolnictva dánského a jeho blahobyť*, Plzeň 1902.
- 46 K. ADÁMEK, *Organisování zastupování*, s. 7; TÝŽ, *Naše rolnictví*, s. 53; TÝŽ, *Vývoj živnostenské*, s. 133 a 137.
- 47 TAMTÉŽ, s. 134–137.
- 48 TÝŽ, *O pojišťování dělníků zemědělských*, Chrudim 1885; TÝŽ, *Zemské pojišťování rolnictva*, Chrudim 1903; TÝŽ, *Vývoj živnostenské*, s. 46–55.
- 49 TÝŽ, *Sociální demokracie a rolnictvo*, Chrudim 1901. Adámek dále doporučoval např. zakládání vedlejších průmyslových závodů na venkově, kde by přes zimu mohli pracovat sezonní dělníci, neb „hlavní příčinou nespokojenosti dělnictva zemědělského jest nedostatek práce v zimě.“ TAMTÉŽ, s. 40.
- 50 TÝŽ, *Vývoj živnostenské*, s. 50–51.

Liberalism, Self-help and State Interventions in the Young Czechs' Agrarian Program at the Turn of 19th and 20th Centuries

A b s t r a c t

This study discusses the place and importance of agriculture-related issues in the agenda of the so-called Young Czechs (National Latitudinarian Party). This party showed during the 1890's a great interest in the issues of agriculture and sought remedies against the impact of the long-term agrarian crisis. Also, since the early 20th century, it had to compete with a host of then forming, profession-oriented agrarian parties. The ongoing debates on the problems and needs of the middle and petty peasantry inside a liberal party revealed not only an inability to quickly and effectively react to the culminating agrarian crisis, but also a lack of unity in their opinions regarding the government role in addressing the causes and impact of the crisis. The opinions ranged from those calling for powerful state interference to those strictly refusing such interference and consensus could be reached only in those fields where an individual without state support simply could not stand. Some of the politicians placed special emphasis on the so-called self-help, based upon mandatory economic associations of peasantry. They saw in such peasant associations (purchase and sale cooperatives etc.) not only means of economic defense, but also a tool for political organization of masses, which a party like theirs with poor organizational structure and general (i.e. not aimed at profession groups) agenda could not have reached otherwise. However, a rapid rise of the Agrarian Party after 1900 rendered the debates over agrarian program of Young Czech liberals pointless.

Zemědělské družstevnictví v politice Bulharského zemědělského lidového svazu (BZLS) do konce první světové války

TEODORIČKA GOTOVSKA-HENZE

I. Ekonomický rozvoj Bulharska po osvobození a počátky zemědělského družstevnictví

Osvobození Bulharska od turecké nadvlády v roce 1878 bylo nejen politickou revolucí, nýbrž současně i velkým hospodářským převratem. V zemědělství znamenalo konec velkých feudálních a polofeudálních velkostatků (čiflíků) a podstatnou změnu ve vlastnictví půdy. Velké statky byly rozparcelovány a jejich půda byla postupně rozdělena mezi bulharské rolníky. Soukromé vlastnictví se upevnilo a v hospodářských vztazích na vesnici začaly dominovat malé závody.

Tento velký ekonomický převrat na vesnici se rozvíjel za velmi nepříznivých okolností. Cena za půdu, kterou musel rolník státu zaplatit, neustále vzrůstala. Současně se stupňovalo i daňové břemeno. Mezi léty 1879 a 1905 vzrostlo daňové zatížení občana asi třikrát.¹ Stalo se tak hlavně na účet rolníka, protože rolnictvo tvořilo většinu obyvatel agrárního Bulharska.

Situace se zhoršovala i v důsledku krátkozraké politiky státu. Mezi léty 1889 a 1895 byl několikrát zrušen a opět v pozměněné formě zaveden tzv. desátek, tj. naturální daň, kterou rolníci platili za osmanské nadvlády. Počátkem roku 1900 se vláda rozhodla revokovat staré usnesení o zrušení této daně a opět ji zavést. Znovuzavedení desátku velmi pobouřilo především drobné a střední rolníky, kteří jím byli nejvíce poškozeni. V severovýchodním Bulharsku – v obcích Sabla, Durankulak, Trastenik a dalších – byla uspořádána velká protestní shromáždění, při kterých došlo i k násilí.² Nakonec byla vláda na nátlak veřejnosti donucena podat demisi a zákon o obnovení desátku byl definitivně zrušen.

Hospodářská situace na vesnici se ani po zrušení desátku příliš nezlepšila. Rolník musel platit i nadále řadu přímých daní, jako pozemkovou daň, domovní daň a daně z nejrůznějších zvířat (z ovcí, koz, prasat atd.). Kromě toho potřeboval také peníze, aby si mohl koupit semena, dobytek a zemědělský inventář. To všechno vedlo ke zvýšené poptávce po hotových penězích a úvěru. Liberalizace hospodářství se ale v tomto směru rozvíjela velmi nerovnoměrně, podmínky, za kterých dostávali rolníci úvěry, byly velmi nepříznivé a důsledkem byl vzrůst zadluženosti vesnice. Řada rolníků ztratila jen nedávno zakoupenou půdu a proletarizovala se. Zároveň byla tímto způsobem bržděna modernizace vesnice.

S ohledem na výše uvedené skutečnosti padla družstevní idea v Bulharsku na úrodnou půdu. Družstevní myšlenka samozřejmě nebyla ve světě ničím novým, a tak Bulhaři hledali vzory v cizině. V roce 1888 se objevil překlad knihy A. Michajlova „Sdružení“ (*Associație*). V krátké předmluvě k této knize, kterou napsal St. Kostov, byly popsány existující formy družstev v Evropě. Autor je současně doporučoval chudým rolníkům v Bulharsku. Drobným zemědělcům tak mělo být umožněno hospodaření v tržních podmínkách a měla být zastavena jejich další proletarizace. Tak se v Bulharsku poprvé začalo hovořit o družstvech (*kooperacích*).

První družstva vznikla krátce poté. První „kooperací“ bylo úvěrové sdružení založené roku 1890 ve vsi Mirkovo. Do roku 1903 se počet takovýchto sdružení zvýšil na 37.³ Středisko zemědělského úvěrového družstevnictví bylo v severovýchodním Bulharsku okolo Ruse, Razgradu, Popova a Silistry, avšak družstva se brzy rozšířila i do jiných částí země. V roce 1910 bylo registrováno již 721 zemědělských úvěrových družstev.⁴

Současně byla ustavena i první spotřební družstva. Ta získala značnou popularitu nejen na vesnici, ale i ve městech mezi úředníky a dělníky. Do roku 1910 bylo registrováno 76 organizací tohoto typu, z nichž 57 působilo na vesnicích a 19 ve městech.⁵ Současně na počátku století začaly vznikat tzv. lidové banky, finanční sdružení zajišťující svým členům, především drobným podnikatelům, potřebné úvěry. Jejich počet byl ale mnohem menší.

Družstevnictví na vesnici se diferencovalo a prosadilo se v různých odvětvích. Na počátku 20. století bylo již známo v mlékařství, zahradnictví, včelařství a produkci vína. Zemědělská úvěrová sdružení zůstala nejoblíbenější formou družstev až do počátku první světové války. V menší míře byla zakládána též sdružení zabývající se výrobou a prodejem.

II. Zemědělské družstevnictví a činnost BZLS

Bulharský zemědělský lidový svaz (bulharsky: *Bălgarski zemedelski naroden sajuz – BZNS*) byl založen v roce 1899 v Plevně (Pleven), v době kulminace sociálních protestů na vesnici. Již na ustavujícím sjezdu se stala otázka zemědělského družstevnictví otázkou hlavní. BZLS se přihlásil k ekonomické spolupráci rolníků. Řečníci se nejčastěji zabývali otázkou půjček a zdůrazňovali nutnost zakládat vzájemné svépomocné pokladny (*vzaimno spomogatelni kasi*). Shromáždění schválilo návrh na změnu existujícího obchodního zákona, která měla značně zlepšit postavení rolníků. Myšlenka spolupráce v zemědělství byla předmětem podrobné diskuse i na druhém sjezdu BZLS v roce 1900. Účastníci podpořili návrh na vypracování zvláštního zákona o všeobecném zemědělském spolčování.⁶

Propagaci spolčování zemědělců rozvíjel důsledně i stranický tisk. V *Zemědělském lidovém kalendáři* (bulh.: *Zemedelski naroden kalendar*), který svaz vydával, se neustále objevovalo heslo: „Bulharští zemědělci, spolčujte se! Ve vzájemném spojení je vaše spása“.⁷ Časopis *Zemedelska zaštita* (Zemědělská obrana), který byl do roku 1902 hlavním orgánem hnutí a vycházel třikrát ročně, rovněž publikoval materiál na toto téma. Zvláště aktivní byl v tomto směru Alexander Stambolijski, nejoblíbenější z vůdců BZLS, který se za svého pobytu v Evropě seznámil s praxí sdružování zemědělců a znal rovněž práci francouzského teoretika Charlese Gida. Na stránkách *Zemedelské zašity* a *Zemědělského lidového kalendáře* rozpracoval v prvním desetiletí 20. století problematiku sdružování v zemědělství a roli BZLS v tomto procesu.

Potřeba ulehčení daňového břemene na vesnici byla pro Stambolijského nejaktuálnějším tématem. Na stránkách zemědělského tisku otevřeně konstatoval, že není zákon v Bulharsku, který by nepřinesl selskému stavu škodu a podrobně rozebral všechny přímé a nepřímé daně, které musí zemědělec platit v porovnání s ostatním obyvatelstvem. Konstatoval, že právě selský stav, který tvoří většinu lidu, se nachází v největší materiální a duchovní bídě.⁸ Nepříznivá hospodářská a finanční situace na vesnici byla prvním a bezprostředním důvodem, který měl přesvědčit zemědělce o nutnosti spolčování.

Zemědělské sdružování bylo vysoce hodnoceno, protože umožňovalo zemědělcům získat výhodný úvěr, prosazovat vlastní zájmy při stanovování cen, nakupovat potřebný materiál a řešit problém jak získat moderní vybavení potřebné pro zemědělskou výrobu. Krátce řečeno: napomáhalo zemědělcům přežít v těžkých tržních podmínkách ekonomicky slabě rozvinutého Bulharska. I drobní zemědělci tak dostali možnost soutěžit na trhu s velkými statkáři. Současně přinášelo do zemědělství technický pokrok. Avšak nejen to. Podle ideologů BZLS mělo sdružování i vysokou morální hodnotu, protože svazovalo individuální hospodářský instinkt s pocitem potřeby sociální solidarity a koordinace a přispívalo tak k rozvoji humanity.⁹

Původní působení BZLS se týkalo především činnosti na osvětovém a kulturním poli: svaz měl být prostředníkem ve sporech mezi rolníky a měl se snažit je přesvědčit o potřebě sjednocení dílčích zájmů v zájmu jednoty a zájmu všech, měl propagovat myšlenku sdružování, měl zakládat zemědělské místní organizace, tzv. *družby* (družiny), podporovat

zakládání svépomocných vzájemných pokladen atd. Vůdcové BZLS vyzývali vesničany, aby přímo organizovali různé druhy úvěrových a spotřebních družstev.¹⁰ BZLS soustředil své úsilí na to, aby organizoval a spojil „všechny bulharské zemědělce v mohutnou bojující politickou, hospodářskou a společenskou sílu.“¹¹

Právě kolem otázky, zda se má BZLS chopit i prostředků politického zápasu, se rozvíjela ostrá diskuse již v prvním roce existence svazu. BZLS nehodlal ustoupit od proklamovaného cíle: ochrana hospodářských zájmů zemědělců. To konkrétně znamenalo dosáhnout nového a spravedlivějšího rozdělení daní ve státě,¹² a tedy i nevyhnutně zabývat se politikou. *Zemedelsko zname* (Zemědělský prapor) a *Zemědělský lidový kalendář* začaly propagovat „politické obrození na vesnici“ a přesvědčovat rolníky, že politika je „tím zdrojem, bez kterého není možný žádný zápas o ekonomické výhody pro zemědělce“.¹³

Politické prohlášení BZLS nezůstalo bez ohlasu. Ostatní politické strany je hlasitě kritizovaly, očividně proto, že se obávaly nového soupeře. V tom se nemýlili – BZLS vynaložil veškeré své úsilí na to, aby jim odlákal voliče a přiměl je volit zemědělskou stranu.¹⁴ Avšak BZLS se i nadále považoval za organizaci, která má sloužit především hospodářským potřebám zemědělců, a proto se díval na politickou aktivitu jako na druhořadou, jako na prostředek k prosazení zákonů umožňujících hospodářskou prosperitu vesnice.¹⁵ Rozvoj sdružování zemědělců ve všech jeho formách zůstal i nadále základním kamenem politiky BZLS. *Principite na Bălgarskija zemdelski sąjuz* (Zásady Bulharského zemědělského svazu) hlásaly přímou účast BZLS v „různých formách čistě ekonomického sdružování v zemědělství“.¹⁶

Do vypuknutí první světové války působil BZLS jako každá jiná strana. Jeho nejaktivnějším poslancem v Národním shromáždění byl právě Alexander Stambolijski, který byl od roku 1904 současně i šéfredaktorem novin *Zemedelsko zname*.¹⁷

Stambolijski se snažil využít veškeré zákonné možnosti, které mu politika nabízela, především se po léta podílel na přípravě reformy daňového systému. V roce 1905 hlasoval za zrušení tzv. begliku, jedné z nejtěživějších daní, která zůstala v platnosti ještě z doby turecké nadvlády. Jeho návrh předpokládal vybírání obdobné daně jen od bohatých majitelů ovcí. Všeobecně podporoval návrh na zavedení progresivní daně a byl důsledným stoupencem minimalizace nepřímých daní. Považoval malá hospodářství za páteř hospodářského života, a proto se snažil přimět poslance k přijetí zákona na ochranu drobného majetku v Bulharsku.

Ochrana drobných a středních soukromých vlastníků na vesnici se stala hlavním cílem svazu. Nejen proto, že právě z nich se rekrutovala jeho hlavní voličská základna, ale i protože v nich BZLS spatřoval garanci demokracie v Bulharsku.¹⁸ K tomu je ještě nutno dodat, že již při svém založení se BZLS deklaroval jako stavovská organizace, která má sloužit celému zemědělskému „stavu“, tj. všem, kteří se živili jako zemědělci. A protože v tehdy převážně agrárním státě tvořili rolníci více než 90 % obyvatelstva, měl BZLS dokonce odvahu prohlásit, že „zájmy zemědělského stavu jsou zájmy celého bulharského národa“.¹⁹

Nejdůležitější byla stavovská zemědělská koncepce rozpracována Stambolijským. Vycházel z toho, že osvobození od turecké nadvlády bylo politickou revolucí, ve které se strany osvědčily, avšak po přijetí ústavy a nastolení parlamentní formy vlády v Bulharsku, se prý odcizily lidu a jeho zájmům, podlely korupci a soustředily se jen na vzájemný zápas o moc. Proto se prý stranický systém stal přežitkem.²⁰ Budoucnost měla patřit stavovské reprezentaci. „Stavovské politické a hospodářské organizace jako Zemědělský svaz, dělnická a řemeslnická sdružení ... to jsou ony svěží síly, které udělají konec politickému úpadku v Bulharsku,“ napsal v novinách *Zemedelsko zname*. Podle Stambolijského pouze představitelé různých zemědělských, dělnických a řemeslnických stavovských sdružení mají oprávnění zabývat se politikou.²¹

Stambolijské názory dostaly ucelenou podobu v roce 1909, kdy vyšla jeho práce

„Politické strany nebo stavovské organizace“. O několik let později došlo i k formulování zásad činnosti svazu v tzv. „principech“ (*principite*). BZLS byl prý hlavním a jediným ochráncem zemědělského stavu proti dominujícímu postavení „města“. ²² Za konfliktem mezi vesnicí a městem se skrýval hlavní protiklad modernizačního procesu: neefektivní zemědělská práce se cítí být ohrožena pokračující industrializací, ke které dochází ve městech. Vztah BZLS k různým sociálním vrstvám byl nicméně diferencovaný. Za protivníky byli považováni úředníci, příslušníci svobodných povolání a inteligence, tedy ti, kteří získávají plat ze státního rozpočtu a tímto způsobem je tedy jejich existence spojena s vyšší daňového břemene. Na rozdíl od nich dělníci a řemeslníci tvoří „pracující“ stavy, a proto mají právo na stavovské zastoupení v politice. ²³

Nejdůležitější rozdíl mezi stranami a stavovskými organizacemi spočívá podle zemědělských ideologů v tom, že zatímco prvé pouze usilují o moc, druhé především hájí hospodářské zájmy jednotlivých profesí. ²⁴ Jeden z prvních „principů“ zemědělského svazu dokonce prohlašoval, že BZLS reprezentuje celý obrovský rolnický stav v Bulharsku, avšak nemá nic společného s politickými stranami. ²⁵

V čem spočíval rozdíl mezi stavovskou a stranickou reprezentací, mezi BZLS a každou jinou politickou stranou? Podle zemědělského vůdce největší rozdíl spočíval právě v skutečnosti, že členy BZLS byli pouze zemědělci, tj. lidé, kteří byli z důvodu svého povolání spjati s půdou. Demokratická vnitřní struktura a povinná profesní sounáležitost všech členů k zemědělskému stavu jsou právě oněmi základními a zásadními principy Zemědělského svazu. Porušování kteréhokoli z těchto dvou principů podle Stambolijského by ohrozilo samotnou existenci svazu, protože by jej přeměnilo v obyčejnou politickou stranu.

Myšlenka sdružování se zemědělců je druhou a současně neoddělitelnou částí ideologie BZLS. Na jedné straně spolčování zemědělců slouží k ochraně jejich hospodářských zájmů, což je i důvod existence BZLS jako stavovské organizace. Na druhé straně zemědělské spolčování znamená v praxi realizaci jednoty zemědělského stavu, což je alfa i omega politiky BZLS. ²⁶

Do vypuknutí první světové války BZLS věnoval svou hlavní aktivitu jednak politické činnosti v parlamentě, jednak organizování rolníků v různých družstevních organizacích. Agrární program schválený na 14. sjezdu svazu v roce 1913 se znovu postavil na obranu drobného zemědělce proti dalšímu zbídačování a proti narůstající hospodářské diferenciaci na vesnici. BZLS podporoval zachování rodinného nedílného vlastnictví (bulharsky: *čeljadni imoti- cheljad* je archaický bulharský výraz pro patriarchální velkorodinu sestávající se z několika generací pokrevně spřízněných rodin). Tyto nedíly (jakési záduhy) mající výměru až 50 000 čtverečních metrů (tj. 5 ha) a nacházející se ve vlastnictví rodiny jako celku byly podle BZLS nejvhodnější formou vlastnictví v Bulharsku, protože nepoužívaly cizí práci a mohly harmonicky koexistovat s jinými formami vlastnictví (obecním, družstevním i státním). Stambolijski vytvořil koncepci tzv. pracovního vlastnictví půdy (*trudova pozemlena sobstvenost*) a dokonce se chystal důsledně rozpracovat teorii o hospodářské demokracii v Bulharsku, čemuž však zabránila jeho náhlá smrt.

Navzdory úsilí BZLS stabilizovat drobné a střední pozemkové vlastnictví se rozdílly v pozemkové držbě nezadržitelně zvětšovaly. Velmi k tomu přispěly obě balkánské války (1912–1913). Bulharský rolník, který tvořil základ armády, se vrátil domů s prázdnýma rukama, aby zjistil, že zatímco bojoval na nejrůznějších frontách, jiní díky spekulaci stačili nahromadit obrovské bohatství. Nespokojenost narůstala současně s voláním po větší sociální spravedlnosti. To se odrazilo i v ideologii BZLS, kde se stále otevřeněji objevuje požadavek státního zásahu do vlastnických vztahů. 14. sjezd BZLS požadoval proto i státní podporu agrárnímu programu: prostřednictvím příslušných zákonných opatření měl být do budoucna zakázán prodej zemědělské půdy s výměrou menší než 50 dekarů (5 ha), zatímco půda v soukromém vlastnictví o výměře nad 500 dekarů (50 ha) měla být státem konfis-

kována a pak rozprodána rolníkům, kteří ztratili půdu, za pro ně přijatelné ceny. Sjezd uložil poslanecké skupině BZLS prosadit v parlamentě schválení tohoto sjezdového usnesení.

S postupným zhoršováním hospodářské situace BZLS stále naléhavěji požadoval administrativní regulaci ekonomiky. Podle Stambolijského pouze zavedení mimořádných daní pro osoby, které se nezákonně obohatily, může zabránit dalšímu drastickému nárůstu sociálních rozdílů. Za účelem eliminace „nejnezdravějších krajností kapitalismu“ Stambolijski navrhoval, aby stát zkonfiskoval spekulativní kapitál na venkově i ve městě a rozdělil jej chudým.²⁷

Na konci první světové války se Bulharsko nacházelo na pokraji politické a hospodářské katastrofy a BZLS byl poprvé od doby svého vzniku přizván, aby převzal spoluzodpovědnost za správu země. Ochrana drobných vlastníků a selského stavu jako celku zůstala i nadále hlavním cílem nové moci. Stambolijski nyní navíc získal možnost realizovat své koncepte za účasti státního aparátu. Bohužel se některá opatření jeho vlády odkláněla od demokratické praxe.

Poznámky:

- 1 K. Popov: *Stopanska Bălgarija* [Hospodářství Bulharska], Sofia 1916, s. 426–426.
- 2 Např. v Durankuluku bylo zraněno nejméně 800 lidí.
- 3 *Desetgodishnina na kooperativnite sdružavaniya v Bălgarija 1900–1910. Doklad na kooperativnoto otdelenie na Bălgarska zemedelska banka. Oficilano izdanie na BZB* [Desetiletí kooperativního sdružování v Bulharsku 1900–1910. Referát družstevního oddělení Bulharské zemědělské banky. Oficiální vydání BZB], Sofia 1911, s. 151.
- 4 Tamtéž, s. 151.
- 5 *Statističeski godišnik na bălgarskoto carstvo za 1911*. [Statistická ročenka bulharského carství za rok 1911], Sofia, 1911, s. 519.
- 6 P. Petrov: *Zemedelskijat kooperativizam v Bălgarija 1900–1923* [Zemědělské družstevnictví v Bulharsku 1900–1923]. Veliko Tarnovo, 2000, s. 24.
- 7 *Zemedelski naroden kalendar*, 1905, 1906, 1907.
- 8 A. Stambolijski: *Politiko-obštestvenite osnovi na zemedelskite organizacii* [Politicko-spoločenské základy zemědělských organizací]. In: *Zemedelsko zname* [Zemědělský prapor], No 12, 22. 03. 1904, týž: *Kakvo kara zemedelcitate da se sdružavat?* [Co nutí zemědělce, aby se spolčovali?] In: *Zemedelski naroden kalendar*, 1908.
- 9 *Principite na bălgarskija zemedelski sâjuz* [Zásady Bulharského zemědělského svazu]. Sofia, 1919, s. 45.
- 10 A. Stambolijski: *Kakvo kara zemedelcitate...*, In: *Zemedelski naroden kalendar*, 1908.
- 11 *Zemedelski naroden kalendar*, 1909.
- 12 A. Stambolijski: *Politiko-obštestvenite osnovi...*, In: *Zemedelsko zname*, No 12, 22. 03. 1904.
- 13 *Zemedelsko zname*, 20. 02. 1905. *Zemedelski naroden kalendar*, 1906.
- 14 A. Stambolijski: *BZNS i „politikata.“* In: *Zemedelski naroden kalendar*, 1906.
- 15 *Zemedelski naroden kalendar*, 1908, 1909.
- 16 *Principite...*, s. 11.
- 17 *Zemedelsko zname* nahradilo *Zemedelsku zaštitu* jako oficiální orgán svazu.
- 18 *Principite...*, s. 41.
- 19 *Zemedelski naroden kalendar*, 1909.
- 20 „Strany odumírají...“, přesvědčoval Stambolijski při zahájení 9. sjezdu BZLS v roce 1907. Viz: *Reč při odkrivaneto na 9. kongres na BZLS prez 1907 g.* In: A. Stambolijski: *Izbrani proizvedenija* [Vybrané práce], Sofia, 1980, s. 280. Rovněž v Zemědělském lidovém kalendáři na rok 1909 píše: „Život ukazuje jasně: strany... odumírají, na jejich místo nastupují: BZLS, dělnická organizace, řemeslnický svaz atd.“
- 21 *Zemedelsko zname*, 4. 9. 1906.
- 22 Oficiální stanovisko bylo takové, že Zemědělský svaz bojuje za zrovnoprávnění vesnice s městem v hospodářském i kulturním ohledu. Viz *Principite...*, s. 39.
- 23 Podle této teorie po odumření stran v politice zůstanou pouze BZLS, dělnické organizace a Svaz řemeslníků – viz *Zemedelski naroden kalendar*, 1909.
- 24 (Strany) jsou neschopny hájit ekonomické zájmy různých stavů..., jen stavovské politické a hospo-

- dářské síly mohou uspokojit materiální zájmy daného stavu.“ – A. Stambolijski – řeč při zahájení 9. sjezdu BZLS 8. 11. 1907: In: A. Stambolijski: *Izbrani proizvedenija...*, s. 281.
- 25 *Principite...*, s. 5.
- 26 Ve své řeči při zahájení 9. sjezdu v roce 1907 Stambolijski zdůrazňuje: „BZLS je organizací stavovsko-ekonomickou, která používá politiku jen jako prostředek, kterým je možné hájit zájmy selského stavu a pracovat pro něj. Zájmy selského stavu jsou zájmy celého bulharského lidu. Myšlenka sdružování zemědělců přináší blahobyt celému Bulharsku. A proto tato myšlenka nikdy nezanikne, nýbrž bude stále živá.“
- 27 „Zemědělský svaz...se nemůže nezúčastnit zápasu proti nerovnoměrnému rozdělení statků mezi městem a vesnicí, mezi různými stavy a mezi různými lidmi.“ In: *Principite*, s. 36, s. 47–48, s. 51.

Agricultural Cooperatives in the Policy of Bulgarian Agricultural People's Union (BZLS) Before the End of the First World War

A b s t r a c t

The presented short text is dedicated to the position of cooperative movement in the policy of Bulgarian Agricultural People's Union (BZLS). Immediately after its founding in the late 19th century, the Union accepted the notion of cooperative movement, included it in its ideological arsenal and began implementing it. BZLS described itself as profession-based organization, where members could be only people somehow connected with agriculture and declared itself the only protector of the interests of peasantry as a whole. The theory of agricultural “guild” was elaborated into detail by the leader of the Union, Alexander Stambolijski. He was also one of propagators of the cooperative movement in Bulgarian country; not only as a journalist on the pages of the party magazine *Zemedelsko Zname* (Agricultural Banner), but also as a parliament representative, where he worked on the tax system reform.

Družstevnictví Československé strany lidové

MILOŠ TRAPL

Také v katolickém hnutí mělo od počátku 20. století budování hospodářských družstev značný ohlas, i když se v zemědělském odvětví nedalo srovnat s aktivitou agrární strany. Katolické politické strany však nejvíce ze všech politických směrů dodržovaly zemské dělení na Čechy a Moravu se Slezskem, a proto i jejich družstevní organizace fungovaly více méně samostatně pro obě země. Proto i v našem příspěvku musíme sledovat jejich vývoj podle zemí.

V Čechách vznikla samostatná ústředna katolického družstevnictví po roce 1907, kdy před volbami do říšské rady ovládla agrární strana Ústřední jednotu hospodářských společenstev. Hlavním představitelem tohoto katolického hospodářského podnikání se stal Svaz hospodářských družstev pro království České, který se začal formovat roku 1909 a po vzniku Československa se stal (pod názvem Svaz hospodářských družstev československých) peněžní, organizační i revizní centrálou celého družstevního hnutí Československé strany lidové v Čechách.¹ Zahrnoval do své působnosti všechny obory družstevního podnikání, a to družstva úvěrní (spořitelní a záloženské spolky, raiffeisenky, lidové záložny), družstevní průmyslové závody (lihovary aj. zemědělské podniky), dělnická výrobní, živnostenská stavovská i konzumní družstva.

Na Moravě vznikla pod patronací právě tehdy založené katolicko-národní strany Ústřední jednoty českých hospodářských společenstev pro Moravu a Slezsko již roku 1896, jako vůbec první české ústředí úvěrních družstev v zemi a již o rok později zahájila činnost. Tehdy sdružovala 86 společenstev s 6 206 členy.² Hlavním zájmem jednoty bylo zakládání úvěrních družstev: Spořitelních a záloženských spolků – raiffeisenek, které v katolicky orientovaných družstvech již tehdy naprosto převažovaly.

Pro práci Svazu hospodářských družstev československých (v jeho čele stál rolník Josef V. Adámek) a pro zemědělské družstevnictví vůbec mělo velký význam Hospodářské sdružení českých křesťanských zemědělců a domkářů pro stát Československý se sídlem v Praze. Bylo předním pilířem lidové strany na českém venkově a svádělo těžké zápasy s organizacemi republikánské (agrární) strany. Jaký význam přikládala Čs. strana lidová (ČSL) v Čechách této organizaci ukazuje fakt, že v čele sdružení byl ve dvacátých letech předseda české-hozemského výboru ČSL, statkář a senátor František Šabata, místopředsdou pak hlavní činitel strany v Čechách vůbec kanovník Bohumil Stašek a jednatelem další přední politik redaktor a poslanec Václav Knotek. V roce 1931 mělo sdružení v Čechách 872 odboček, 48 okresních organizací a 18 200 organizovaných členů. V zemědělském družstevním hnutí samém však byla lidovecká družstva oproti organizacím agrární strany pouhou popelkou.

V rámci Svazu hospodářských družstev Čechách, v němž koncem dvacátých let vystřídal ve vedení J. V. Adámka rolník Antonín Šachl a od roku 1933 dr. Josef Novák, byla nejpočetnější družstva úvěrní, kterých bylo roku 1929 70,1 % (314), neúvěrních bylo 29,9 % (129). Jen pro srovnání uvedme počet družstev republikánské (agrární) strany sdružených v pražské Ústřední jednotě hospodářských družstev toho roku. Jednota měla 1 833 (52,1 %) úvěrních družstev a 1 685 (47,9 %) družstev neúvěrních. Mnohem větší počet družstev než lidovecké družstevní ústředí měla i německá pražská agrárnícká ústředna Zentralverband

der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Böhmens, ovládaná stranou Bund der Landwirte. Úvěrních družstev měla 730 a neúvěrních 437.³

Svaz hospodářských družstev byl do jisté míry peněžní centrálou celého lidoveckého družstevního hnutí a tím na sebe vzal i záruku jeho prosperity. Kromě toho plnil funkci organizační a revizní centrály lidové obce družstevní. Jím řízená úvěrní družstva byly spořitelni a záloženské spolky, zvané raiffeisenky od poloviny třicátých let kampaňky, sdružené v Obci lidových zálož. Druhá skupina (neúvěrní družstva) pak zahrnovala ostatní odvětví družstevního podnikání, a to zemědělská družstva, z nichž zaujímala významné místo družstva skladištní, k nimž se počítala i družstva mlékárenská, mlynářská, družstevní lihovary, strojní družstva a podobné družstevní podniky. K nim se řadila i ostatní družstva této skupiny, a to dělnická výrobní, živnostenská stavovská a konzumní, která svým počtem stála hned na druhém místě za skladištními družstvy. Do třetí skupiny pak počítala ČSL různé sdružené korporace, např. hospodářské spolky, družstevní ústředí a akciové a podobné společnosti.

Z neúvěrních družstev bylo v lidovecké ústředně zemědělských družstev málo: roku 1921 65, roku 1925 68, roku 1933 62 a v roce 1935 59. Teprve roku 1938 jich bylo již o něco více – 80.³ Tento vzrůst souvisel se zavedením obilního monopolu, který dával zemědělským družstvům přednostní právo výkupu obilovin a o jehož důsledcích pro pozici ČSL vůbec budeme mluvit dále.

Moravská Ústřední jednota českých hospodářských společenstev úvěrních byla řízena preláty, ve dvacátých letech ji vedl Msgre dr. František Bulla a ve třicátých letech profesor biskupského semináře v Brně ThDr. Josef Toman. V jednotě naprosto převažovaly spořitelni a záloženské spolky, v roce 1927 bylo z 733 organizací v ní sdružených jen 35 družstev neúvěrních,⁴ roku 1929 v ní bylo v celé zemi Moravskoslezské 717 družstev úvěrních (94,2 %) a jen 44 neúvěrních (5,8 %).

Opět můžeme srovnat počty lidoveckých s agrárnickými družstvy: moravský agrárnický Ústřední svaz českých hospodářských společenstev v Brně měl sice pouze 495 úvěrních družstev, ale 653 neúvěrních, slezský se sídlem v Opavě navíc 129 úvěrních a 73 neúvěrních družstev. Němečtí agráři měli na Moravě 322 úvěrních a 300 neúvěrních družstev a ve Slezsku 118 úvěrních a 68 neúvěrních družstev.⁵

Přidruženou organizací Ústřední jednoty byla Moravskoslezská jednota potravních a jiných svépomocných družstev, jejímž předsedou byl zpočátku sám předseda lidové strany Msgre Jan Šrámek, ale po jeho jmenování ministrem v roce 1921 její řízení převzal dosavadní místopředseda, původně typograf a pak dlouholetý odborový funkcionář a poslanec Bedřich Bezděk.

Z uvedených čísel je zřejmá slabost lidoveckého družstevního hnutí oproti družstvům republikánským. V Čechách ovšem situace zhruba odpovídala slabším pozicím tamního celého hnutí ČSL a navíc zde byl přece jen menší rozdíl mezi počtem úvěrových a neúvěrových družstev. O to horší byl stav na Moravě, která byla tradiční doménou lidové strany. Je jisté, že zde bylo poměrně velké množství úvěrových družstev – raiffeisenek – o které se hnutí do jisté míry finančně opíralo, ovšem počet zemědělských skladištních nákupních i výkupních družstev, nazývaný ve straně „zádruchy“ byl mimořádně malý. Také z přehledných zpráv o činnosti lidové strany a jejích satelitních organizacích předkládaných zemskému výkonnému výboru ČSL na zemských sjezdech je jednoznačně patrné, že družstvům neúvěrním nebyla věnována zdaleka taková pozornost jako jiným přidruženým organizacím a spolkům, včetně úvěrních družstev.⁶

Nejvýznamnější složkou lidoveckého zemědělského družstevnictví byla tzv. lidová skladištní družstva, jak byla nazývána v Čechách, a „zádruchy“ na Moravě a ve Slezsku. Po první světové válce byl jejich stav velmi neutěšený. I v Čechách, na mnoha místech docházelo k jejich likvidaci a rozpadu. Teprve v období let 1927–1932 bylo obdobím jejich nově-

ho nástupu. Neúprosný boj o zachování svého postavení v zemědělském družstevnictví svedla lidová skladištní družstva po zavedení obilního monopolu, tzv. regulovaného hospodářství obilního a jiného, jímž vznikla Čs. obilní společnost.⁷ Republikánská strana prosazovala v Československé obilní společnosti zásadu, že práva k výkupu obilí se má dostat jen těm družstvům, která v letech 1931–1933 vykupovala ročně nejméně 50 vagonů obilí. V těchto letech lidová skladištní družstva buď neexistovala, anebo byla velmi slabá. Ministru J. Šrámkovi se sice dostalo ve vládě ujištění, že lidoveckým zemědělcům bude umožněno prodávat obilí prostřednictvím svých družstev, ale nakonec zůstalo jen při slibech a daná ujištění zůstala nesplněna. Československá obilní společnost nerespektovala ani usnesení vlády v tomto směru. Z tohoto důvodu v prvním roce obilního monopolu bylo přiznáno právo výkupu pouze 14 lidovým družstvům, která tak byla oprávněna vykupovat obilí pouze v 36 soudních okresech a stát se tak komisionáři.⁸ V dalším roce se sice počet komisionářských lidoveckých družstev zvýšil na 29 s právem vykupovat v 54 soudních okresech. I to však bylo velmi málo a Svaz hospodářských družstev v čele s dr. J. Novákem, podporovaný Zemským výkonným výborem strany v Čechách, zahájil velkou kampaň za zakládání nových skladištních družstev i za prosazení jejich práv ve výkupu obilí.

Parlamentní volby v květnu 1935 znamenaly značné oslabení pozic lidové strany, která ztratila oproti volbám 1929 téměř procento hlasů a tři poslanceké mandáty.⁹ Největší ztráty utrpěla lidová strana v zemi Moravskoslezské, kde sice tradičně zvítězila, ale jen těsně před sudetoněmeckou a agrární stranou. Republikánská strana zde navíc zvítězila, stejně jako lidová, ve dvou volebních krajích.¹⁰ Při rozboru příčin tohoto neúspěchu, kterých bylo pochopitelně více,¹¹ zdůrazňoval moravskoslezský Zemský výkonný výbor ČSL, že strana doplatila na slabost svých zemědělských skladištních družstev, neboť výkup obilí se v té době stal politikem. Bylo rozhodnuto, že strana bude věnovat zemědělskému družstevnictví mimořádnou pozornost.¹²

Ekonomický nástup lidové strany měl zastavit hospodářský rozmach strany republikánské, neboť agrární buržoazie ovládla především na venkově větší část hospodářských i zemědělských podniků, peněžních ústavů a získala i další ekonomické pozice. Největší aktivitu vyvinula ČSL v zemědělském družstevnictví, neboť, jak již bylo řečeno, vystihla stoupající význam družstev pro ovlivnění života rolníků na venkově. To vedlo ČSL, aby organizovala své zemědělské družstevnictví na novém základě.

Léta 1935–1937 byla ve znamení rozvoje lidoveckého družstevnictví a zvláště zakládání nových družstev a velkého budování zemědělských skladišť, sil. V Čechách se počet zemědělských družstev ČSL, budovaných Svazem hospodářských družstev československých, zvýšil z 59 roku 1935 na 80 roku 1938; v roce 1937 již měly přes sto sil. Skladištní družstva měla čistící stanice na obilí a semena a jejich obchodní centrála Hospodářská družstevní jednota vybudovala speciální čistící stanice na jetel a semena, opatřenou nejmodernějšími stroji k odstranění všech plevelů.¹³

Ještě bouřlivější budování družstev a obilních sil probíhalo na Moravě, kde byly k podpoře vyzvány všechny stranické orgány ČSL i její zájmové organizace. Výstavbu skladišť i výkup i obilí organizovala moravská Ústřední jednota hospodářských společenstev úvěrních. Slavnostních otevření obilních sil se zúčastňoval někdy i předseda strany J. Šrámek, pravidelně pak F. Hála a předseda Ústřední jednoty J. Toman. Velmi se angažovali i další činitelé strany na Moravě, mj. i mladý nadějný politik, statkář z jihovýchodní Moravy ing. Rostislav Sochorec,¹⁴ předseda Svazu lidových zemědělců Josef Šamalík, předák malozemědělských Otčin domkářů a chalupníků Jakub Janovský. Stranou nezůstala ani agilní předsedkyně největší satelitní organizace ČSL na Moravě Svazu katolických žen a dívek Františka Menšíková.¹⁵ Obilních sil bylo v letech 1935–1937 postaveno na Moravě několik desítek, především v zemědělsky produkčních oblastech Hané, Slovácka, jižní Moravy a Brněnska.

Pro budování družstev a obilních skladů byly v té době uvolněny mimořádné finanční prostředky, jejichž původ se stal předmětem dohadů především agrárnického tisku. Ten zdůrazňoval, že lidovecké družstevnictví neoplývalo nikdy zvláštními finančními prostředky, i to, že mnozí představitelé ČSL vždy vydávali své hnutí za velmi chudé.¹⁶ V Čechách byly finanční poměry ČSL lepší, Ústřední lidová záložna měla v roce 1936 třikrát více vkladů než roku 1929 a celkový obrat přes 515 milionů Kč (v roce 1934 jen 212 milionů Kč).¹⁷ Na Moravě poskytla hlavní prostředky Cyrilometodějská záložna v Brně, i když nebyla oficiálním peněžním ústavem lidové strany. Družstva ČSL získala také státní finanční prostředky, jimiž byly sanovány jejich ztráty při výkupu obilí v letech 1935 a 1936.¹⁸ Je samozřejmé, že i peníze získané za výkup obilí přispívaly k lepší hospodářské stabilitě lidoveckého družstevnictví.

Úspěchy družstev ČSL byly nesporné. Již v roce 1936 vykoupily čtyřikrát více obilí než tři roky předtím a aktivita jejich podnikání stále rostla.¹⁹ To naráželo stále více na odpor republikánské strany, jejíž předáci vyvinuli velké úsilí, aby nástup lidovců zastavili a využili své rozhodující pozice v obilním monopolu. Na podzim roku 1936 přijel na Moravu prezident Čs. obilní společnosti, známý agrárnický předák dr. Ladislav Feierabend a kritizoval na schůzi správců hospodářských družstev nedodržování předpisů lidovými družstvy.²⁰ Ani tento a podobné zákroky však nástup ČSL nezadržely. V prosinci 1936 došlo po zásahu vlády mezi Čs. obilní společnostmi a lidoveckými družstvy ke kompromisu: družstva se zavázala, že nebudou vykupovat obilí na Slovensku, ale jejich nově vybudované podniky a výkup obilí jim byly ponechány. Toto rozhodnutí kvalifikoval agrárnický tisk jako neúspěch své strany a oslabení autority Čs. obilní společnosti.²¹ Další jednání vyústilo roku 1937 v známou červencovou vládní krizi, po jejímž vyřešení se dostalo většině lidoveckých družstev práva výkupu obilí.²² V Čechách se tak dostalo práva výkupu 48 lidoveckým družstvům a 10 dalším bylo přiznáno právo subkomisaře. Měly právo vykupovat obilí ve 101 soudních okresech.²³

Výkup obilí zdaleka nebyl jediným odvětvím hospodářského nástupu ČSL od poloviny třicátých let. V řadě míst postavila Ústřední jednota hospodářských společenstev úvěrních vlastní mlýny, neboť i výkup mlýnských výrobků byl součástí obilního monopolu. Budovaly se též družstevní velkopekárný, které dodávaly pečivo lidoveckým konzumentům a obchodníkům. V roce 1936 bylo založeno i Sdružení výrobců mléka v zemi Moravskoslezské a ČSL rozšiřovala počet mlékařských družstev. Organizace Obchodní záduha, součást ČSL, začala nabízet zájemcům i výrobky, o něž dříve nejevila zájem, jako uhlí, dřevo a další produkty. Organizace Jednota hospodářských družstev a Zemědělská družina zahájily v roce 1937 i prodej hospodářských strojů. Ekonomický nástup ČSL se nezastavil ani před průmyslovým podnikáním, budováním družstevních lihovarů, před zakládáním družstev pro využití odpadů aj. Strana prosazovala mnohem výrazněji než dříve své politiky do orgánů hospodářských podniků a institucí.²⁴

Z dosavadního výkladu je zřejmé, že v zemědělském družstevnictví měla lidová strana nejsilnější pozice po agrárních stranách, ovšem, že zpočátku význam družstev poněkud podcenila. Pochopení toho, že toto jisté podcenění přineslo straně, zvláště po zavedení obilního monopolu, značné ztráty členů a voličů na (zejména moravském) venkově, vedlo od poloviny 30. let vedení ČSL k mimořádné aktivitě v zakládání družstev a dalších hospodářských podniků. Výsledky se dostavily, jak v růstu členské základny strany po mnoha letech poklesu,²⁵ tak i v úspěchu v posledních volbách za první republiky – do obecních zastupitelstev na jaře 1938.²⁵ K tomu však bezesporu přispěla i demokratická politická linie, kterou ČSL prosazovala zvláště od prezidentských voleb roku 1935.

Poznámky:

- 1 Blabolil, Antonín: Křesťanské politické hnutí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a Československá strana lidová. Teze II. Praha, b.d. [1969], s. 13 an.
- 2 Trapl, Miloš: Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu 1918–1938. Praha 1990, s.
- 3 Blabolil, c.d., s. 19.
- 4 Zpráva Zemského výkonného výboru ČSL 1927, s. 22.
- 5 Blabolil, c.d., s. 19–20.
- 6 Zprávy ZVV ČSL z let 1925, 1927, 1929, 1931 a 1933.
- 7 Dne 13. 7. 1934 byla ustavena Československá obilní společnost, která dostala monopol na výkup, prodej, dovoz a vývoz obilí, mlýnských výrobků a krmiv. Tento monopol uskutečňovala především prostřednictvím zemědělských skladištních družstev.
- 8 Blabolil, c.d., s. 40–41.
- 9 Čs. statistika, řada I., sv. 1, Praha 1936.
- 10 Republikáni zvítězili ve volebních krajích Jihlava a Olomouc, lidovci v krajích Brno a Uherské Hradiště. Ve volebním kraji Moravská Ostrava byla ČSL až čtvrtá a agrární strana šestá.
- 11 Srovnej Trapl, c.d., s. 130 an.
- 12 Tamtéž.
- 13 Blabolil, c.d., s. 48. Též referát dr. Josefa Nováka o družstevnictví v lidové straně na sjezdu zemské organizace ČSL v září 1937 v Praze (In: Československá strana lidová ve svých úkolech. Praha 1937, s. 119–120).
- 14 Ing. Rostislav Sochorec, statkář na Prechově u Moravského Žižkova byl přísedícím zemského výboru v Brně a pracovníkem lidoveckého družstevního hnutí.
- 15 O Svazu katolických žen a dívek psala Jana Burešová: Hnutí katolických žen v ČSR v letech 1918–1938. In: Politický katolicismus v nástupnických státech Rakousko-uherské monarchie 1918–1938. Olomouc 2001. Viz též další práce této autorky.
- 16 Vedle deníků a listů republikánské strany se nejvíce věnoval kritice růstu lidových družstev její teoretičtější časopis Universal Bulletin (dále je UB), vycházející v Brně.
- 17 Blabolil, c.d., s. 48.
- 18 UB, roč. III., č. 197, 1. 10. 1936.
- 19 Trapl, c.d., s. 131.
- 20 UB, roč. III., č. 217/8, 24. 10. 1936.
- 21 UB, roč. III., č. 249, 5. 12. 1936.
- 22 Blabolil, c.d., s. 41.
- 23 Tamtéž.
- 24 Podrobněji o tom Trapl, c.d., s. 132.
- 25 Tamtéž, s. 138.

Cooperative Farming and the Czechoslovak Populist Party

Abstract

Agricultural farming under the patronage of the Czechoslovak Populist Party began already in the times of the Austro-Hungarian monarchy. In Bohemia, the Association of Trade Cooperatives for the Czech Kingdom was formed in 1909, and Moravia had its Central Association of Trade Cooperatives since 1896. In the period of the first Czechoslovak republic, the Czechoslovak Populist Party grossly underestimated the significance of cooperatives. The Party focused on loan cooperatives, which resulted in the Agrarian Party controlling decisive majority of the agricultural cooperative sector. However, the 1934 Grain Monopoly Act which entrusted the so-called storage cooperatives to purchase grain, mill products and feed, brought about change. The Agrarian cooperatives gained control of grain purchase, which had some impact on the political map of the country as well. A weak gain of the Populists in the 1935 elections (namely in Moravia) was ascribed among other things to the weak position of the Populist-controlled agricultural cooperatives. This led the party to establish its own new storage cooperatives and grain silos precipitously, which helped to at least diminish the hegemony of Agrarian (republican) cooperatives. This move was also reflected in certain growth of the Populists' membership base as well as success in the 1938 local government elections.

Kolonizácia a družstevníctvo

NATÁLIA KRAJČOVIČOVÁ

Na úvod pár čísiel a konkrétnych údajov o vnútornej kolonizácii na Slovensku v medzivojnovom období. V rámci pozemkovej reformy prebiehala aj činnosť známa ako vnútorná kolonizácia, ktorá sa realizovala najmä na Slovensku. V podstate išlo o zriaďovanie nových usadlostí na pridelennej pôde a o výstavbu hospodárskych a obytných budov na zabranej a následne pridelennej pôde, prípadne o adaptáciu už existujúcich stavieb. Do konca roku 1937 bolo zriadených na Slovensku – prevážne na južnom Slovensku – 2 017 kolonizačných usadlostí s úhrnnou výmerou 25 039 ha pôdy s takýmto veľkostným rozdelením:

Veľkostná skupina	počet usadlostí	%
0–5 ha	507	28,1
5–10 ha	210	10,4
10–20 ha	911	45,2
nad 20 ha	329	16,3
spolu	2 017	100,0 ¹

V prvej polovici dvadsiatych rokov sa však predpokladalo, že na Slovensku by sa mohlo kolonizovať až 100 000 ha pôdy. Ukázalo sa, že tieto prognózy neboli reálne – ako sme videli aj z uvedenej tabuľky, podľa ktorej úhrnná výmera kolonizovanej pôdy tvorila z toho iba štvrtinu. Aké boli hlavné príčiny? Na prvom mieste to určite boli finančné náklady, ktoré znemožňovali veľkej časti záujemcov o pôdu zaradiť sa medzi kolonistov. Priemerná cena 1 ha pôdy bola podľa oficiálnych údajov na Slovensku na začiatku dvadsiatych rokov cca 2 500 korún a za 1 ha pasienkov cca 1 000 korún.² Pri súkromnej kolonizácii však mohla byť cena až 6 000 korún. Ak vezmeme do úvahy, že priemerná veľkosť jednej kolonizovanej usadlosti bola na Slovensku 12,5 ha, tak len za pridelenú pôdu by bol záujemca zaplatil vyše 30 000 korún. Priemerný náklad jednej novostavby na jednej usadlosti bol spätne vypočítaný na 82 639 korún a adaptovanej na 31 788 korún.³ Reálny náklad sa však pohyboval – v závislosti od finančných možností jednotlivých kolonistov a rozlohy pridelených pozemkov od 42 000 až do 130 000 korún a sumárne až do 200 000 korún. Pri veľkom nedostatku financií a drahých peniazoch sa aj v rámci vnútornej kolonizácie stávala aktuálnou úverová pomoc. Jej pridelovanie bolo v kompetencii Štátneho pozemkového úradu, pri ktorom bol zriadený na základe § 18 úverového zákona č. 66/ 1920 Zb. z. a n. z 11. marca 1920 Všeobecný fond na podporu vnútornej kolonizácie a jeho základné imanie tvorila štátna dotácia vo výške 20 miliónov korún. Do fondu plynuli však aj rôzne poplatky z manipulácie s pôdou v rámci pozemkovej reformy, poplatky za pokuty a tresty a úroky z imania fondu. Kolonisti tak mohli obdržať tzv. držobnostný úver na zaplatenie prídellovej ceny pozemkov a budov a na postavenie nových budov, ako aj na zaplatenie zriaďovacích nákladov, ďalej to bol prevádzkový úver na opatrenie živého a mŕtveho inventára, osiva, hnojív apod. Napokon to bol stavebný úver, poskytovaný stavebným druž-

stvám kolonistov, ktorý bol pôvodne krátkodobý, ale bol zlúčený s predchádzajúcimi dvomi typmi dlhodobých úverov na dobu 33 rokov pri úrokovej sadzbe 2,25–4% pri úmore 1,5–2%.⁴

Ku dňu 1. januára 1938 bolo kolonistom na Slovensku v rámci držobnostného úveru zapožičané zo Štátneho kolonizačného fondu 63 294 091 korún. Investičný úver z kolonizačného fondu činil 32 246 200 korún a prevádzkový úver dlhodobý i krátkodobý z kolonizačného fondu predstavoval spolu sumu 30 461 075 korún. Pri Štátnom pozemkovom úrade bol k dispozícii aj Fond československých legionárov so základným imaním 1 milión korún od Kancelárie československých légii pri ministerstve Národnej obrany, ktorý poskytoval pôžičky aj kolonistom-legionárom. Zároveň bolo možné dostať pôžičku aj zo združeného legionárskeho úveru z prostriedkov Kancelárie československých légii. Spolu tieto pôžičky – ovšem pre všetkých legionárov – prídelcov pôdy z pozemkovej reformy na Slovensku – tvorili k 1. januáru 1938 sumu 74 807 296 korún, z čoho kolonisti-legionári na Slovensku a Podkarpatskej Rusi dostali zapožičané 45 746 293, 70 korún.

Okrem toho si kolonisti mohli požičať aj u iných peňažných ústavov a fondov, keďže Štátny pozemkový úrad prevzal podporné ručenie za tieto úvery. Napríklad kampeličkám, občianskym záložniam, roľníckym pokladniciam, úverným družstvám a pod. boli poskytnuté také vklady, aby mohli poskytovať úvery aj kolonistom, čo v celoštátnom meradle robilo začiatkom roku 1938 11 214 000 korún.⁵ Je známe, že kolonizácia mala ťažisko na Slovensku, kde vzniklo 61 osídľovacích skupín. Viaceré z nich iba rozšírili už existujúce politické obce. Na mieste niektorých bývalých veľkostatkov však vznikli i samostatné obce a 13 sa politicky a katastrálne osamostatnilo (Bottovo, Bozita, Degerš, Hodžovo, Hviezdoslavov, Jesenské, Jozefmajer, Miloslavov, Mudroňovo, Slávikovo, Šrobárovo, Štefánikovo a Stráž). V českých krajinách nevznikla okrem osady Holečkov u Vodňan žiadna nová osada a vytvorilo sa iba 721 usadlostí v 148 obciach, čo je zhruba tretina nových usadlostí na Slovensku.⁶

Ako však kolonizačný proces prebiehal? Uchádzači, ktorí mali záujem usadiť sa v Komárňanskej a Bratislavskej župe, podávali prihlášky na obvodovú úradovňu v Trenčianskych Tepliciach, čo bola spočiatku jediná úradovňa ŠPÚ na Slovensku. V prihláške musela byť overená správnosť všetkých údajov notárskym úradom s poznámkou obecného úradu, že uchádzač je oboznámený so všetkými hospodárskymi prácami a zaručuje riadne obhospodarovanie pôdy podľa príslušného predpisu prídelového zákona. Spolu s prihláškou bolo treba predložiť osvedčenie o domovskej a štátnej príslušnosti a vojenskom pomere a zároveň aj údaje o možnostiach zaplatiť pôdu, postaviť budovy a zakúpiť inventár. S prihláškou museli budúci kolonisti zložiť aj kauciu v sume 1 000 korún. Z uvedeného je zrejmé, že väčšina kolonistov sa musela zadlžiť, a to už od samého začiatku zneistovalo ich postavenie. Uvedomovali si to aj realizátori pozemkovej reformy a kolonizačnej akcie a nedoporučovali príliš vysoké zadĺženie: „...nemá-li se kolonista vysazovati nebezpečí značných potíží hospodárských“.⁷

Prídelové konanie pre kolonistov prebiehalo od podania prihlášky až do usídlenia približne osem mesiacov. Prví kolonisti sa usadili na pridelenej pôde už na jeseň roku 1921, ale pôvodne predpokladaný počet 500 kolonizovaných rodín sa podarilo prekročiť až roku 1923, keď bolo na Slovensku 20 kolónií s počtom 592 kolonizovaných rodín. Spolu dostali 6 357 ha pôdy v priemere cca 10,7 ha v celkovej sume 17 525 521 korún. Cena 1 ha sa pohybovala od 1 500 do 6 000 korún. Hlavné ťažkosti kolonistov spočívali v drahote bankového úveru na Slovensku a nedostatku hotových peňazí, vysokých železničných tarífach, ktoré zdražovali presťahovanie kolonistov. Drahé boli aj remeselnícke práce potrebné pri stavbe domov a hospodárskych budov. Celý proces neblaho ovplyvňovala aj nepružnosť úradov a roztrieštenosť kompetencií pri starostlivosti o kolónie a kolonistov. Hoci kolonisti boli zväčša poľnohospodári, väčšina z nich pochádzala z hornatých oblastí Slovenska,

z územia Oravy, Spiša, Liptova, severu Trenčianskej župy (87 % kolonistov bolo zo Slovenska, 2,7 % pochádzalo z Čiech, 6,2 % z Moravy a 4,1 % z inej krajiny. Z toho bolo 13,7 % bolo legionárov, 8,0 % vojnových invalidov a 5,5 % zamestnancov veľkostatkov, zbytok 72,8 % tvorili roľníci), nepoznali však intenzívnejšie spôsoby rovinného hospodárenia, umelé hnojivá, výnosné druhy semien, hospodárske stroje, ba ani klimatické podmienky. Kolonisti nedokázali výnosne speňažiť svoje produkty a často sa dali oklamať nepriateľským domácim maďarským obyvateľstvom, ktoré ich považovalo za votrelcov. Kolónie nemali ani žiadne väzby na priemyselné spracovateľské podniky a nemali vybudovanú ani dopravnú infraštruktúru. Roku 1922, keď postihli kolonistov ešte aj živelné pohromy – sucho, veterná smršť a krupobitie, bola situácia v kolóniach natoľko vážna, že ďalší priebeh kolonizácie bol ohrozený. Kolonistom, ktorí neboli schopní splácať ani prvé splátky dlhov a úroky z nich a opätovne sa zadlžovali, hrozili exekúcie. Problém sa ocitol v centre záujmu verejnosti a Republikánska strana zemedelského a maloroľníckeho ľudu musela zaujať ako hlavný garant pozemkovej reformy rozhodné stanovisko. V rámci debaty o rozpočte sa na to podujal slovenský agrárnik Pavol Blaho, ktorý v parlamentnom vystúpení 22. novembra 1922 v debate o rozpočte analyzoval objektívne ťažkosti kolonizačnej akcie na Slovensku. Jej cieľ vybudovať vzorné slovenské obce „v krajoch, ktoré boli maďarizáciou Slovensku vyrvané“ – hodnotil ako nesplnený. A to čo bolo dovtedy vykonané bolo podľa neho „typickým príkladom toho ako sa kolonizácia robiť nemá“.⁸ Aby sa predišlo katastrofe v kolonizovaných obciach navrhol sústrediť starostlivosť o kolónie na Slovensku do jednej inštitúcie – či už pri Ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska, Zemedelskej rade, Štátnom pozemkovom úrade, alebo priamo pri Ministerstve zemedelstva v Prahe a prideliť zvolenej inštitúcii kompetencie vo všetkých otázkach týkajúcich sa kolonizácie a kolonistov. V záležitosti finančného zabezpečenia kolonizačnej akcie navrhol, aby bola do rozpočtu na rok 1923 vložená navyše suma jeden milión korún pre slovenských kolonistov, ktorí dovtedy nedostali z kolonizačného fondu ani korunu. Po nastúpení Milana Hodžu do funkcie ministra zemedelstva bola okamžite pre kolonizačnú akciu na Slovensku uvoľnená suma 1 200 000 korún, ktorú ministerstvo odovzdalo Zemedelskej rade, ktorá ich venovala na podporu súkromnej kolonizácie. Na Slovensku súkromne kolonizovali tieto inštitúcie: Pozemkový ústav, kde bola priemerná cena za 1 ha vyše 4 000 korún, Slovenská Liga, kde sa kolonizovalo za priemernú cenu cca 5 500 korún i viac a napokon Kolonizačné družstvo pre Slovensko.⁹

Problém efektívnosti kolonizácie sa vynoril s veľkou naliehavosťou začiatkom tridsiatych rokov, v čase hospodárskej krízy, keď sa uvažovalo o zmiernení nezamestnanosti prostredníctvom kolonizácie. Ukázalo sa však, že v prvom rade treba stabilizovať už existujúce kolónie a miesto 100 000 ha bolo kolonizovaných iba 24 613 ha, čiže necelá štvrtina z predpokladanej rozlohy, ktorú sa do roku 1938 podarilo prekročiť iba o 400 ha. Milan Hodža, ktorý bol v tomto čase opäť vo funkcii ministra zemedelstva, síce zdôraznil aj pozitíva kolonizačnej akcie, nepovažoval ju však za východisko pre krízou postihnuté poľnohospodárstvo. A tvrdil niečo také po skúsenostiach kolonistov by naozaj bolo bývalo v čase krízy neadekvátne a iracionálne. Vnútoraná kolonizácia ako akcia, ktorá sledovala aj štátno-politické ciele – posilniť slovenský živel v pohraničných oblastiach, mala byť od počiatku koncepcne pripravená, viac sledovaná štátom, ktorý mal zaručiť vytváranie lepších podmienok pre rentabilné hospodárenie malých a stredných poľnohospodárskych podnikov v zriaďovaných kolóniach. Napriek všetkej štátnej podpore pre kolónie, ktorá bola nemalá, prax ukázala veľmi rýchlo, že to pre zdarný priebeh kolonizácie nestačí. Čoskoro sa ozvali hlasy, že i v tomto prípade treba použiť družstevnú myšlienku. Odporúčal ju aj Štátny pozemkový úrad a to najmä pri organizovaní stavebných prác, melioráciach, využívaní pasienkov, skladovaní jednotlivých poľnohospodárskych produktov a ich spracovaní v mliekárňach, liehovaroch apod., slovom všade tam kde sa už poľnohospodárske družstvá uplatnili.

Osobitnou formou kolonizácie bola tzv. družstevná kolonizácia, ktorá vyvolala živú diskusiu v tlači, spočiatku najmä v českej, ale reagovali aj slovenské noviny. Otvorili ju Lidové noviny, na stránkach ktorých sa pretriasala otázka slovenskej vnútornej kolonizácie a ktoré napísali o jej perspektívach tie najčernejšie scenáre. Kritizovali najmä činnosť Kolonizačného družstva pre Slovensko, ktoré vzniklo 21. mája 1922 a na obranu ktorého sa postavil Hodžov Slovenský denník. Na jeho čele stál Ivan Daxner, bývalý ruský legionár. Družstvo kolonizovalo pod patronátom Ministerstva zemedelstva, od ktorého dostalo prostredníctvom Zemedelskej rady už spomínaných 1 200 000 korún. Okrem toho dostalo aj držobnostný úver od Štátneho pozemkového úradu, ktorému hneď zaplatilo 260 000 korún a zbytok mal byť splatený do 6 rokov. Družstvo kolonizovalo v oblasti Komárna na veľkostaku Kálnokyho a na pôde I. akosti v cene 2 200 korún za 1 ha vytvorilo 70 usadlostí. Kolonisti uzavreli s družstvom zmluvy skôr nájomného charakteru, ktoré im však umožňovali po zaplatení dohodnutej sumy prevziať pôdu do vlastníctva. Družstvo podľa dohody postavilo i potrebné budovy a dalo kolonistom do užívania živý i mŕtvy inventár. Kolonista bol povinný stať sa členom družstva a vložiť čakaateľský vklad, ktorý bol vinkulovaný na Kolonizačné družstvo pre Slovensko. Družstvo platilo za kolonistov dane, prirážky a poistenie. Kolonisti odvádzali družstvu 50 % ročnej úrody a družstvo im nariadilo spôsob i rozsah osevu a dozeralo na priebeh poľnohospodárskych prác. Družstvo úrodu speňažilo a výťažok z toho išiel na úhradu réžie a umorovanie dlhov kolonistov. Lidové noviny síce kritizovali celú akciu Kolonizačného družstva, nevedeli ho však zaradiť. Považovali ho alebo za konkurenta Štátneho pozemkového úradu, alebo priamo za jeho nástupcu, vedome podporovaného Štátnym pozemkovým úradom, ktorý sa vraj takto možno chce nevydarenej kolonizácie zbaviť.¹⁰

Proti takejto interpretácii protestoval priamo v Lidových novinách Ivan Daxner, ktorý sa snažil v článku Kolonisace na Žitném ostrově uviesť veci na pravú mieru. Okrem iného uviedol, že Kolonizačné družstvo pre Slovensko stálo najprv pod dozorom ministerstva zemedelstva a teraz je pod dozorom jeho expozitúry v Bratislave. Proti Kolonizačnému družstvu údajne bolo podniknutá roku 1923 akcia, ktorá ho chcela dostať do finančných ťažkostí. Nepodarilo sa to a družstvo má financie v poriadku – ako dôkaz môže poskytnúť obchodné knihy. A navyše je v stave urobiť vo vlastnej réžii aj sanačné práce na 15 kolóniach, ktoré založil Štátny pozemkový úrad a sú v nedobrom stave. Daxner uviedol aj viaceré chyby kolonistov. Napríklad, kolonisti vraj predali dobré osivo, ktoré dostali na jeseň od družstva Maďarom a potom nemali čím siať. Zásoby osiva aj skrmovali, pretože vymenili voly za kone. Kolonisti nesplácali načas svoje dlhy družstvu a niektorí boli kvôli nedodržiavaniu zmluvy z družstva aj vylúčení. Daxner vyvracal aj obvinenia, že družstvo pôdu predraňuje a predáva ju o 120% drahšie ako ju kúpilo od Štátneho pozemkového úradu. Daxner tvrdil, že to nie je pravda a družstvo počíta kolonistom za pôdu takú istú cenu za akú ju nadobudlo od Štátneho pozemkového úradu. Družstvo bolo obvinené aj z toho, že stavby, ktoré zabezpečovali boli urobené neodborne a nehospodárne. Daxner tvrdil, že kvalitu stavieb skontrolovala komisia ministerstva verejných prác a takisto revízia ministerstva zemedelstva.¹¹ K tomu treba doplniť, že Kolonizačné družstvo pre Slovensko postavilo vo svojich kolóniach 56 stavebných objektov a v kolóniach Štátneho pozemkového úradu pripravilo a zahájilo stavby v sume 26 miliónov korún a v súkromných kolóniach má v programe stavebnú činnosť za 13 miliónov korún.¹² Bolo to teda družstvo, ktoré aj podnikalo.

Kolonizačného družstva pre Slovensko sa ujal, ako už bolo uvedené, aj Slovenský denník, ktorý označil informácie Lidových novín za nesprávne a uviedol viaceré údaje o činnosti družstva. Potvrdil, že Kolonizačné družstvo zo získaných rezerv, darov a subvencií stavia vzorné stanice pre šľachtenie dobytky, družstevnú mliekareň, škrobáreň, sušiareň tabaku a ďalšie zariadenia, aby produkcia kolonistov mohla byť riadne speňažená. Družstvo

vytvára z každej kolónie rezervu z rozdielu ceny pôdy. Tá je držaná v hotovosti a má slúžiť na uhradenie škôd jednotlivcov v prípade neúrody, alebo živeľnej pohromy. Ďalej sa v článku uvádzalo, že pri stavbe kolónie je pamätané na vybudovanie obecnej školy, bytov pre učiteľov, družstevného domu s knižnicou a divadelnou sálou. Nie sú to vraj už iba plány, ale skutočnosť, ktorú družstvo realizuje na svojej kolónii na Žitnom ostrove pri stanici Taň v Zemianskej Orši, na majeroch Toroňa, Žemlékeš a Rakotáš. Družstvo si vraj zachováva svojpomocný charakter a nikto údajne nebol prijatý za člena potiaľ, pokiaľ družstvo nemalo možnosť prideliť mu pôdu. Do Kolonizačného družstva sa vraj hlásili aj kolonisti Štátneho pozemkového úradu a súkromnej kolonizácie a žiadali od neho pomoc. Družstvo ich vraj nemohlo prijať, ale ministerstvo zemedelstva zriadilo v Bratislave kolonizačný referát a poskytlo družstvu subvenciu, aby mohlo zahájiť sanačné práce v ostatných kolóniach. Družstvo urobilo v nich bilanciu, v rámci ktorej sa preskúmala finančná a hospodárska situácia a schopnosti a vedomosti v oblasti poľnohospodárstva u každého jedného kolonistu a podľa toho sa vypracoval pre neho individuálny program. Družstvo je finančne sebestačné a neberie si súkromné pôžičky, keďže dostalo držobnostný úver od Štátneho pozemkového úradu. Obdržalo aj kredit podľa zákona o podpore stavebného ruchu od Zemskej banky vo výške 3 840 000 korún vďaka láskavosti a pochopeniu dr. Strnada, finančného riaditeľa Kancelárie pána prezidenta, ako aj pochopeniu pána Holúbka, viceprezidenta Štátneho pozemkového úradu, ktorí „Kolonizačnému družstvu prejavili dôveru.“¹³

Napriek všetkým uvedeným pozitívnym údajom o Kolonizačnom družstve sa očakávala jeho skorá reorganizácia. O jeho ďalšom vývoji optimisticky písal Ivan Daxner, ktorý vydal roku 1924 brožútku pod názvom Vnútorná kolonizácia na Slovensku. Pomerne značný priestor v nej venoval potrebe pozemkovej reformy a v rámci nej i vnútornej kolonizácie a celý tento proces charakterizoval ako revolúciu „... totiž dokončenie revolúcie, ktorej začiatok padá do politického oslobodenia nášho národa a má končiť hospodárskym oslobodením ... ináč neudržíme si ani politickú slobodu.“¹⁴ Vybudovanie základov nového národného hospodárskeho života považoval za hlavnú úlohu štátu a všetkých politických strán. Nebol však spokojný so zákonmi o pozemkovej reforme, ktoré podľa neho nedostatočne riešili jej finančnú otázku a základné princípy jej technického prevedenia. V časti venovanej vnútornej kolonizácii bilancoval jej dovtedajší priebeh a konštatoval, že jej výsledky nie sú uspokojivé. Za najväčšiu chybu považoval to, že sa zatiaľ nenašla spoľahlivá metóda jej realizácie, ktorá by zodpovedala reálnym finančným a hospodárskym pomerom na Slovensku a zároveň i mentalite obyvateľstva. Tvrdil, že ani jedna dovtedy použitá metóda kolonizácie – ani kolonizácia štátna, ani súkromná a napodiv ani kolonizácia družstevná sa neosvedčili. Kolonizáciu Štátnym pozemkovým úradom považoval za úplne netvorivú, keďže úrad môže stvoriť iba úrad, a nie živý podnik. Podľa Daxnera bolo kolonizovanie vlastne veľmi zložitým podnikaním a množstvo malých individuálnych podnikov, ktoré v tomto procese vzniknú, potrebuje trvalú opateru, pokiaľ budú schopné samostatne vstúpiť do hospodárskeho života. Na štátnych kolóniach sa odrazila nekonceptnosť a mechanický prístup ku kolonizovaniu a preto je nevyhnutné tieto kolónie sanovať.¹⁵

Ešte horšie vraj na tom sú kolónie založené súkromnou parceláciou. „Súkromný parcelant díva sa na kolonistu ako na korisť, ktorú využije a odhodí. Následkom nedostatočnosti nášho zákonodárstva, štát, resp. Štátny pozemkový úrad, nemá možnosť zakročiť účelne v prospech kolonistov, ani druhý štátny úrad ako ministerstvo zemedelstva, resp. Zemedel'ská rada.“¹⁶ Daxner tvrdil, že kolónie takto založené, až na malé výnimky založené Slovenskou Ligou a jej predsedom Ignácom Gessayom pre bohatších amerických Slovákov, nie sú životaschopné, a niet ani peňazí, ani dostatok lacného úveru, aby sa im pomohlo.¹⁷ Daxner napokon konštatoval, že kolonizovanie formou družstevného podnikania tiež nevyhovuje, najmä kvôli nevzdelanosti a hrabivosti jednotlivcov, ktorí nedokážu v družstve zotrvať a neplnia si svoje členské povinnosti. Podľa Daxnera aj družstvá sa môžu stať zásterkou

súkromného podnikania a kolonisti by preto mohli takisto dopadnúť ako pri súkromnej kolonizácii. Daxner neschvaľoval ani návrh, s ktorým prišiel pozemkový úrad v poslednom čase a podľa ktorého sa malo zo žiadateľov o pôdu vytvoriť družstvo, ktorému by bola spoločne pridelená pôda. Domnieval sa, že aj takto utvorené družstvo bude existovať len formálne. Utvorené z náhodne zozbieraných ľudí sa veľmi skoro rozpadne, „lebo veď družstvo netvorí dobré stanovy, družstvo tvoria ľudia“. Z uvedeného odmietnutia všetkých dovtedy realizovaných spôsobov kolonizácie napokon Daxner vyvodil záver, že „kolonizáciu nemôže prevádzať ani štát, ani družstvá, ani súkromní podnikatelia“.¹⁸ Navrhoval preto akýsi kompromis: vytvorí všeobecne prospešný podnik, ktorý by bol styčným bodom kolonistov, Štátneho pozemkového úradu a najlepších národohospodárov. Podnik by bol akýmsi „pružným nárazníkom“ medzi štátnym mechanizmom a realitou praxe, ku ktorej patria finančné otázky, výber veľkostatku, výber kolonistov a mnohé ďalšie faktory.

V ďalšej časti svojho elaborátu sa Daxner venoval hlavným zásadám tvorby kolónií. Možno ich zhrnúť v tom zmysle, že kolónie by sa mali tvoriť iba tam, kde už existuje pevná štruktúra obce, alebo kde sú všetky predpoklady, že sa takáto fungujúca obec bude môcť vytvoriť. Za základný predpoklad samostatnej obce Daxner považoval len veľkostatok v minimálnej výmere 500 ha a určitú bonitu pôdy. Ani ťažkú, ani príliš ľahkú pôdu, keďže prvá vyžaduje mechanizmy a druhá zase zavodňovacie práce a umelé hnojivá. Menšie veľkostatky preto navrhoval ponechať ako zbytkové statky, ktoré môžu zvládnuť aj obe uvedené pôdy. Za vhodné na kolonizovanie považoval aj väčšie meliorácie schopné močariny, ktoré sú lacné a umožňujú chovať pastvou hospodárske zvieratá, napríklad prasatá, ktoré sa pre svoju plodnosť a rýchlosť rastu nazývajú aj spláčačmi roľníckych dlhov. Daxner zdôrazňoval aj dôležitosť vody na Žitnom ostrove a nazdával sa, že zavodňovacie, či odvodňovacie práce by mali byť urobené pred príchodom kolonistov. Nevynechal ani dopravu a kultúrne stavby ako kostol, škola, kultúrny dom apod., ktoré považoval za národného i štátneho hľadiska za veľmi dôležité a pre kolonistov v maďarskom prostredí za nutné. Uvedol aj skúsenosti Kolonizačného družstva, ktoré riešilo otázku veľkosti prídely pôdy kolonistom z hľadiska rentability jednotlivých kolonistov v súvislosti s ich schopnosťou spláčať úvery a dlhy. Hlavným kritériom bola rozloha nedielu – najmenej 25 kj, tj. cca 12 ha, na ktorom by pracovalo najmenej 5 vlastných pracovných síl. Vo svojom elaboráte uviedol podrobné výpočty tejto rentability ako aj riešenie tejto otázky Kolonizačným družstvom, ktoré ustálilo prídelyvú cenu za pozemky podľa naturálneho výnosu a udelené subvencie nerozdávalo kolonistom, ale utvorilo z nich bezúročný podporný fond, ktorý družstvu umožnil prijať aj niekoľko nemajetných kolonistov. To však považoval za možné iba v prípade jednotlivého družstva. Ak by malo vzniknúť Kolonizačné družstvo s celoslovenskou pôsobnosťou, ako to Daxner v ďalšej časti práce aj načrtnol, potrebovalo by najmenej 20 miliónov kapitálu od štátu, aby kolonizácia mohla postupovať rýchlo a zdarne. Kolonizátor musí mať vlastný obratový kapitál, pretože musí hradiť prípravu kolónie ešte pred príchodom kolonistov: zistiť podmienky, vypracovať plán, urobiť výber kolonistov podľa prihlášok a urobiť aj základné poľnohospodárske práce, ktorú si vyžadujú mechanizmy, kvalitné osivo, živý a mŕtvy inventár. Vopred sa musí vystavať dedina so všetkými náležitosťami, musia sa rozmerať role a začať s výstavbou komunikácií. Tieto výdaje sa potom rozdelia na každý 1 ha pôdy a pod titulom kolonizačných prirážok by po pripočítaní prídelyvú ceny stanovenej Štátnym pozemkovým úradom tvorili prídelyvú cenu pre kolonistu. Uvedené považoval Daxner iba za nutné predpoklady úspešného vývoja kolónií, ktoré však potrebujú i naďalej spolupracovať s kolonizátorom. Za dôležitú súčasť tejto spolupráce považoval aj zakladanie svojpomocných družstiev kolonistov a dohľad nad ich hospodárením. Vyzdvihoval aj potrebu úverných družstiev kolonistov, ktoré by sa mali spojiť do jednej centrály a tá by sa stala členom Kolonizačného družstva. Daxner však zastával názor, že len činnosť úverových družstiev nestačí, ale je treba uviesť do života hlavne podnikateľské

družstevníctvo, „ ktoré by sa rozprestieralo na celú zem pomocou siete malých skupinových družstiev podnikateľských, ktoré by do seba pojalo všetko roľníctvo, malé menšie i stredné“.¹⁹

Daxner pri rozvíjaní myšlienky podnikateľského družstevníctva vyslovil názor, že činnosť takéhoto spôsobu práce hatilo doteraz i veľmi malé pole pôsobnosti a nedostatok odborníkov. Preto odmietal, aby každá kolónia utvorila samostatné podnikateľské družstvo a považoval za neefektívne z hospodárskeho i technického hľadiska, aby v každej kolónii vznikali priemyselné podniky ako mliekárne, sušiarne, mlyny, liehovary, ktoré môžu byť rentabilné len pre niekoľko dedín dohromady. Zastrešovalo by ich ústredie podnikateľských družstiev, ktoré by bolo členom Kolonizačného družstva spolu s ústredím úverných družstiev a tým by bola zabezpečená spolupráca troch najdôležitejších svojpomocných organizácií kolonistov. Daxner sa vo svojom elaboráte sledoval vlastne jediný cieľ – dokázať, že orgánom vytvárajúcim kolónie nemôže byť iba štátny úrad, ani štátny podnik, ale iba pološtátny podnik, ktorý by bol jednak nositeľom štátnej autority a zároveň ako družstevný podnik by mohol prijímať stále nových členov, ktorí by však boli kolektívni a stabilní a ich podiely v družstve by boli nevypovedateľné až do skončenia kolonizácie na Slovensku. Kolonizačné družstvo takéhoto typu by bolo výkonným orgánom ministerstva zemedelstva a Štátneho pozemkového úradu a zabezpečilo by ich vplyv na riadnu realizáciu kolonizácie a svojou činnosťou by riešilo mnohé ťažkosti, ktoré za vtedajšej situácie neumožňovali štátu zasahovať do kolonizácie. Takto štruktúrované nové Kolonizačné družstvo by okrem používania vlastných finančných prostriedkov zriadilo aj podporný, priemyselný a organizačný fondy, ktoré by vznikli z prirážok na pôdu pridelenú kolonistom, zo subvencií a darov. K tomu všetkému by však bolo potrebné prijať kolonizačný zákon, podľa ktorého by sa vytvorila vlastná rozpočtová kapitola pre vnútornú kolonizáciu pri ministerstve zemedelstva alebo Štátnom pozemkovom úrade. Zákon by mal striktne oddeliť kolonizáciu od parcelácie, hoci stále majú jeden spoločný cieľ – vytvorenie sebestačných hospodárstiev. Súkromná kolonizácia by mala byť zakázaná, aby sa pozemková reforma nezvrhla na špekuláciu s pôdou. Zákon by mal zaručiť daňové úľavy pre kolonistov prvých 5 rokov, ako aj z iných dávok z majetku a zároveň zaručiť, aby každej obci kde sa robí kolonizácia či parcelácia bol utvorený jeden zbytkový statok s takým majiteľom, ktorý by bol vzorom progresívneho hospodárenia pre menších roľníkov.

Ivan Daxner nadhodil v uvedenej práci hlavné otázky a problémy vnútornej kolonizácie na Slovensku a načrtnol aj spôsoby ich riešenia. Hoci sa spočiatku zdalo, že Štátny pozemkový úrad sa nebude chcieť vzdať svojej výhradnej kompetencie pri realizácii vnútornej kolonizácie, napokon sa s Daxnerom a Kolonizačným družstvom ako-tak na spolupráci dohodol. Stalo sa tak na valnom zhromaždení Kolonizačného družstva v máji 1924, kde bol Ivan Daxner opäť zvolený do správy tohoto družstva, čo „dáva nádej, že zdarný vývoj kolonizačnej akcie bude zabezpečené“.²⁰ Kolonizačný program Ivana Daxnera bol však príliš maximalistický, aby ho bolo možné na Slovensku v tom čase realizovať a zrejme nebola ani politická vôľa zaviesť do uskutočňovania pozemkovej reformy a vnútornej kolonizácie osobitné metódy a kompetencie na Slovensku. Pred voľbami do parlamentu roku 1925 sa však agrárna strana zmobilizovala a snažila sa sanovať pozemkovú reformu prostredníctvom zmocnenia Štátneho pozemkového úradu k novým úverovým akciám. Pri hodnotení dovtedajšieho priebehu pozemkovej reformy bolo jasné, že aj vnútornú kolonizáciu bude treba postaviť na nový základ. V Bratislave začal pracovať pri Štátnom pozemkovom úrade Kolonizačný referát, ktorý agendu vnútornej kolonizácie nepustil z rúk. Nová etapa kolonizácie mala vychádzať z nepripúšťania súkromnej kolonizácie a kolonizácie predajom pôdy z voľnej ruky. Priebeh kolonizácie sa mal zabezpečovať najmä zintenzívnením úverových akcií – stavebným a hypotečným úverom, keďže práve stavebné investície boli pre kolonistov najproblematickejšie. V priebehu tejto etapy kolonizácie sa však ukázalo – a to tvrdil už aj

Ivan Daxner, že kolonizačnú akciu treba sledovať na medzirezortnej úrovni, ktorá by umožnila lepšiu koordináciu pomoci kolóniam pri uvádzaní jednotlivých zákonných opatrení do praxe.

Medziministerská komisia sa utvorila 23. marca 1928 a pri nej boli zriadené odborné výbory: daňový, správny, pre podporu poľnohospodárstva, stavebno-technický a všeobecne kultúrny. Ich členovia podnikli v júni t.r. inšpekčné cesty do kolónií a vypracovali podrobné správy o ich stave, pričom sa ukázalo, že niektoré kolónie potrebujú okamžitú pomoc. Išlo hlavne o daňové úľavy. Zákon č. 76/1927 Zb. z. a n. v § 100 síce uvádzal, že kolonistov možno dočasne oslobodiť od pozemkovej dane, nebolo však jasné či to platí aj pre kolónie, ktoré vznikli pred týmto dátumom. Ak by to neplatilo, bola by z tejto úľavy vylúčená značná časť kolónií. Medziministerská komisia preto na návrh daňového výboru prijala uznesenie, že treba usilovať o čo najliberálnejší výklad zákona a uplatniť ho v praxi pre všetky kolónie. Hospodársky a stavebnotechnický výbor, ktoré sa zaoberali nielen vtedajším stavom v kolóniach, ale aj perspektívnym zvýšením ich rentability, doporučovali zvýšiť informovanosť kolonistov o ich úľavách a rôznych možnostiach, predovšetkým však zdôrazňovali podporu družstiev kolonistov – stavebných, strojových, melioračných o spotrebných. Pre urýchlenie stavebných prác, ktoré zadali družstvá kolonistov, zriadil Štátny pozemkový úrad v Zemskej banke v Prahe a v jej filiálke v Bratislave úver v sume 12 miliónov korún (10 miliónov v Prahe a 2 milióny v Bratislave). Z toho uvoľňoval Štátny pozemkový úrad kolóniam čiastky na zaplatenie stavebných prác vo výške 50 000 korún pre nedielu o rozlohe cca 15 ha a pre nedielu o rozlohe cca 30 ha 75 000 korún, ktoré boli splatné v polročných splátkach za desať rokov.²¹

Družstevná myšlienka sa uplatnila bezpochyby aj v rámci vnútornej kolonizácie, neprekročila, alebo len v málo prípadoch prekročila rámec svojpomoci. Realizáciu a pôsobenie družstiev v kolóniach podporoval i Štátny pozemkový úrad, Zemedelská rada, Kolonizačný referát a Kancelária Československých légii pri ministerstve národnej obrany. Tá poskytovala družstvám legionárov v jednotlivých kolóniach značné subvencie a vo viacerých prípadoch legionárske družstvá v kolóniach i sanovala.²² Kolónie mali určité mimoriadne úľavy aj počas hospodárskej krízy v tridsiatych rokoch, keď im bolo odročené splácanie dlhov a časť dlhov za nadobudnutú pôdu a budovy im bola umorená. Napriek tomu zostala kolonizácia slabým miestom pozemkovej reformy a zastavila sa na štvrtine predpokladanej pôdy pôvodne určenej na vnútornú kolonizáciu, ktorej rozsah od roku 1932 takmer nepokročil. V máji roku 1938 bola v južných oblastiach Slovenska ešte časť veľkostatkárskej nepridelenej pôdy, ktorá však bola značne zadĺžená. Podľa informácií, ktoré dostala Kancelária prezidenta republiky ju vraj skupovali v dražbách Maďari, Nemci a Židia. Pisateľ informácie preto navrhoval, aby pôdu odkúpili československí občania za podpory štátu a ministerstva národnej obrany, ktoré by malo mať prvoradý záujem na spokojnom pohraničí. Kancelária prezidenta republiky požiadala 17. mája t.r. na základe tejto informácie prezidenta Slovenskej krajiny Országha o stanovisko k tejto veci.²³ Krajinský prezident vo svojej odpovedi zo 7. júla 1938 síce súhlasil s tým, že pôdu treba dostať do československých rúk a sdelil, že mal byť vytvorený osobitný subjekt, vybavený právom kúpy zemeldských objektov pri exekúciách pôdy ako aj pri jej predaji z voľnej ruky. Zatiaľ sa tak nestalo a prezident vyslovil pochybnosti, že sa tak v krátkom čase vôbec udeje. Vyskytovali sa aj úplne opačné názory, podľa ktorých bola ochrana hraníc kolóniami absurdná, keďže sú umelým a nepočesným klinom v cudzom telese a slovenskí a českí kolonisti zápasia na periférii s hmotnými a kultúrnymi ťažkosťami a sú stále izolovaní. Už skôr sa vraj malo urobiť všetko pre to, aby menšinové maďarské obyvateľstvo bolo uspokojené a nadobudlo tak lepší vzťah k ČSR a ochrane jej hraníc.²⁴

Kolonizácia určite nemohla splniť národný a štátnopolitický cieľ, ktorí jej v rámci realizácie pozemkovej reformy pririekli jej tvorcovia. Ako určitý ekonomický experiment však

overila efektívnosť družstevnej myšlienky v praxi, aj keď prevažne len v jej svojpomocnej forme.

Poznámky:

- 1 Podľa Pour, B.: Výsledky pozemkovej reformy v krajine Slovenskej za 20 rokov štátnej samostatnosti. In: Pozemková reforma, XIX/ 1938, s. 51–56.
- 2 Voženílek, J.: Pozemková reforma v Československé republice, Praha 1924, s. 146.
- 3 Pour, B.: c.d., s. 54.
- 4 Málek, J., Pavel, A., Svoboda, J., Zatloukal, J.: Kolonisace v československé pozemkové reformě. In: Pozemková reforma, XVI/ 1935, s. 8.
- 5 Podľa Pour, B.: c.d., s. 55.
- 6 Tamže, s. 53 a ďalšie.
- 7 Voženílek, J.: c.d., s. 150.
- 8 Reč poslanca Pavla Blahu prednesená v rozpočtovej debате v parlamente v novembri 1922. In: Slovenský denník, 8. decembra 1922.
- 9 Voženílek, J.: c.d., s. 153.
- 10 Kolonisace na Slovensku. In: Lidové noviny, 11. marca 1923.
- 11 Podľa Daxner, I.: Kolonisace na Žitném ostrově. In: Lidové noviny, 26. apríla 1924.
- 12 O kolonizaci na Slovensku. In: Večerní Tribuna, 15. mája 1924.
- 13 Doslov ku Kolonizačnému družstvu. In: Slovenský denník, 11. septembra 1923.
- 14 Podľa Daxner, I.: Vnútoraná kolonizácia na Slovensku, Bratislava 1924, s. 7.
- 15 Tamže, s. 9.
- 16 Tamže, s. 10.
- 17 V tom čase bolo podľa Daxnera založených cca 50 kolónií s cca 1000 hospodárstvami a 5–6 000 osobami.
- 18 Tamže, s. 11.
- 19 Tamže, s. 51–54.
- 20 O kolonizaci na Slovensku. In: Večerní Tribuna, 15. mája 1924.
- 21 SÚA Praha, fond PMZ, i. č. 247/248/77. Zápis z prvej plenárnej schôdze medziministerskej komisie pre otázku kolonizačné.
- 22 Ako príklad možno uviesť prípad kolónie Bozita v okrese Lučenec, kde bolo hospodárske družstvo legionárov, ktorému v roku 1926 hrozil úpadok. Zemedelská rada ich žiadosť o subvenciu zaradila do subvenčného návrhu pre Slovensko, ale záležitosť sa preťahovala. Obrátili sa preto na sekretariát Republikánskej strany v Prahe a na poslanca Roháčka, ktorí zakročili v ich prospech a lobovali u Kancelárie Československých légii pri ministerstve národnej obrany. Tam im vyhovelí a prisľúbili im, že družstvu v kolónii Bozita budú hradíť aj melioračné práce na rozlohe 190 ha. Podľa SÚA Praha, fond RES, i. č. 10-15/3.
- 23 Archív Kancelárie prezidenta republiky, Slovensko i. č. 17, T 1494/1938.
- 24 Bližšie Stodola, E.: O jazykovom zákone a menšinových otázkach, Praha 1936, s. 139–141.

Colonization and Cooperative Farming

Abstract

In Slovakia, inner colonization represented almost three fourths of all colonized settlements in Czechoslovakia. The colonization was not only carried by the State Land Property Authority (ŠPÚ – *Štátny pozemkový úrad*); there was private colonization as well, part of which was the Colonization Cooperative for Slovakia, established in 1922 and lead by Ivan Daxner, a former legionary from Russia. The Cooperative colonized first grade land near Komárno, in the region around Zemianská Orša, where it established 70 settlements. This experiment was supported by the Ministry of Agriculture as well as the Agricultural Committee, from whom the Colonization Cooperative accepted subsidies worth of one million crowns. In addition to that, the Cooperative negotiated a loan from the State Land Property Authority (ŠPÚ), from which 260,000 crowns were paid immediately with the rest to be paid within six years' period. The colonists had signed lease treaties with the Cooperative, and after the agreed sum has been paid back, the land became their property. The Cooperative did all kinds of preparatory tasks, built the needed buildings and infrastructure and provided the colonists with both animals and machinery. The colonists ceded the Cooperative 50% of annual harvest yield, which the Cooperative used to pay taxes, fees and insurance for them. After the harvest had been turned into cash, the profit was used to pay

overhead costs and to repay the colonists' debts. The Cooperative provided the colonists with seed and fertilizers and kept an eye on the way and extent of sowing as well as the course of agricultural works. In 1923, the Cooperative became a subject of a public debate, started by the newspaper *Lidové Noviny*. It was defended by Hodža's newspaper *Slovenský denník*, which along with Daxner denied many of the charges. The cause turned into a political debate. However, we can safely assert that the Colonization Cooperative was more successful than state-organized colonization, which was poorly conceived and basically left the colonists to their own fate after having had granted them land and loans. In his article named *Inner Colonization in Slovakia*, Daxner gave a reasonable description of how the colonization should have been carried out. He also proposed a new structure of a colonization enterprise, "of general benefit", operating in the whole of Slovakia, jurisdiction of which would have been guaranteed in the Colonization Act. His attempt at such Slovak "specialty" was not successful. However, it did help to establish *Kolonizačný referát* (Colonization Authority) in 1925 in Bratislava, which was a department of the Ministry of Agriculture. Three years later, colonization was dealt with by an inter-resort government committee, task of which was to make sure that the individual ministries would use a liberal reading of laws in regard to the colonists. Still, even in spite of all efforts, the cooperative farming as a part of colonization in Slovakia did not transcend its self-help character.

Generace Brázdy a koncepce zemědělského družstevnictví

JOSEF HARNA

Zemědělství v českých zemích prožilo v průběhu 19. století obrovský přerod. Přesto již tehdy trpělo celou řadou problémů, které omezovaly působení vědeckého a technického pokroku na produktivitu tohoto hospodářského odvětví. Jedním z nejvýznamnějších faktorů, které přitom působily, byla nepochybně značná rozdrobenost držby půdy, která brzdila širší uplatnění technických prostředků i využívání progresivních metod práce v zemědělství. Velkou převahu měla stále ruční práce, modernizaci brzdil i nedostatek investičních prostředků. Za těchto podmínek mohla selská hospodářství jen stěží konkurovat velkostatku. Progresivnější představitelé selského stavu hledali cesty, jak překonat tyto limitující faktory. Nabízela se svépomoc a sdružování kapitálových prostředků a služeb formou družstevnictví. Propagace družstevní myšlenky se přirozeně již od svého založení chopila agrární strana, která v ní vedle pomoci zemědělství zároveň viděla významný nástroj k rozšiřování svého vlivu v početných vrstvách zejména středních rolníků. Její postoj k družstevnictví výstižně formuloval autor stati věnované družstevnictví v Programové rukojeti vydané v roce 1922 vedením republikánské (agrární) strany pro potřeby ideologické práce v organizacích i ve veřejnosti: „Družstevní organizace připravuje hospodářské i společenské sebeurčení venkovského člověka úplně jeho silou vlastní, sjednocuje venkovský lid dobrovolně ku společnému, účelnějšímu a výhodnějšímu provádění těch úkonů hospodářských, jež při velké místní roztržitosti rolnictva musí býti prováděny společně, nemá-li rolník jako slabý hospodářský činitel býti připraven o výsledky své práce činiteli hospodářsky silnějšími, na něž jinak, kdyby neměl své vlastní organizace, by veskrze byl odkázán a jimi poškozován.“¹

Největšího rozmachu zaznamenalo družstevnictví ovlivňované, nebo přímo organizované agrární stranou ve 20. letech 20. století.² Na přelomu 20. a 30. let se však již objevovaly symptomy, které naznačovaly, že se původní myšlenka svépomoci zvrátí v diktát silných družstevních organizací vůči samotným rolníkům. Ukazovala se potřeba zamyslet se nad dalšími perspektivami rozvoje družstevnictví. Zvláště naléhavě tuto potřebu pociťovala nastupující mladá agrární inteligence, která se v té době obecně zamýšlela nad celou škálou otázek souvisejících obecně se zemědělstvím i s daným stavem agrárního politického hnutí. Dodatečně získala tato skupina označení generace Brázdy odvozené od názvu stejnojmenné revue, na jejíž stránkách se zejména ve 30. letech mnozí příslušníci této skupiny výrazně prosazovali.³ Skupinu tvořili mladí lidé pocházející vesměs z venkovského prostředí, kteří právě vstupovali do veřejného života. Nejen svým původem, ale i silným citovým vztahem byli připoutáni k českému venkovu a bylo zcela přirozené, že se přimkli k agrární straně. Republikánskou stranu však nepřijímali nekriticky. Snad nejintenzivněji chápali nebo spíš podvědomě tušili, že agrární hnutí jako celek dosáhlo jistého zenitu svých možností, a snažili se přinášet impulsy, jež by oživily dynamiku její politiky. Jejich aktivizaci podnítily nejen vlastní ambice uplatnit se výrazněji ve straně, ale i kritický postoj k dosavadní vůdčí stranické garnituře. Republikánská strana si sice v této fázi stále ještě udržovala dominantní postavení v mocenské sféře, kritický pozorovatel však již mohl pod povrchem rozpoznat známky stagnace a současně sledovat i náznaky odklonu od směru, který jí vtis-

kl její dlouholetý předseda Antonín Švehla. Strana jen obtížně hledala myšlenky, jimiž by mohla v měnicích se podmínkách oslovit nové potenciální stoupence a dále tak rozšiřovat řady svých členů a sympatizantů. Pro stranu založenou v podstatě na stavovském principu to nebyl problém jednoduchý, neboť v té době již narážela na meze, které tkvěly v sociální struktuře české společnosti, v níž rolnictvo představovalo sice početně silnou, ale přece jen omezenou kategorii.⁴ V zásadě stavovské politické hnutí, jímž byla agrární strana, mělo však jen malé možnosti tyto limity překročit. Ti, kdož si uvědomovali tuto skutečnost, se začali netradičně vyslovovat k řadě otázek, a tak pod povrchem zdánlivě jednotného proudu znovu narůstalo politické pnutí, vyvěrající ovšem z jiných příčin, než jaké působily v předcházejících fázích vývoje agrárního hnutí.⁵ Mladí intelektuálové hlásící se ke straně zřejmě cítili narůstající problémy agrárního hnutí a pokusili se hledat vlastní přístupy k jejich řešení. Snadněji by mohli své myšlenky prosazovat, pokud by pronikli do vedoucích stranických struktur. To se jim však, až na ojedinělé výjimky, nedařilo, a tak jim nezbývalo, než soustředit se na teoretické rozpracování jednotlivých otázek a na propagování svých názorů v širším okruhu stranické i nestranné veřejnosti prostřednictvím tisku. K tomu jim sloužila především již zmíněná revue Brázda. Skupina se vyznačovala nejen silným citovým vztahem k životu rolníka, ale současně, jak již bylo zmíněno, reflektovala širokou škálu témat od problémů politických přes ekonomické až po sociální a kulturní. Mezi nimi pochopitelně spatřujeme i zájem o rozvoj zemědělského družstevnictví.

Názny formování mladé agrární generace spadají do první poloviny 20. let, kdy na pražské vysoké školy přišla větší vlna studentů pocházejících z českého venkova. Jejich zaměření a představy o vlastních cílech snad nejlépe vystihuje ve svých vzpomínkách jeden z protagonistů, pozdější významný český historik František Kutnar: „Pocházeli jsme z vesnice a tento sociální původ i aktivní prožitek zemědělské práce a myšlení od nejtělejšího mládí v rolnické rodině, kde bylo potřeba každé pomocné ruky, vtiskly do našeho myšlení, jednání a chování jeden z nejvýznamnějších určujících znaků naší orientace, naší reakce na veřejné dění, našeho vztahu k hospodářství, politice, sociální skladbě a kultuře. Tuto základní společenskou určenost, danou a priori původem, zmnožovanou a prohlubovanou cílevědomým poznáním a akcí, jsme nemohli a nechtěli překonat. Ona naopak vědomě rostla a sílila i proměňovala se s tím, jak jsme od studijních let nabývali rozhledu po obecném dění a jak jsme si uvědomovali svou životní povinnost vrátit svou práci společenskému prostředí, z něhož jsme vzešli to, co jsme od něj přijali.

Byli jsme z nejrůznějších koutů republiky, z krajín chudých i bohatých, vyvinutých i zaostalých, z nejrůznějších velikostních i sociálních kategorií rolnických usedlostí, ale nade vše tou růzností, danou přírodními a dějinně vývojovými podmínkami, které jsme si ani plně neuvědomovali, se vznášel obraz lepší budoucnosti vesnice, obraz zpočátku ještě ve všech proporcích nepřilíš zřetelný a hluboký a nestejně do šíře a hloubky členěný...“⁶

Do redakce Brázdy nevstupovali jako úplní začátečníci. Její první koncentrační základnou byl Časopis agrárního studentstva, který začal vydávat Ústřední svaz agrárních akademiků v prosinci roku 1926. Předsedou této organizace byl tehdy posluchač Právnické fakulty UK Stanislav Roda, který se stal také hlavním tvůrcem nového časopisu. Vedle něj aktivně v redakci působil další ze studujících práv Oldřich Zíka. Kolem redakce ČAS se začala sdružovat i skupina mladých literátů (Josef Knap, Jan Čarek, František Křelina), kteří později patřili k výrazným reprezentantům literárního ruralismu. Redakce navázala kontakty se staršími teoretiky a publicisty jako byli Rudolf Rolíček nebo Antonín Matula a jejich autoritou byl i profesor sociologie na Masarykově univerzitě v Brně Inocenc Arnošt Bláha. Časopis agrárního studentstva se však již v druhém ročníku dostal do problémů souvisejících s přirozenou personální fluktuací v organizaci agrárních akademiků. Z podnětu Antonína Matuly, předsedy Svobodného učení selského, došlo k jednání o jeho splnutí s měsíčníkem Brázda vydávaným právě zmíněnou organizací.⁷ Koncem 20. let obsahová

úroveň této revue klesala a redakce hledala východisko, které posléze našla ve spolupráci s již zmíněnou skupinou soustředěnou kolem Časopisu agrárního studentstva. Došlo k reorganizaci redakční rady Brázdy. Na její práci se nadále podílely tři složky. Vedle původních redaktorů, zástupců Svobodného učení selského, to byli členové České agrární společnosti, která do té doby představovala jakési popularizační centrum agrární strany, a konečně třetí složkou byli mladí agrární akademici. Ti měli v redakci zpočátku pouze čtyři zástupce (František Kutnar, Ján Hamaliar, Jan Škramovský, Oldřich Zíka), postupem času však získával tento proud svou aktivitou a přehledem stále větší vliv, až posléze udával „obrozené“ revue rozhodující tón. Odtud také, jak již bylo uvedeno, se rozšířilo označení mladých – generace Brázdy.

Již v novém redakčním programu, v provolání uveřejněném v prvním čísle „obrozené“ Brázdy 29. listopadu 1929 pod názvem „Lidem dobré vůle“, se odráží celé názorové spektrum vlastní mladé agrární inteligenci. Ostatně autorem provolání byl František Kutnar, jeden z vůdčích duchů právě zanikajícího Časopisu agrárního studentstva. Revue Brázda měla mít podle něj v další etapě následující poslání. Bude pro lid, „který sice dovede hovořit o svých bolestech, ale nechce vybojovat svá práva revolucí, pro lid, jenž dovede dříť, poctivě dříť na zděděném políčku, pro lid, aby jeho sociální a hospodářský stav byl poznán, pochopen a zlepšen – pro ten drobný zemědělský lid, jenž stejně cítí tíhu kapitalismu a příkoří vyrůstající z porušování demokratického řádu. Náš zájem je zájem o malého člověka, především zemědělského, zájem politický, hospodářský, sociální, kulturní, mravní i umělecký.

Věcný kriticismus politický k sobě i druhým na podkladě zdravé a čisté myšlenky agrární... Politika je vědou a ve vědě konec konců rozhoduje mravnost. Moc a síla nedávají mravního oprávnění, ale pravda a právo. Chceme proteplení poměru člověka k člověku a jsme přesvědčeni, že člověk je výš než politický straník, politika není interese nadlidským a všelidským, není cílem a smyslem, nýbrž prostředkem, cestou k cílům vyšším a hodnotnějším. Je to služba lidu, nesobecká, nenáročná.

Soukromý pozemkový majetek je potud oprávněný, pokud svým rozsahem nestává se nebezpečným hospodářské a sociální rovnováze. Velkostatek je zbytek feudalismu a může sloužit toliko účelům výrobním, nesmí býti v demokracii základem zvláštních práv ani překážkou individuálního rozvoje širokých vrstev lidových, jejich hospodářské povznesení je naším cílem a prostředkem je nejširší hospodářská kooperace.

Stojíme na stanovisku sociální spravedlnosti ke všem složkám národa. Sociální bída a palčivé sociální otázky jsou i na vesnici. Malý zemědělec je vydán útokům, je vyssáván. I on je třídou sociálně slabou, i on má nárok na sociální zákonodárství: malý zemědělec jako zemědělský dělník.

Výše a hodnota vzdělání lidu je předpokladem demokracie, je podmínkou zdravého vývoje státu. Právo na vzdělání má každý. Kulturní osvícení musí zasáhnout nejširší vrstvy a dát jim podklad k životní radosti. Inteligence nesmí vytvářet kastovníctví: jděte a uče!

Demokracie se měří mravní a intelektuální kvalitou jednotlivců a především vůdců, ve veřejném životě nelze abstrahovat od morálky. Nejen občanstvu, nýbrž i sobě jsi odpověden. Mravnost je bezkonfesijní. Boj proti klerikalismu vedeme jako boj proti systému a metodě, ne proti náboženství, které je nejnvtitnější a potřebnou věcí člověka. Tak je jen možná tolerance vyznání.

Národ je nám jednotkou kulturní. Pro jeho rozvoj a vzestup má význam jen nacionalism práce, ne slov. Nacionalism nevylučuje světovosti: zájem národa je převyšován zájmem lidstva. Nacionalism zemědělce je pacifistický a činorodý. Život národa je doplněn státní organizací, která dává možnost k uplatnění politických schopností národa. Stát je vyšší společenskou formou než národ. Dedukcí z toho jest spravedlnost státu k jeho národnostem.

Částí života lidstva, života národa je život vesnice. Nám je vesnice otázkou našeho

vědomí a svědomí. Ne vesnice ohraničená politicky, nýbrž jako sociologický úsek, jako typ společenského soužití. A tato vesnice je objektem naší pozornosti, materiálem našeho zkoumání. A to vesnice in concreto a in abstracto, vesnice ve své fyzické i psychické podstatě, skladbě a obsahu, ve všech otázkách, bolestech i radostech. Poznat znamená často kriticky a nebojácně říznout, pravdivě a spravedlivě, bez osobních sympatií či antipatií. Padni komu padni!

Jsme zemědělská inteligence, z venkova vytržená, ale s ním žijící, myslící a k němu se vracějící a cítíme nutnost říci své slovo, mít svou tribunu, kde by bylo naše centrum, krystalizační bod a kovadlina agrárních myšlenek a demokracie. Cítíme, že je třeba obrody v nás i mimo nás. Městskou kulturu jednostranně intelektuální a zcivilizovanou přílišnou mechanizací a racionalizací povznést a obrodit. Dát splynout kladům města a vesnice, kladům rolníka, dělníka a intelektuála. To jsou tři kladné hodnoty, na nichž bude vždy společnost stavět.⁸

Názory příslušníků této skupiny nejsou zcela consistentní. Jejich základní postoje krystalizovaly již ve 20. letech, složitá situace 30. let, kdy se všeobecně vyhrocovaly sociální i politické problémy, tragické vyústění vývoje první republiky na konci 30. let je však nutilo k některým korekturám. Přestože se příslušníci této skupiny, jak jsem již uvedl, neprosadili v mocenských strukturách, zasáhli do politického a ekonomického myšlení české či slovenské společnosti. Z jejich úvah si zaslouží pozornost celá řada momentů,⁹ zde se však zastavme u jejich názorů na otázky zemědělského družstevnictví.

Již v úvodním provolání nové redakce lze nalézt jejich zásadní stanovisko, byť zatím vyjádřené v obecné formulaci. Ve všech dalších úvahách vycházeli přirozeně z potřeby hledat východisko z problémů, které vyvolávala v zemědělství přílišná rozdrobenost půdního vlastnictví. V tom se zatím nelišili od obecného povědomí, které převládalo v agrární straně. Zajímali se však blíže o celou škálu dílčích otázek, které z tohoto stavu vyplývaly, a pokoušeli se nalézt komplexní řešení. Jejich stanoviska lze pro větší přehlednost utřídít do několika tématických okruhů: 1. vztah družstevnictví a socialismu, 2. přirozené limity družstevní formy hospodaření, 3. vztah mezi zemědělskou velkovýrobou a konkurenceschopností drobných hospodářství, 4. přerůstání družstev v kapitalistické podniky, 5. problém morálky ve vztahu k družstevnictví a konečně 6. vztah státních monopolů a družstev. Jednotlivé aspekty se vzájemně prolínají, stejně jako se prolínají a ovlivňují základní faktory podmiňující úspěšnost družstevní myšlenky. Pokusme se alespoň ve stručných poznámkách sledovat základní kontury uvedených okruhů.

1. Socialismus a družstevnictví

Silné citové zaujetí sociálními problémy venkova a hledání cest k jejich řešení přivedlo některé příslušníky mladé generace až do blízkosti socialistických idejí. Sledovali pozorně zahraniční literaturu, především německou, ale i ruskou, z nedostatku vlastních koncepcí z ní přejímali určité názory. Tak byli někteří dokonce okouzleni převratnými změnami, jimiž procházelo ve 20. letech zemědělství v Sovětském svazu (parcelace velkostatků) a, alespoň zpočátku, se vyjadřovali s jistými sympatiemi i o kolektivizaci. Jejich postoje nejsou pochopitelně jednoznačné, tendence je však zřejmá. Byli ovlivněni zejména názory Tugana Baranovského, ruského ekonomy žijícího v zahraničí, publikovali či recenzovali některé práce Sergeje S. Maslova.¹⁰ Nadšení pro názory posledně jmenovaného se projevovalo ještě v éře Časopisu agrárního studentstva a přetrvalo i do počátků působení mladé agrární inteligence v Brázdě. Připomeňme zde alespoň recenzi Ladislava Karhana na Maslovovu brožuru „Agrární revoluce v Rusku“ (Praha 1928). S citovým zaujetím recenzent interpretuje autorovy úvahy o příčinách agrární revoluce v Rusku, poukazuje na její nevyhnutelnost a vyslovuje přesvědčení, že poválečné změny v zemědělství v řadě evropských států (pozemková reforma) jsou také ovlivněny agrární revolucí v Rusku. Vidí tyto vlivy

zvláště v narušení principu soukromého vlastnictví půdy. Recenzent je si vědom toho, že zemědělská družstva, která se v té době v Československu houfně zakládala, nejsou ještě pravým dokladem socializace venkova. Skutečnými kolektivizátory jsou teprve opravdová kolektivní hospodářství, která předvádí světu jako „výkvět socialistického vývoje sovětské Rusko“. Kriticky se sice vyjadřuje o zásazích sovětského státu do zemědělství, ale na závěr konstatuje: „Pravda, vláda (sovětská) má svou »třídní politiku«, ale ta je bezmocná. V celku lze říci, že je teď agrární zřízení pro selskou třídu příznivější – to je duch celé knihy. Pro nás je důležité poznání těchto přeměn i proto, že ruská agrární revoluce byla předchůdcem a mnohdy inspirátorem pozemkových reforem ve střední Evropě a některé zásady byly jinde uplatněny (omezená náhrada, omezení vlastnictví nabyvatelů, povinnost obdělávání, přiblížení principu rovnosti).¹¹

Podobně se v Brázdě, tentokrát však již s jistým odstupem, cituje ze sovětského časopisu Ekonomičeskaja žižň názor oficiálních sovětských autorit: „Vzrůst kolchozů svědčí o tom, že venkovské masy opustily své odvěké stanovisko a rozhodly se řešit otázku zemědělské správy docela novým způsobem. Tím dostává se nám mnohem větší možnosti uplatňovati vliv na selské hospodářství docela plánovitě a zemědělci organizovaně vládnouti“. Recenzent zná a cituje i názory ruské emigrace, která pokládá růst kolchozů za důkaz obrovské bídy ruského venkova, neboť bída je to, co žene ruského rolníka do kolchozu. Již prostá existence soukromého hospodářství znamená velké břemeno a je nemožná. Sovětská vláda zničila výrobu, zničila prvovýrobu a výsledkem je naprostý nedostatek zemědělské produkce.¹² Implicitně z toho vyplývá, že nebýt necitlivých zásahů vlády, mohla kolektivní hospodářství prosperovat. Příkladů hledání pozitiv socialistického řešení zemědělské otázky bychom našli více.

Zajímavá je jejich polemika se staršími socialistickými teoriemi. Tak opět Ladislav Karhan vytýká názorům Kautského, že mechanicky přenáší některé teze platné snad v průmyslu na sféru zemědělství. Uplatňuje se dělba práce směrem k čistému zemědělství. Starý smíšený zemědělsko-řemeslný podnik se oproštuje od mechanických výkonů. Je to hlavně opuštění domácího průmyslu, domácího zpracování zemědělských výrobků a výroby pro domácnost. To odporuje Kautského názorům o opětném sloučení průmyslu se zemědělstvím, neboť zemědělský průmysl je provozně odloučen od zemědělství a stále se odlučuje i vlastnický. „Inkongruence“ mezi racionální velikostí technicky vyvinutého podniku pro zpracování a racionální velikostí moderního, intenzivně provozovaného zemědělského podniku je stále ostřejší. Vysoká intenzita a malý rozsah podniku jsou ve vzájemném vztahu. Argument o malé tržní schopnosti malých hospodářství není pak podle autora správný.

Představa socializace, zespolečenštění zemědělství musí pak vypadati jinak, než jaká je v myslích doktrinářů. Je v zájmu socialismu samého, aby se přizpůsobil. „Nedbat těchto tendencí bylo by chybou proti základnímu principu vědeckého socialismu. Hospodářský vývoj se nedá znásilňovat kvůli nějakému teoretickému principu – postupuje samostatně s nutností vyšší technické a psychologické účelnosti.“ Zemědělství je pak mnohem dále na cestě socializace než průmysl. Je nejsilněji družstevně i odborově organizováno, neboť je v něm ve srovnání s průmyslem a obchodem málo vnitřní konkurence.¹³

2. Přírozené limity družstevní formy hospodaření

Úvahy o socializaci vedly příslušníky mladé agrární inteligence k úvahám o mezích družstevnictví, o reálných možnostech řešit pomocí družstev nevýhody stávající struktury zemědělské výroby. I k těmto otázkám sledovali pozorně zahraniční literaturu, tentokrát převážně německou, a pokusili se vymezit oblasti, v nichž má smysl družstevnictví rozvíjet. Pochopitelně, že propagovali úvěrová družstva, ale především zdůrazňovali, že vlastními silami zemědělců lze organizovat odbyt zemědělské produkce, zřizovat větší společná

tržiště (příp. budovat tržnice), a mimořádně důležitou roli mohlo družstevnictví sehrát při standardizaci produkce. Vzor viděli v holandských družstevních svazech, které přísnými předpisy odběrovými a cenovými vychovávají své členy k poctivosti v dodávkách (vychovávat zemědělce pro trh a trh pro zemědělce). Viděli zpoždění, které v tomto směru československé družstevnictví přes veškerou snahu nedokázalo vyrovnat.¹⁴

I v tomto ohledu věnovala mladá agrární generace velkou pozornost polemice se socialistickou koncepcí výrobních družstev. Je přitom již patrný jejich ústup od koketování s kolektivizací. Socialisté měli podle nich celou stupnici plánů nového řádu v zemědělství: od nutnosti zřízení průmyslových armád zvlášť pro zemědělství, přes družstva malých sedláků, dělníků a čeledínů podle ženevského manifestu a mlčení o nich v erfurtském programu až k pachtovním družstvům, státním doménám a komunálním velkostatkům. Výrobní družstvo však zklamalo v zemědělství více než jinde. Nedostatek automatické kontroly dává právo říci, že „pokud se za každého dělníka nepostaví dohlížitel, zůstává jeho práce kvalitativně i kvantitativně za prací sedláka s vlastním zájmem“. Význam důležitosti osobního zájmu na výsledku stoupá s vzestupem podniku k vyšší intenzitě práce. Zároveň se zhoršují podmínky pro velký podnik a není velkého rozdílu, jde-li o skutečný kapitalistický podnik, či o výrobní družstvo. Závěr tedy zní: nikoliv „Produktivgenossenschaft“, ale Produzentengenossenschaft; pro zemědělství je vhodné družstvo samostatných výrobců, ne výrobní družstvo. Tím se opouští kolektivní hospodářský princip ve vlastní zemědělské výrobě. V družstvu výrobců je obsažen jen obchodní obal podnikatelské činnosti. Příkladem jim opět byly některé západoevropské státy, v nichž pokročil proces spojování malých zemědělských podniků se systémem odbytových družstev výrobců.

V některých případech ovšem jejich teoretické úvahy dospívaly do neřešitelných návrhů. Tak např. ideálním stavem družstevního systému by podle nich bylo spojení mezi organizací zemědělských výrobců a nezemědělských spotřebitelů. I na vesnici jsou údajně nutná konzumní družstva, neboť mohou zbavit rolníka závislosti na překupníkovi a na distančním nákupu.

Při propagaci zemědělského družstevnictví zdůrazňovali příslušníci mladé generace ještě další aspekt, který již těsně souvisel s etickou stránkou družstevnictví. Samostatný rolník má na výsledku práce zájem. Tím je vyřešen psychologický problém nejlepšího vnitřního poměru člověka k práci. Vedením podniku se práce rolníkova oduševňuje. To dává předpoklady pro rozšiřování odborného vzdělání a pro včlenění v úplný družstevní systém. Malorolník bude v každém ohledu ideálním představitelem zemědělského podnikatele.¹⁵ Závěrem těchto úvah je stanovisko, že družstva v zemědělství mají význam jen tam, kde doplňují a ulehčují existenci jednotlivých selských hospodářství v některých jejich činnostech (nákup, prodej, úvěr), nikoli tam, kde přebírají jejich hlavní hospodářskou funkci.¹⁶

3. Vztah mezi velkovýrobou a konkurenceschopností drobných hospodářství

„Organizace družstevní má za účel usměrniti podnikání drobných jednotek hospodářských, aby se docílilo takových hospodářských výsledků, jakých dosahují buďto kapitálově silní jedinci, anebo kapitálově podložené společnosti akciové nebo komanditní.“¹⁷ To bylo hlavní krédo, které při každé zmínce o družstevnictví zdůrazňovali příslušníci mladé agrární inteligence. Navzdory idealistickým představám o smyslu osobního vztahu drobných výrobců k výrobním prostředkům si generace Brázdy pochopitelně byla vědoma předností velkovýroby. Družstevnictví umožní překonat negativní dopad rozdrobenosti půdy, umožní: jednotné provádění prací, zavedení stejných odrůd, zpeněžování velkého množství jakostních produktů budov. Umožní plánování produkce, zcelování pozemků, což pak povede k lepšímu využití zemědělské techniky (technická komasace).¹⁸

V recenzi na práci profesora berlínské univerzity Kurta Rittera předkládá Brázda české

veřejnosti úvahu nad jedním z dalších legitimních ekonomických témat, a sice jak a zda vůbec lze skloubit moderní zemědělství se základní tendencí kapitalismu, totiž se snahou o dosažení co největšího možného zisku. Agrární teoretici vycházejí ovšem ze svých představ o rozporu mezi průmyslovou a zemědělskou výrobou. Kapitál si žádá stále vyšší rentu, má tendenci k expanzi, ke zvětšování podniků, což vede k vyřazení osobního momentu z procesu výroby, ke ztrátě osobního momentu a citového styku s výrobními prostředky. Zemědělství, zejména velikost zemědělských hospodářství (podniků) ve střední Evropě, je určována spíše hledisky sociálními a je zde spíše tendence k drobení podniků. Racionalizace odbytu však předpokládá větší celky. Uvedený rozpor může překlenout jedině družstevnictví. Družstva v zemědělství přejímají roli, kterou mají v průmyslu kartely. Jsou přitom i prostředkem modernizace zemědělství, která má sice své hranice, ale je nezbytná a možná. Recenzent v podstatě s těmito závěry vyslovil souhlas.¹⁹

Specifický význam družstevnictví pro zajištění rentability zemědělské produkce vystupoval daleko ostřeji v období hospodářské krize. Vedoucí činitelé družstevnictví údajně již po odplynutí přechodné agrární krize v letech 1927–1928 předpokládali, že následující konjunktura nemusí být trvalá, a připravovali se na nové problémy. Důraz byl položen na dobudování družstev skladištních, která byla za daných možností nejlepším regulátorem cen v dosahu jejich působnosti (v okresech). Jejich ústředí pak pomohlo překonávat odbytovou krizi tím, že zprostředkovalo odbyt do zahraničí (zásahy Kooperativy). Kromě toho umožnila družstevní centrála levný úvěr tak, aby mohli zemědělci překlenout nedostatek financí na investice do výroby. Článek byl napsán na počátku roku 1930, kdy ještě zemědělství nezasáhla vlna velké hospodářské krize, a tak si mohl autor dovolit jisté iluze o této roli družstevní organizace. Přeceňuje ji však, jak ostatně ukázaly následující roky krize. Družstevnictví samo o sobě nebylo schopno dopad krizových jevů řešit.²⁰

4. Přerůstání družstev v kapitalistické podniky

Obrovský stupeň koncentrace, k němuž dospělo zemědělské družstevnictví na konci 20. let ať již pod zastřešením Ústřední jednotou hospodářských družstev, nebo posléze v Centrokooperativu, způsoboval, že klasická družstva přerůstala v jakýsi typ akciových společností²¹ a řídila se v podstatě zákony trhu, vzdalovala se tak původnímu principu družstevnictví, jehož podstatou je sdružovat množství samostatných výrobců (resp. konzumentů) k racionálnějšímu zajišťování služeb. Podstatou byl opět rozpor mezi všeobecným tlakem na rentabilitu výroby a sociální funkcí družstev. Tuto tendenci ovšem podporovaly vedoucí kruhy agrární strany, které využívaly, kromě jiného, výtěžku družstevního podnikání k financování politických aktivit strany.²²

5. Problém morálky ve vztahu k družstevnictví

Hluboké proniknutí do podstaty družstevnictví přivedlo mladou agrární inteligenci k zamyšlení nad významem morálních aspektů, které s touto formou hospodářské organizace těsně souvisejí. Družstva se musela přizpůsobovat podmínkám volného trhu a volné kapitalistické soutěže. Hrozilo, že pod tímto tlakem přestanou plnit své původní poslání (svépomocné) a přemění se v běžné podnikatelské subjekty, které se budou chovat tržním způsobem i vůči svým členům. Tuto slabinu bylo možné podle mladých agrárních intelektuálů překonat jen důrazem na morálku a kázeň jednotlivých členů a zaměstnanců družstev, podřízeností zájmu jednotlivcov zájmům hospodářského celku (družstva). V tomto ohledu existovala v podstatě dvě rizika. Koncentrace družstev a rozrůstání jejich sítí kladly stále větší nároky na jejich odborné vedení. Objevovalo se reálné nebezpečí, že odborníci, jimž je svěřeno vedení družstva, začnou tuto organizaci chápat pouze jako prostředek svého pohodlného zaopatření, nebo se začnou chovat jako vlastníci, kteří se soustředí na zvyšování zisku na úkor členů. Na druhé straně však ani zemědělec si nesmí myslet, že druž-

stvo je povinno za každých okolností odebrat od něj produkci, i když je to pro družstvo nevýhodné, či naopak nabídnout družstvu svou produkci jen tehdy, kdy již nemůže jinde prodat za výhodnější ceny. Tak by družstvo nemohlo plnit své poslání. Může tak dojít k odtržení družstva od jeho členské základny.²³ Příslušníci generace Brázdy viděli řešení především v morálním apelu na všechny, kdož se na práci družstev podíleli. „Všichni, kdo převzali povinnost spolupracovat v družstvu, musí si uvědomit, že převzali mravní povinnost poctivě pracovat ve prospěch celku, že družstvo musí pracovat ve prospěch všech bez rozdílů, přinášeti všem, pokud to lze, morální i hmotné výhody přes hlavy jednotlivců, všichni pak, že jsou svou ctí vázáni plniti zase vůči němu poctivě a svědomitě své povinnosti.“²⁴

6. Vztah státních monopolů a družstev

Hospodářská krize vyvolala potřebu státních zásahů do zemědělské výroby. Ani po jejím odplynutí se však nevrátily liberální poměry. Státní monopoly zavedené na počátku 30. let přežívaly a do jisté míry stabilizovaly poměry na trhu zemědělských produktů. Jejich fungování bylo možné na bázi komunikace mezi státem a hospodářskými agrárními organizacemi, mezi nimiž měly nejvýznamnější místo organizace družstevní. Soulad či snad smíření mezi oběma subjekty nabyt takových rozměrů, že i jinak kritické hlasy umlkaly. Na stránkách Brázdy se koncem 30. let objevila dokonce teze, že družstva vychovávala zemědělce pro monopol, bez družstev by (obilní) monopol nebyl možný.²⁵

Na jiném místě se hovoří o tomto problému ještě podrobněji. V polemice s předsedou sociálně demokratického Ústředního svazu československých družstev (konzumních) E. Lustigem upozorňuje J. Koval na rozdíl mezi zemědělskými (úvěrovými a prodejními) a dělnickými (konzumními) družstvy. Ke spolupráci je nutí státní monopol. Družstevní organizace z něj budou mít prospěch, pokud na jeho působení budou připraveny.²⁶ A zemědělská družstva připravena byla. Již na počátku krize se objevovaly návrhy: „Soustředit obchod s obilím do našich družstev.“ Družstvo by pomáhalo pomocí předběžných dohod se zemědělci o kvótách a formou komisionářského obchodu by vyrovnávalo výkvy na trhu během roku ale i mezi jednotlivými roky.²⁷

Působení státních monopolů ve spolupráci s družstevními organizacemi by mělo pomoci zemědělcům i v boji proti kartelům, zřejmě kartelům působícím v obchodě a ve zpracovatelském průmyslu. Důležité je, aby se sedlák zbavil individualismu a začal se dobrovolně organizovat.²⁸

Generace Brázdy si byla dobře vědoma slabin současného stavu družstevnictví, přesto však byla přesvědčena, že jde o perspektivní formu hospodářské organizace. Toto přesvědčení vycházelo především z jejich víry v humanizaci lidské společnosti k její přestavbě po stránce hospodářské, sociální i mravní. Předností družstevnictví je, že nepotlačuje člověka, ale usměrňuje ho k úsilí o lepší řešení těžkých sociálních otázek.²⁹ Názory této generace nezaknily zcela po zániku republikánské strany. Některé z jejich tezí však byly zneužity při propagaci družstevnictví bezprostředně po únoru 1948.

Poznámky:

- 1 Dr. A. Hůlka, Význam zemědělského družstevnictví pro venkovský lid. In: Programová rukojeť sv. 1., vyd. péčí a redakcí užší programové komise, nákl. Ústředního sekretariátu Republikánské strany československého venkova, Praha 1922, s. 114.
- 2 K tomu viz např. obsáhlé pasáže v publikaci Deset let práce Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu v Republice československé. Vydáno k jubileu desetiletému trvání státu u příležitosti říšského sjezdu strany. Praha 1928–1929.
- 3 K tomu podrobněji viz František Kutnar, Generace Brázdy, vyd. Historický klub, Praha 1992.
- 4 Snaha oslovit širší spektrum obyvatelstva je patrná i z řady ideových a propagandistických vystoupe-

- ní vůdců republikánské strany, projevuje se i v jejím programu přijatém na sjezdu v roce z roku 1929. Strana se od té doby snaží stále důrazněji prezentovat jako subjekt, jemuž leží na srdci nejen zájmy rolnictva, ale osudy státu a celé společnosti.
- 5 O vnitrostranických poměrech v republikánské straně viz podrobněji: Josef Harna, Agrární politické hnutí do roku 1938. In: Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998, Olomouc 2000, s. 164–184.
 - 6 František Kutnar, Generace Brázdy, vyd. Historický klub, Praha 1992, s. 5.
 - 7 Revue Brázda vycházela od r. 1919. Soustředila se kolem ní první generace agrárních intelektuálů (J. Kazimour, A. Matula, E. Reich, R. Rolíček, O. Srdínko a další), která zahajovala svou aktivní životní dráhu již před první světovou válkou. Složení prvotní redakce viz Brázda, roč. I, 1919.
 - 8 Brázda, roč. X (I.), s. 7n.
 - 9 Při pročitání jednotlivých ročníků Brázdy (od roč. X, 1929) vysvitne plně šíře jejich zájmů od otázek hospodářských přes záležitosti politické, sociální, kulturní až po sféru duchovní a etickou. Politicky tvořila generace Brázdy ve straně levicový proud. Navzdory emotivnímu založení byly jejich představy o řešení jednotlivých problémů umírněné. V politické sféře ostře odmítali fašismus ve všech podobách, měli pochopení pro úsilí Slováků prosadit se jako svébytný svrchovaný národ, očekávali však od nich otevření deklarování česko-slovenské vzájemnosti.
 - 10 O trvalejším vlivu těchto ekonomů se zmiňuje František Kutnar (Generace Brázdy, c. d., s. 13–15).
 - 11 L. K. [Ladislav Karhan], Výsledky agrární revoluce v Rusku, Brázda, roč. X, 1928, s. 16.
 - 12 Kolektivizace venkova (Dr. V. H.), Brázda, roč. XI, 1929–1930, s. 15.
 - 13 Lad. Karhan, Socialismus a zemědělství (rec. na spis Dr. E. Davida: Socialismus und Landwirtschaft, Lipsko 1922), Brázda, roč. X (I), 1929, s. 97–102.
 - 14 Družstevnictvím, vlastními silami organizovat odbyt zemědělských plodin (Zk.), Brázda, roč. XI, 1930, s. 231.
 - 15 Ladislav Karhan, Socialismus v zemědělství, cit. rec.
 - 16 Stanislav Berounský, Nové cesty zemědělství, Brázda, roč. XVII, 1926, s. 205–208.
 - 17 Zemědělská krize a družstevnictví. Z referátu dr. Trčky na schůzi České agrární společnosti (Brázda, roč. XII, 1931, s. 58). Referent v přehledu o stavu družstevnictví upozornil na pozitivní výsledky dosažené v jednotlivých oblastech působnosti družstev.
 - 18 Společné hospodaření na zemědělských podnicích, Brázda, roč. XIII, 1932, s. 174–176. Viz dále Racionalizace velkého zemědělského závodu (SK), Brázda, roč. XII, 1931, s. 78–79. Autor dokládá výhody velkovýroby na rozboru hospodaření velkostatku Kolowrata-Krakovského.
 - 19 Recenze práce Kurta Rittera Einflüsse des Kapitalismus auf Art und Grösse der Landwirtschaftlichen Production, Brázda, roč. XI, 1929/1930, s. 219–220.
 - 20 Zemědělská krize a družstevnictví (-t), Brázda, roč. XII, 1931, s. 15.
 - 21 U této organizace se projevila tendence ke kartelizaci zcela zřetelně. Její oficiální název zněl: „Centrokooperativ, svaz jednot hospodářských družstev v Republice československé v Praze, zapsané společenstvo s ručením omezeným v Praze II, Hybernská 20.
 - 22 K tomu viz podrobněji Vladimír Kristen, Ústřední jednota hospodářských družstev a její úloha v agrárním hnutí. In: K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách, Karolinum, Praha 2001, s. 223–236.
 - 23 „Vidíme, jak se někde tvoří velká propast mezi členem a vedením družstva, na jejímž dně se utápí důvěra. Jsme svědky zjevu, kdy úředník, jemuž je svěřeno vedení družstva, téměř hazarduje s důvěrou venkovského lidu... Dnešní družstevnictví chce více lásky, podpory a obětavosti nejen od členů, ale i od správy družstva. ...Úředník mnohdy postupuje jako majitel závodu. Někdy jakoby hájil svůj zájem. Chceme, aby nám bylo družstvo oporou a ne z nás těžícím obchodníkem. Družstvo nesmí hromadit zisky.“ (František Pšenička, Více důvěry v družstevnictví, Brázda, roč. XIII, 1932, s. 56–57).
 - 24 František Červený, Více hospodářské součinnosti, Brázda, roč. XIII, 1932, s. 8–9.
 - 25 Na obranu našeho družstevnictví (č-ý) malorolník, Brázda XVIII, 1937, s. 152–153.
 - 26 Družstva a obilní monopol (Jan Koval), Brázda, roč. XIX, 1938, s. 223–225.
 - 27 Naše družstevnictví a obilní trh (František Pšenička), Brázda, roč. XIII, 1932, s. 94
 - 28 Družstevní spoluprací k zemědělským kartelům a k plánování v prvovýrobě (Vrat. Ludvík, Brázda, roč. XV, 1934, s. 126–127).
 - 29 V tom se odrážela inspirace myšlenkami francouzského národohospodáře Charlese Gida. Viz poznámku pod šifrou V. J. K., Charles Gide a jeho koncepce družstevnictví, Brázda, roč. XIV, 1933, s. 159–261.

The „Brázda“ Generation on Agricultural Cooperatives

Abstract

Ever since the early days of the Czech Agrarian Party, the notion of cooperative enterprise and concern for growth of cooperative farming were one of the most important fields of interest of this party. Therefore it is not surprising that this issue was addressed also by young agrarian intelligentsia, entering the active age in the late 1920's. This generation was later christened the "Brázda generation", after the agrarian revue *Brázda* ("furrow") in which they presented their views during the 1930's. These sensitive observers of political life noticed that the Agrarian Party, with which they were associated, had had its climax behind it, and tried to provide it with new impulses for further development. Naturally, the issues of agricultural cooperatives were in the center of their attention. They saw the significance of the cooperative movement in its ability for small agricultural enterprises to compete with manors, but most notably, they stressed social and ethical aspects of cooperatives. It was a manifestation of their idealism, caused among other things by insufficient contact with reality. However, some of their thoughts have remained topical up to this day.

K úloze úvěrních družstev na venkově v českých zemích do 2. světové války¹

JIŘÍ NOVOTNÝ – JIŘÍ ŠOUŠA

Úvěrní družstva² – v českém prostředí historických zemí obvykle nazývaná kampfeličky – byla především v závěru 19. století a v prvních decenních století dvacátého významným nástrojem pro získání levnějších, relativně dostupných peněz k modernizaci zemědělské výroby i pro další investice na venkově. Vzbuzovala důvěru veřejnosti a mezi jejich dobrovolnými funkcionáři lze nalézt představitele elity tehdejší české vesnice, u které se invence, erudice a pracovitost snoubila se selskou poctivostí a obezřetností. Tyto skutečnosti je třeba připomenout zvláště v současné době, kdy se název „kampfeličky“ stal v české společnosti pejorativním označením příznačným pro tzv. druhou vlnu tunelování úvěrní soustavy. Je skutečností, že domácí ekonomická teorie devadesátých let 20. století obohatila odbornou terminologii o tento pojem, který pronikl i do Velké ekonomické encyklopedie sestavené prof. Milanem Žákem s kolektivem autorů. Podle její definice „je tunelování činnost, která spočívá v převodu bonitních aktiv spravovaných či vlastněných podniků, bank nebo investičních fondů mimo tyto subjekty. Původní, takto vytunelované subjekty proto často nejsou životaschopné, nejsou schopny splatit své závazky obchodním partnerům, vyplatit vklady klientům apod.“³

V rámci úvěrové soustavy se první fáze tunelování projevila ve ztrátě likvidity a následných úpadech malých bank, zakládaných jako akciové společnosti na počátku devadesátých let. Některé z nich vznikaly bez vlastních zdrojů, za pomoci půjček, často i s podvodnými úmysly zakladatelů. Byl i případ, kde podle názoru členů vyšetřovací komise poslanecké sněmovny, vrcholného legislativního orgánu České republiky, dokonce „tunel“ existoval dříve než samotná banka. Použijeme-li argot podsvětí, nebyl tento peněžní ústav ničím jiným než „bílým koněm“. Druhá fáze v tunelování institucí finanční soustavy se týkala tzv. kampfeliček.⁴ V případě ustavení soukromých fondů penzijního pojištění indicie nasvědčují, že právě tyto instituce představují riziko, že se stanou třetí fází tunelování peněz klientů i další zkouškou trpělivosti daňových poplatníků.

Klasická úvěrní družstva českého, moravského a slezského venkova, zakládaná podle zásad německého národohospodáře a sociálního reformátora Friedricha Wilhelma Raiffeisena, nemají s problematickými spekulacemi a pochybnými praktikami uplatňovanými v České republice devadesátých let 20. století naprosto nic společného. Raiffeisenovy myšlenky a jejich uplatňování v praxi byly zaměřeny na podporu rolnictva a upevňování selství. Raiffeisen vytyčil čtyři základní zásady fungování takových institucí:

1. Odmítal podíly pro členy z činnosti družstva; v tomto případě došlo ale později k jistým úpravám a ústupkům.

2. Územní obvod družstva byl přísně omezen. Bylo přímo deklarováno, že se členové družstva musí navzájem znát. Velmi důležité totiž bylo, že u Raiffeisenových družstev členové ručili za závazky neomezeně celým majetkem.

3. Družstevní funkce byly funkcemi čestnými a vykonávaly se bezplatně.

4. Vzhledem k neomezenému ručení za závazky bylo nepřijatelné, aby člen Raiffeisenova družstva byl zároveň členem jiné instituce uvedeného typu.⁵

Šlo tedy o zásady, na něž by žádný český podnikatel závěru 20. století nepřistoupil, a pokud by se je někdo odvážil připomenout a prosazovat, byl by bryskně zpacifikován. Ve

své době se však jednalo o principy přijatelné, inspirativní a účelné, které odpovídaly realitě a rychle se šířily po Evropě. První Raiffeisenovo družstvo vzniklo v Německu roku 1864. Jejich počet rychle narůstal a v následujících desetiletích se družstva tohoto typu objevila v Holandsku, Francii, Itálii i ve Švýcarsku.⁶

V Rakousko-Uhersku podpořily jejich vznik vládní orgány, které pochopily, že pro překonání vleklé agrární krize osmdesátých let 19. století je vhodné použít i prostředků, na něž státní instituce až dosud pohlížely s nechtutí a nedůvěrou. Důkazem této změny byl říšský zákon z roku 1899, který Raiffeisenovým družstvům poskytoval daňové úlevy. V této době však už v českých zemích první raiffeisenky existovaly. Primát nese malá obec Horní Vrážná u Nového Jičína, raiffeisenka se zde ustavila v roce 1886.⁷ Byla to tedy severní Morava, kde se v našich podmínkách zrodila úvěrní družstva, která se po pomalejším rozběhu rychle rozšířila po celém moravském i českém venkovu. V národnostně českém prostředí se tak stalo po jistém váhání, neboť venkovské záložny k nám přicházely z Německa, případně přes rakouské země, a jejich prvními propagátory byli Němci.⁸ Kromě toho jim věnovala až nečekanou pozornost rakouská vláda, od níž čeští sedláci neočekávali mnoho dobrého. Nacionální stereotypy ovlivnily veřejné mínění a vyvolávaly u Čechů značnou nedůvěru. Raiffeisenky se jim zdály být nástrojem vládní politiky a propagací německých idejí. Nikdo však neznal lepší způsob, jak pomoci venkovu získat dostupný úvěr.⁹ Některé české obce proto všeobecně nedůvěře nepodlehly a zjistily, že jde o ekonomicky výhodný nástroj. Německý náter se podařilo překonat využitím jména Františka Cyrila Kappelíka,¹⁰ obrozeneckého lékaře a jednoho z českých průkopníků svépomocného peněžnictví. K masovějšímu zakládání venkovských úvěrních družstev došlo od poloviny devadesátých let 19. století. Tehdy jim začala být také ze zemských prostředků poskytována subvence na úhradu zařizovacích výloh. Bouřlivý početní nárůst a rozmach prožily raiffeisenky na počátku dvacátého století do I. světové války. Ročně tehdy vznikalo na dvě stě nových úvěrních družstev. V roce 1897 jich v Čechách, na Moravě a ve Slezsku působilo necelých 600, v roce 1912 jich na stejném území fungovalo už téměř 3 700.¹¹ Stoupající počet a houstnoucí síť svépomocných úvěrních družstev se příznivě projevil v peněžním zajištění venkova. Jejich úřadovny se objevily v každé větší obci a byly tak pro venkovské vrstvy snadno dostupné. Získávaly vklady širokého okruhu obyvatelstva, podporovaly spořivost jako nejzdravější formu vzniku kapitálu, a to kapitálu na českém národním základě. Bez větších průtahů v nich bylo možné získat zápůjčky. Dobrá osobní znalost žadatelů o úvěr, jejich majetkových poměrů i existenčních podmínek usnadňovaly rozhodnutí, zda půjčku poskytnout, nebo odmítnout. Přístupnost a jednoduchost byly jejich předností.¹² Nevýhodou pak skutečnost, že na počátku dvacátého století disponovaly jen nevelkými prostředky, které navíc měla často rozpůjčeny úzká vrstva funkcionářů. Představenstva úvěrních družstev tvořili zámožní sedláci, mlynáři atp., jejichž statky a podniky byly dostatečnou zárukou. Administrativní práce vykonávala venkovská inteligence, např. učitelé a faráři.

Vznik řádově stovek úvěrních družstev, relativní nárůst jejich pekuniárních prostředků, dobrovolné neprofesionální vedení a teritoriální roztríštěnost si vyžádaly vznik organizačních a finančních ústředí. Takové organizace byly ustaveny na nacionálním základě, odděleně pro německé raiffeisenky a české kappelíčky. V českém prostředí se jednalo o Ústřední jednotu hospodářských společenstev (později družstev).¹³ Jejím úkolem bylo radit při vzniku nových družstev a jejich etablování, fungovat jako kontrola, kdy revizoři a účetní jednoty prohlíželi účty družstev, zda odpovídají standardům, a zejména, zda hospodaření neohrožuje likviditu jednotlivých institucí. (Přitom se zpočátku jednalo o revizi dobrovolnou, předepsanou ovšem statutem svazu a po vydání revizního zákona v roce 1903, který uspíšily skandální malverzace v městských záložnách, o kontrolu povinnou.) Důležitou byla funkce vyrovnávací, neboť ústřední jednotka soustřeďovala peněžní přebytky družstev a současně uspokojovala jejich finanční potřeby.

Kromě národnostního členění se družstevní centrály dělily podle politické příslušnosti. Ústřední jednotu hospodářských družstev ovládla po nástupu Švehlova vedení agrární strana. Část zbývajících záložien Raiffeisenova typu se pak dostala do vlivové sféry českého a moravského katolicismu. Celkovou strukturu ústředí úvěrních družstev v českých zemích k určitému datu v době první ČSR viz níže.

Přehled svazů, které sdružovaly úvěrní družstva v českých zemích (k 31. prosinci 1927) [počty družstev, výše jejich podílů, rezervních fondů, vlastního jmění, vkladů a přebytků hospodaření]

Jméno a sídlo svazu	Rok založení	Počet družstev		Stav závodních podílů	Vlastní rezervní fondy	Vlastní jmění	Vklady	Přebytek hospodaření
		úvěrních	neúvěrních					
v tisících Kč								
Ústř. jednota hosp. družstev v Praze	1896	1,723	1,336	8,706	96,116	104,822	920,741	1,177
Svaz hosp. družstev čl. v Praze	1908	287	134	180	244	424	58,376	7
Zentralverband der deutschen landw. Genossenschaften Böhmens v Praze	1895	726	347	2,628	983	3,611	211,597	125
Ústř. svaz čes. hosp. spol. v ČSR v Brně	1898	454	623	4,537	2,172	6709	132,452	24
Ústř. jednota čes. hosp. spol. úvěr. v Brně	1896	708	33	3,072	705	3,777	190,182	169
Zentralverband der deutschen landw. Genossenschaften Mährens, Schlesiens u. der Slowakei v Brně	1893	320	295	3,875	–	3,875	108,680	6
Jednota čes. hosp. spol. v Opavě	1901	121	66	980	347	1,327	22,870	67
Verband landw. Genossenschaften in Schlesien v Opavě	1891	137	68	1,052	–	1,052	32,805	15
Zwiazek spolek zarobkowych i gospodarczych v Českém Těšíně	1920	66	9	153	75	228	2,295	6

Pramen: *Almanach československého peněžnictví v prvním desetiletí Československé republiky*, Praha 1928, s. 244.

Ke stanovenému datu (tj. 31. 12. 1927) náleželo nejvíce úvěrních družstev vcelku logicky k agrární Ústřední jednotě hospodářských družstev v Praze. Tato družstva výrazně převyšovala obdobné instituce sdružené v dalších svazech svým celkovým jméním, rezervními fondy, vklady i hospodářskými výsledky. Na druhém místě, co do počtu úvěrních družstev byl německý Zentralverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Böhmens v Praze, který však v ekonomických ukazatelích za ÚJHD značně zaostával. Počet v něm sdružených ústavů sice dosahoval 42 % družstev ÚJHD; u vkladů to ale bylo jen 23 % a jejich zisk představoval pouhých 11 % výnosů ústřední jednoty. Třetí v pořadí byla Ústřední jednota českých hospodářských společenstev v Brně, jež v počtu úvěrních družstev, ve vlastním jmění a vkladech byla zhruba srovnatelná s německým Zentralverbandem, dosahovala však o cca čtvrtinu vyššího zisku. Poměrně dobré hospodářské výsledky měla v roce 1927 i Jednota českých hospodářských společenstev v Opavě. Naproti tomu brněnské organizace: Ústřední svaz československých hospodářských společenstev v ČSR a Zentralverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Mährens, Schlesiens und der Slowakei vykazovaly poměrně značný počet členských družstev a vyšší vklady, ale jejich ekonomický profit byl nevalný. Kvantitativní údaje tak dokumentují kvalitu

ÚJHD jako nejlepší a nejvýkonnější centrály zemědělského úvěrního družstevnictví v ČSR.¹⁴

První světová válka vedla k vyššímu zájmu o potraviny a zvýšila příjmy venkovských vrstev, které byly ukládány i do úvěrních družstev. V některých případech došlo až téměř ke geometrickému nárůstu jejich vkladů.¹⁵

V období první Československé republiky lze považovat úvěrní družstva, tj. kampeličky či raiffeisenky, za základní stavební jednotky úvěrové soustavy českých zemí na venkově.¹⁶ Kvantitativní nárůst jejich počtu byl už ale limitovaný, v některých letech více družstev zanikalo, než se nově utvářelo. Konkrétní údaje pro vybrané roky o počtu úvěrních družstev, počtu jejich členů, výši rezervních fondů, vkladů a zápůjček i jejich národnostní rozčlenění ukazují následující přehledy.

Počet úvěrních družstev (kampeliček, raiffeisenek), jejich členů, výše rezervních a jiných fondů, vkladů a zápůjček

Rok	Počet ústavů	Počet členů	Rezervní a jiné fondy (v mil. Kč)	Vklady (v mil. Kč)	Zápůjčky (v mil. Kč)
1919	3 735	382 641	16	1 355	234
1923	3 865	450 975	46	2 925	1 060
1926	3 960	526 672	60	3 877	2 023
1929	4 190	621 462	103	3 220	3 221
1932	2 932	436 690	105	3 227	2 357
1935	2 920	450 467	141	3 084	2 259
1937	2 919	461 349	166	3 217	2 236

Pramen: *Almanach československého peněžnictví v prvním desetiletí Československé republiky*. Praha 1928, s. 234; *Zpráva Ústředního statistického úřadu*, roč. XXII, 1941, s. 248.

Národnostní poměr (v %) úvěrních družstev, jejich členů, podílů, rezervních fondů a vkladů.

Roku	Ústavů		Členů		Podílů		Rezervních fondů		Vkladů	
	českých	německých	českých	německých	českých	německých	českých	německých	českých	německých
1912	70,1 %	29,9 %	67,1 %	32,9 %	55,1 %	41,9 %	52,- %	48,- %	55,- %	45,- %
1919	69,7 %	30,3 %	65,7 %	34,3 %	54,9 %	45,1 %	50,8 %	49,2 %	59,5 %	40,5 %
1925	70,2 %	29,8 %	68,1 %	31,3 %	55,8 %	44,2 %	69,8 %	30,2 %	69,5 %	30,5 %
1926	70,4 %	29,6 %	68,7 %	31,3 %	54,8 %	45,2 %	70,4 %	29,6 %	68,8 %	31,2 %

Pramen: *Almanach československého peněžnictví v prvním desetiletí Československé republiky*, Praha 1928, s. 234.

Z národnostního hlediska bylo cca 70 % ústavů českých a 30 % německých. (V příznivém klimatu první Československé republiky celkově přibylo ve dvacátých letech minulého století cca 6 % českých kampeliček a 4 % německých raiffeisenek. Mnohem výrazněji vzrostl počet členů družstev, a to u českých ústavů o 36 % a u německých institucí o 20 %.) Kampeličky, resp. raiffeisenky požívaly důvěry jinak opatrného venkovského obyvatelstva. Národným dokladem je vzestup vkladů s vrcholem v době konjunktury národního hospodářství Československé republiky. Úroková míra z vkladů byla stanovena konzervativním způsobem. Tradiční sazba v Čechách se pohybovala kolem 4 %, což bylo rámcově méně než u ústavů lidového peněžnictví ve městech a u obchodních akciových bank, nicméně i tak se jednalo o poměrně slušné zhodnocení úspor, které navíc byly dobře jištěné a pohotově přístupné. Na Moravě a především na Slovensku se bylo možné setkat i se sazbami i nad 5 %. Příčinou byla úroková míra, ale i vyšší riziko pro úspory na východě republiky. Zvláštností u německých raiffeisenek bylo dvojí úročení vkladů. Ty se totiž dělily na tzv. vklady staré (přijaté do roku 1919) a vklady nové. Staré vklady či jejich určitá část, byly úročeny níže, neboť raiffeisenky měly značné částky investovány v rakouských válečných půjčkách,¹⁸ které odmítal proplácet zejména ministr financí Alois Rašín s odůvodněním, že

peníze sloužily účelům nepřátelským českému národu. Určité částky německým družstvům uvázly i u Vídeňské poštovní spořitelny.

První Československá republika zaznamenala výraznější nárůst vkladů u českých kampeliček oproti německým raiffeisenkám. Tento poměr dosahoval až 7 : 3. (Ještě před první světovou válkou však disponovalo 30 % německých ústavů 45 % vkladů.) Ve dvacátých letech 20. století stoupl počet vkladatelů o cca polovinu, české ústavy dosáhly zhruba dvou-třetinového navýšení, německé instituce cca pětinného. Negativně zde působilo malé úročení tzv. starých vkladů raiffeisenek. Vklady byly deponovány ve svazových centrálách a částečně investovány do cenných papírů, zejména státních půjček a do nemovitostí.

Kolem poloviny všech úložek bylo zpětně rozpůjčeno členům. Úvěry měly výraznější dynamiku, jež je patrná při sledování od roku 1912. V tomto výchozím bodě bylo u českých ústavů rozpůjčeno 87 % vkladů a u německých družstev dokonce 104 %. Po první světové válce, konkrétně v roce 1919, tato suma klesla v obou případech až na 13 % zapůjčených vkladů, neboť v době války úvěrní činnost prakticky ustala. Poté úvěry rychle stouply a v roce 1926 již bylo rozpůjčeno u kampeliček 49 % a u raiffeisenek 59 % vkladů.¹⁹ Úroková míra byla u úvěrů poskytovaných družstvy většinou mezi 5 – 6 %. Pouze na východě republiky a v některých regionech Moravy a Slezska byla - obdobně jako u sazeb vkladů – vyšší, přičemž hranice se blížila 8 %.

Kromě jednotlivých hospodářů se v době první republiky o úvěry družstev ucházely obce, meliorační, elektrárenská, stavební aj. družstva, ale také okresy, města a v některých případech i živnostníci a úředníci.²⁰ Kampeličky, resp. raiffeisenky půjčovaly především na doplnění zemědělského inventáře, na nákup dobytka hnojiv, semen a sádí, krmiv, ale i na zaplacení dávky z majetku, uhrazení ceny za převzatou půdu v pozemkové reformě apod. Obcím půjčovala družstva zejména na doplnění a zahuštění infrastruktury. Typologicky šlo hlavně o úvěry investiční, zaručené hypotékami a úvěry provozní garantované směnkami, přičemž družstva ještě požadovala – zvláště u vyšších částek – ručitele.²¹ Pokud záruky neměly potřebnou bonitu, představenstva družstev žádosti o zápůjčky poměrně striktně zamítala,²² i když v těchto případech nepochybně působily i neformální vazby a lobování. Průměrná částka, kterou si členové půjčovali, představovala v polovině dvacátých let 20. století 6 200 Kč. Šlo o obnos který mohl být využit k modernizaci a zefektivnění malého a středního zemědělského podniku.

Zejména česká úvěrní družstva razantně rozšiřovala rezervní fondy, které v poměrně krátké době vzrostly pětikrát. U německých družstev lze spatřovat určité kolísání, kde snížení rezervních a dalších fondů v roce 1924 bylo důsledkem vyúčtování ztrát na válečných půjčkách.²³

Marže z úrokových sazeb mezi úvěry a vklady neměla u družstev Raiffeisenova typu přesáhnout 1,5 %. U kampeliček většinou překročena nebyla, u raiffeisenek ve snaze krýt ztráty z válečných půjček dosahovalo rozpětí až 3 %. Výhodou kampeliček i raiffeisenek byl levný provoz, protože většina prací byla zajišťována svépomocně. V nákladech byla vykazována osobní i věcná režie kolem 6 %.

Kromě přijímání vkladů a poskytování půjček družstva nakupovala a dále realizovala komodity nezbytné v zemědělském podnikání, zvláště hnojiva, krmiva a uhlí. Bez zajímavosti není zřizování knihoven, kterých bylo v roce 1926 více než sedm set, s téměř 32 000 svazky. Jednalo se zejména o literaturu s odbornou hospodářskou tematikou.²⁴

Výhodou pro činnost kampeliček, resp. raiffeisenek byla podpora, kterou jim po celé meziválečné období poskytovala vlivná republikánská strana. Její vedení bylo napojeno především na Ústřední jednotu hospodářských družstev a jejím prostřednictvím uplatňovalo nepřímou gesci síti úvěrních družstev. Díky tomu pokračovaly i finanční podpory na nákup pancéřových pokladen a účetních knih, jež v první polovině dvacátých let 20. století činily 3 000 až 3 500 Kč na družstvo. Závodní podíly byly stanoveny ještě před první svě-

tovou válkou na 10 Kč. Tato suma zůstala zachována i v prvním desetiletí republiky.²⁵

Vzhledem k neomezenému ručení členů za vklady i podíly nebylo třeba obávat se větších podvodných manipulací. Větším rizikem byly „nájezdy“ kasařů na méně zabezpečené a kvalitní trezory venkovských úvěrních družstev. Docházelo k celé řadě vloupání. Příkladem může být akce zlodějů v noci ze 13. na 14. února 1932, která postihla Kampeličku v Dobré Vodě na okrese České Budějovice. Peněžní ústav sídlil v malém domku, který patřil místnímu učiteli, k jehož vile přiléhala. Do místnosti se dvěma trezory se pachatelé dostali pomocí paklíčů. Pokladnu otevřeli hasákem a dalším náradím a odcizili z ní téměř 9 000 korun. Nešlo o profesionály, neboť na místě činu zanechali cenné papíry za cca 6 000 Kč.²⁶ Jejich hlavní chybou však bylo, že otevřeli pouze trezor s penězi a druhou ohnivzdornou pokladnu nechali bez povšimnutí. Bylo jasné, že museli znát místní poměry. Za týden, byli zatčeni první podezřelí. Ukázalo se, že jde o zlodějskou partu s širším akčním rádiem v západních a jižních Čechách. Při vyšetřování dali poměrně kuriózní odpověď na dotaz, kde získali speciální znalosti o kasařském náradí a technice jeho použití. Tvrdili totiž, že se se vším seznámili prostřednictvím denního tisku.²⁷

* * *

Venkovská úvěrní družstva vybudovaná podle principů Friedricha Wilhelma Raiffeise-
na tvořila kontinuální součást soustavy lidového peněžnictví v hospodářském prostředí
a úvěrním systému českých zemí první poloviny dvacátého století. Svoji příznivou vkladov-
ou politikou oživovaly střadatelské úsilí drobných a středních vrstev venkova v Čechách,
na Moravě a ve Slezsku. Zároveň finančně zabezpečovaly jejich podnikání a nezřídka po-
krývaly úvěrové potřeby menších průmyslových závodů. Z jejich přebytků byla posilována
mobilita ústředních svazů i některých akciových bank. Celkově miliardové částky vkladů
nebyly bez významu ani pro peněžní soustavu českých zemí jako celek. Výhodou bylo
neomezené ručení členů veškerým majetkem. V čele jednotlivých družstev stáli představi-
telé zámožných vrstev vesnice, jejichž statky, mlýny, hostince a další nemovitě i movité
jmění byly dostatečnou zárukou, že vkladatelé o své peníze nepřijdou. Naopak oni sami
získávali nejvíce úvěrů na investice a provoz hospodářství, přičemž úroky z těchto půjček
byly výrazně nižší než u standardních obchodních akciových bank i u zemských a hypo-
tečních ústavů. Případný úpadek znamenal pro vedení místních institucí nejen materiální
ztráty, ale i společenskou eliminaci v prostředí tehdejšího maloměsta či vesnice, kde pouhé
podezření by pro funkcionáře i jejich rodiny vyústilo v katastrofu. Stabilitu a průhlednost
obchodů zajišťovaly i ústřední svazy, které jednotlivým družstvům radily, pravidelně kon-
trolovaly jejich činnost a v případě potřeby jim pomáhaly vyrovnávat hospodaření. Vy-
zvednout je třeba řadu dobrovolných funkcionářů kampeliček či raiffeisenek, kteří v jejich
prospěch pracovali zcela zdarma nebo za nevelkou remunerací.²⁸ Tehdejší česká společnost
se opírala právě o takové „obětavce“. Prakticky jsme se nesetkali s případy malverzací, tzn.
finančních zpronevěr. Slušnost a poctivost byly elementární devizy, na nichž byla založena
jejich činnost.

Poznámky:

- 1 Uvedený příspěvek je chápán jako obhajoba pozapomenutých idejí venkovského úvěrního družstev-
nictví ze závěru 19. a první poloviny 20. století. Tato forma svépomoci byla v České republice
v devadesátých letech minulého století víceméně zdiskreditována.
- 2 Josef Schreyer, Dějiny svépomocných záložen českých, Praha 1891; Karel Adámek, O našem země-
dělském úvěrnictví, Chrudim 1897; Třicet let české zemědělské družstevní práce. Jubilejní spis Ústřední
jednoty hospodářských družstev v Praze a přičleněných kampeliček a družstev, Praha 1928; Alma-
nach československého peněžnictví v prvním desetiletí Československé republiky, Praha 1928; Fran-
tišek Obrtel, Zemědělské družstevnictví, Praha 1928; František Teplý, Vzpomínky na počátky kam-
peliček, Praha 1937; J. Černovský, Organizační vývoj družstevnictví a peněžnictví, Praha 1947; M.

- Ubiria– V. Kadlec–J. Matas, Peněžní a úvěrová soustava ČSR za kapitalismu, Praha 1958; Ivo Plecháček–Nikolaj Živný–Josef Gross, Archiv Městské správy státních spořitelen v Praze. Archiv Krajské správy státních spořitelen v Praze. Popisy archivních fondů, Praha 1967; Jan Novotný, František Cyril Kampelík, Praha 1975; Ivo Plecháček, Vývoj českého lidového peněžnictví, diss FFUK, Praha 1978; týž, K dějinám spořitelnictví v Československu, Praha 1983; týž, Zdroj zemědělského úvěru v českých zemích ve druhé polovině 19. století, In: Hospodářské dějiny – Economic History 12, Praha 1984, s. 321–377; Jan Hájek–Vlastislav Lacina, Od úvěrních družstev k bankovním koncernům, Praha 1999; František Vencovský a kol., Dějiny bankovníctví v českých zemích, Praha 1999.
- 3 Milan Žák a kol., Velká ekonomická encyklopedie, Praha 1999, s. 721.
 - 4 Zastánci družstevních principů v současnosti a tím i tzv. kampeliček z devadesátých let 20. století budou nepochybně oponovat a zdůrazňovat řadu dalších faktorů, jež vedly ke ztrátě likvidity těchto institucí a jejich následným úpadkům. Jejich argumenty však těžko obstojí v konfrontaci se „zmizelým“ drtivě většinou vkladů současných tzv. kampeliček, absurdní nabídkou jejich úroků, jež byly podstatně vyšší než úrokové sazby centrální banky a s téměř nehoráznou marketingovou kampaní v mediích placenou z peněz střadatelů.
 - 5 Ivo Plecháček, K dějinám spořitelnictví v Československu, s. 19; týž, Vývoj českého lidového peněžnictví, s. 178n. Srv. Erich Lothar Seelmann Egebert, Friedrich Wilhelm Raiffeisen. Sein Lebensgang und sein genossenschaftliches Werk, Stuttgart 1928.
 - 6 Ivo Plecháček, Vývoj českého lidového peněžnictví, s. 181. Srv. Třicet let české zemědělské družstevní práce, s. 199.
 - 7 Ivo Plecháček, K dějinám spořitelnictví v Československu, s. 19.
 - 8 Týž, Vývoj českého lidového peněžnictví, s. 184n.
 - 9 Týž, Zdroje zemědělského úvaru v českých zemích ve druhé polovině 19. století, s. 321–370.
 - 10 Srv. Jan Novotný, František Cyril Kampelík, Praha 1975. Podle novějších výzkumů nebyly ideje propagované F. C. Kampelíkem reálně uskutečnitelné. (Viz Fr. C. Kampelík, Spořitelny po farských kollaturách, orbě, řemeslu ze svízeli pomohou. Kampelíkova knihovna sv. I, Praha 1922) Badatelem, který tuto otázku zkoumal, byl právě Ivo Plecháček, jenž dospěl k závěru, že Kampelíkovo jméno začalo být pro uvedený typ venkovských úvěrních družstevních institucí v širší míře využíváno od doby institucionální stabilizace a rozvoje českého politického agrarismu.
 - 11 Jan Hájek, Utváření ostatních prvků finančního systému, In: František Vencovský a kol., Dějiny bankovníctví v českých zemích, s. 172.
 - 12 Tamtéž.
 - 13 Třicet let české zemědělské družstevní práce, s. 199–202.
 - 14 Písemná pozůstalost Ústřední jednoty hospodářských družstev je v současné době soustředěna ve Státním ústředním archivu v Praze, kam jejich stěžejní část přešla z Podnikového archivu České spořitelny, a.s. Praha. Ke studované problematice srv. zejména: SÚA, ÚJHD, inv. č. 1–4, Protokoly valných hromad ÚJHD 1897–1942; inv. č. 18–29, Protokoly představenstva ÚJHD 1897–1938; inv. č. 5–7, Protokoly výboru ÚJHD 1897–1943; inv. č. 7a–17, Protokoly ředitelství ÚJHD 1918–1942; inv. č. 217, Bilance ÚJHD 1925–1943 (kart. 90–91).
 - 15 Jiří Šouša, Zemědělská správa a některá východiska vzestupu agrární strany v Čechách (1914–1918), In: AUC Phil. Et Hist. IV–V, Z pomocných věd historických VI–VII, Praha 1987, s. 63–91. I když celkový trend vykazoval za I. světové války razantní zvýšení vkladů, stávalo se, že v některých případech sedláci a zejména selky peníze ukládali do „polštářů“ a vklady konkrétních kampeliček klesaly. Srv. Michal Streubel, Čestlická Kampelička (1911–1949), Praha 2001, s. 3n.
 - 16 Jiří Novotný – Jiří Šouša, Lidové peněžní ústavy, In: František Vencovský a kol., Dějiny bankovníctví v českých zemích, 369n.
 - 17 Almanach československého peněžnictví, s. 235. Úrokové sazby v kampeličkách prodělaly po 28. říjnu 1918 určitý vývoj. Bezprostředně po vzniku republiky a dále pak do poloviny roku 1919 byly sazby sníženy až na 1 %, což bylo dáno nadbytkem peněz na finančním trhu. Po redukcí oběživa úročení stoupalo směrem ke tradičním sazbám úvěrních družstev. Rozdíly byly ovšem i regionálního charakteru, neboť při zápasu o střadatele některé městské ústavy udržovaly u vkladů vyšší úrokovou míru. V takovém případě své kreditní sazby musely zvýšit i kampeličky.
 - 18 U rakouských válečných půjček nelze nevidět ochotu Ústřední jednoty hospodářských družstev i dalších českých svazů úvěrních družstev do tohoto instrumentu investovat. Vstřícnost centrální se projevila i u jednotlivých družstev, jejichž celá řada válečné půjčky iniciativně upisovala. Česká ústředí a pod jejich vlivem i česká družstva se však v závěru války většiny půjček zbavila. Srv. Jiří Novotný, Postoj českého agrárního finančního kapitálu k rakouským válečným půjčkám, Slezský sborník 75, 1977, s. 61–70. Podnikový archiv České spořitelny a.s., Praha, Spořitelní a záložní spolek pro Veleslavín a Vokovice, Vokovice–Veleslavín, inv. č. 1, Protokol představenstva z 21. 5. 1916. Nejrozsáhlejší komplex archiválií úvěrních družstev je dnes uložen právě v Podnikovém archivu České spořitelny, kde se podle interní publikace Ivo Plecháčka–Nikolaje Živného–Josefa Grosse, Archiv Městské sprá-

- vy státních spořitelen v Praze. Archiv Krajské správy státních spořitelen v Praze, Praha 1967, s. 133–140, nachází 557 fondů jednotlivých kampeliček.
- 19 Almanach československého peněžnictví, s. 236.
 - 20 Tamtéž, s. 237. Viz např. PA České spořitelny a.s., Praha, Spořitelní a záložní spolek pro Veveslavín a Vokovice, Vokovice–Veslavín, inv. č. 1, Protokoly představenstva z let 1919–1920; inv. č. 2, Protokoly představenstva z let 1927–1932; Státní spořitelna – jednatelství v Běrunicích, dř. Kampelička, E 17 Hlavní kniha pro zápůjčky od 3. 6. 1931 do 31. 12. 1950.
 - 21 Viz např. SÚA, ÚJHD, inv. č. 27, Protokol ze schůze představenstva ÚJHD z 5. 8. 1926.
 - 22 Srv. PA České spořitelny a. s., Praha Záložna – Kampelička Brloh, okr. Český Krumlov, Zápis ze schůze představenstva s dozorčí radou ze 3. 8. 1931.
 - 23 Almanach československého peněžnictví, s. 236. Srv. SÚA, ÚJHD, inv. č. 143, Výroční zprávy ÚJHD (kart. 49).
 - 24 Almanach československého peněžnictví, s. 238.
 - 25 Ke konkrétní podobě závodních podílů úvěrních družstev až do závěru třicátých let 20. století srv. např. PA České spořitelny a.s., Praha, Záložna – Kampelička, Struky, okr. Nymburk, A/3, Kniha závodních podílů.
 - 26 Státní oblastní archiv Plzeň, Krajský soud Klatovy, Tk 87/32.
 - 27 Tamtéž. Z dalších případů srv. např. vyloupení pokladen Obchodního družstva Plzeň, filiálka Klatovy a Živnostenské záložny v Klatovech a Záložního a spořitelního spolku v Týnci z roku 1928 – SOA Plzeň, Krajský soud Klatovy, Ž 32/29. Při projednávání vyloupení pokladny Záložního a spořitelního spolku v Týnci se jeden z obžalovaných, a to Jaroslav Vogl kuriózním způsobem vylouval, že ho iniciátor akce Karel Hrouda k loupeži přímo nutil a dostal ho na místo činu násilím. Na otázku předsedy soudu: „Jakým násilím?“ Odpověděl obžalovaný Vogl: „že Hrouda ho tahal za kabát, jen aby do Týnce na pokladnu šel“ a dále dodával: „udání učinil na mne Hrouda ze zášti, poněvadž on je fašistou a já mu to často vyčítal a tu to na mně ze zlosti udal“. SOA Plzeň, Krajský soud Klatovy, Ž 32/29.
 - 28 „Klasičskou podobu“ složení funkcionářů úvěrních družstev srv. např. PA České spořitelny a.s., Praha, Záložna –Kampelička Kouty, okr. Nymburk, Seznam činovníků spolkových. Z jednotlivých funkcionářů byl zpravidla placen pouze pokladník.

On the Role of Loan Cooperatives in Czech and Moravian Village Prior to World War II

Abstract

The country loan cooperatives, built upon the principles formulated by Friedrich Wilhelm Raiffeisen were an integral part of the so called popular financing system within the economic context of loan system in the early 20th century Bohemia and Moravia. These cooperatives stimulated the willingness to save in members of provincial lower and middle classes. At the same time, the cooperatives financed their enterprises and quite often provided loans to small industrial enterprises as well. The extra profit was used to improve mobility of central unions of loan cooperatives as well as some commercial banks. The total sum of several billion Czech crowns in deposits was not negligible even in the context of the Czech monetary system, as well as the monetary system of Czechoslovakia as a whole. The advantage lied in unrestricted member guarantee with all their property. The individual cooperatives were lead by members of provincial elite, whose farms, manors, mills, inns and other property functioned as a guarantee that the depositors will not lose their money. These entrepreneurs benefited from the loan cooperatives as well, because they could get loans for investments into their businesses at a much lower interest rate than was common with regular banks. Stability of those cooperatives as well as correctness of their operations were surveyed by the central unions of loan cooperatives that offered consulting services, audited the individual cooperatives, and if needed, assisted in balancing their financial situation. A high credit should be given to the volunteering officials of loan cooperatives, in the Czech language environment known as *kampeličky*, while in German as *raiffeisenky* who worked for little or no wage. Cases of embezzlement are very hard to come by in that period. Their work was based upon the principles of loyalty and rectitude.